

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΗ΄

Τεύχος 69

Καλοκαίρι 2018

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα	2
--------------------------	---

Ανθούλα Ντόλκερα, Ελένη Ανδρέου

Εργασιακή παρενόχληση, ψυχική υγεία και εργασιακή ζωή εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.....	4
--	---

Ηλίας Φλάμπουρας Νιέτος, Αθανάσιος Κουστέλιος, Ελένη Ζουρνατζή

Συναισθηματική νοημοσύνη και επαγγελματική εξουθένωση εκπαιδευτικών.....	28
---	----

Ειρήνη Παπαναστασάτου, Ευθυμία Πεντέρη

Αναφερόμενες πρακτικές των νηπιαγωγών για το γραμματισμό: Αξιοποιώντας ένα ολοκληρωμένο μοντέλο για την κατανόηση και ερμηνεία του αναδυόμενου γραμματισμού στο νηπιαγωγείο.....	59
--	----

Κάλλη Δρουσιώτη

«Διπλογλωσσία στην Κύπρο»: Αναπάντητα ερωτήματα και αθέατες πτυχές του ελληνοκυπριακού συγκειμένου.....	90
--	----

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟ 50 ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ:

"ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ".....	119
-----------------------------------	-----

Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Προλογικό Σημείωμα.....	120
-------------------------	-----

Πασχάλης Αρβανιτίδης, Νεόφυτος Παντελής Παπαδόπουλος

Η «Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης» στην Ομηρική
Εποχή.....121

Γκανάς Νικήτας, Κυριαζής Νικόλας

Οι μακροπολιτισμικές καταβολές της Δημοκρατίας των ΗΠΑ.....145

Θεόδωρος Κουτρούκης

Συμβάλλουν τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας στον
Ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων; Μια προσέγγιση
σε δύο κλάδους παραγωγής.....183

Δεληθέου Βασιλική, Ποδηματάς Ελευθέριος, Μιχαλάκη Ευανθία

Συγχρηματοδοτούμενα Προγράμματα και η συμβολή τους
στην Περιφερειακή και Τοπική Ανάπτυξη στην Ελλάδα.....212

Βιβλιοπαρουσίαση.....229

Abstracts.....233

Εργασιακή παρενόχληση, ψυχική υγεία και εργασιακή ζωή εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

*Ανθούλα Ντόλκερα #, Ελένη Ανδρέου **

Περίληψη

Η εργασιακή παρενόχληση είναι ένα εξαιρετικά διαβρωτικό φαινόμενο που ασκεί αρνητική επιρροή στην επαγγελματική υπόσταση και ψυχοκοινωνική ευημερία των εργαζομένων. Στόχος της παρούσας μελέτης ήταν να καταγράψει το ποσοστό επικράτησης της εργασιακής παρενόχλησης στους εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα και το πώς επιδρά η εργασιακή παρενόχληση στην ψυχική υγεία και την εργασιακή ζωή των εκπαιδευτικών. Το δείγμα αποτέλεσαν 508 εκπαιδευτικοί που υπηρετούν σε δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Για την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου χρησιμοποιήθηκε το Ερωτηματολόγιο Αρνητικών Πράξεων – Negative Acts Questionnaire (NAQ) και η Γενική Κλίμακα Ψυχικής Υγείας – General Health Questionnaire (GHQ). Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, το 11,6% των εκπαιδευτικών έχουν πέσει θύματα εργασιακής παρενόχλησης κατά τη διάρκεια των τελευταίων 6 μηνών και η εργασιακή παρενόχληση συνδέεται αρνητικά με τα επίπεδα εργασιακής ικανοποίησης, ψυχικής υγείας και αντιληπτής παραγωγικότητας. Τα ευρήματα εξετάζονται υπό το πρίσμα σύγχρονων σχετικών ερευνών.

Λέξεις κλειδιά: Εργασιακή Παρενόχληση, Εκπαιδευτικοί, ψυχική υγεία, επαγγελματική ικανοποίηση, παραγωγικότητα

Εκπαιδευτικός - Διδάκτωρ Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

* Καθηγήτρια Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Εισαγωγή

Το φαινόμενο της εργασιακής παρενόχλησης έχει λάβει ιδιαίτερη προσοχή σε ερευνητικό επίπεδο τις τελευταίες δεκαετίες, γεγονός το οποίο θα μπορούσε να αποδοθεί στις σημαντικές συνέπειες που ενδέχεται να έχουν τα περιστατικά τόσο για τους ίδιους τους εργαζόμενους όσο και τους οργανισμούς, το εργασιακό περιβάλλον και το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Ως μία επαναλαμβανόμενη και συστηματικά εχθρική συμπεριφορά που στοχεύει σε έναν ή περισσότερους εργαζόμενους, αποτελεί σήμερα ένα διάχυτο φαινόμενο στους οργανισμούς, που πλήττει 15% περίπου των υπαλλήλων διεθνώς και στην Ελλάδα (Tsunno et al, 2010· Zapf et al, 2011· Παπαλεξανδρή & Γαλανάκη, 2011). Οι σύγχρονες προσεγγίσεις ερμηνεύουν, το φαινόμενο ως το αποτέλεσμα των αλληλεπιδράσεων μεταξύ ατομικών, οργανωσιακών και κοινωνικοπολιτιστικών παραγόντων (Branch et al, 2013).

Οι εκπαιδευτικοί αποτελούν μία επαγγελματική ομάδα υψηλού κινδύνου εργασιακής παρενόχλησης λόγω της ιδιαίτερης φύσης της εργασίας, των πολύπλοκων διαπροσωπικών σχέσεων που αναπτύσσονται με τους διευθυντές, τους συναδέλφους, τους γονείς και τους μαθητές, και των απαιτητικών καθηκόντων (Riley et al, 2011). Σύγχρονες έρευνες τεκμηριώνουν πως η συχνότητα εμφάνισης του φαινομένου στην εκπαιδευτική κοινότητα είναι ιδιαίτερα υψηλή, φτάνοντας σε ποσοστά άνω του 20% (McGuckin & Lewis, 2008· Κοιν, 2015).

Το φαινόμενο της εργασιακής παρενόχλησης

Η εργασιακή παρενόχληση συναντάται στη σχετική βιβλιογραφία με διάφορους εναλλακτικούς όρους, όπως «εκφοβισμός» (bullying) (Hoel et al, 1999), «παρενόχληση-περικύκλωση» (mobbing) (Zapf et al, 1996), «θυματοποίηση» (victimization) (Aquino et al, 1999), και «ηθική παρενόχληση» (moral harassment) (Bjorkqvist et al, 1994). Ανεξαρτήτως του όρου, η εργασιακή παρενόχληση είναι η κατάσταση στην οποία ένα ή περισσότερα άτομα συστηματικά και για μία μακρά χρονική περίοδο θεωρούν πως είναι δέκτες αρνητικής συμπεριφοράς στο χώρο εργασίας τους από ένα ή περισσότερα άτομα και έχουν δυσκολία να υπερασπιστούν τον εαυτό τους έναντι αυτής της συμπεριφοράς (Matthiesen & Einarsen, 2007: 735). Τα βασικά κριτήρια για την αξιολόγηση μιας συμπεριφοράς ως εργασιακή

παρενόχληση περιλαμβάνουν: (1) τον αρνητικό αντίκτυπο της συμπεριφοράς στο άτομο-στόχο, (2) τη συχνότητα, (3) την επιμονή, και (4) την ανισορροπία δύναμης μεταξύ των εμπλεκόμενων ατόμων (Saunders et al, 2007). Συμπεριφορές που εμπίπτουν στο φάσμα της εργασιακής παρενόχλησης περιλαμβάνουν τα δημόσια κακόβουλα και αρνητικά σχόλια στο πλαίσιο της λεκτικής απειλής, την αντιμετώπιση του εργαζόμενου ως «αποδιοπομπαίου τράγου», μέσω της στιγματοποίησής του και του καταλογισμού ευθυνών και σφαλμάτων χωρίς λόγο, την εντατικοποίηση της εργασίας και των καθηκόντων που εκτελεί ο εργαζόμενος πέραν των φυσιολογικών ή αναμενόμενων προσδοκιών, τη σεξουαλική παρενόχληση συνήθως από εργαζόμενους ανώτερης ιεραρχίας και ισχύος, και τη σωματική ή ψυχολογική κακοποίηση (Harvey et al, 2009).

Ως προς τη συχνότητα εμφάνισης του φαινομένου στο γενικό πληθυσμό, έχει διαπιστωθεί ότι περίπου το 1/5 των εργαζόμενων θεωρεί πως έχει πέσει θύμα εργασιακής παρενόχλησης (Jennifer et al, 2003). Όσον αφορά τους εκπαιδευτικούς, σύγχρονες μελέτες καταδεικνύουν πως αυτοί αποτελούν μία επαγγελματική κατηγορία υψηλού κινδύνου (Fox & Stallworth, 2005· Riley et al, 2011· de Wet, 2010a,b). Στην Ελλάδα, οι Kakoulakis et al (2015), εξετάζοντας ένα δείγμα 265 εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, βρήκαν πως το ποσοστό αυτών που έχουν δεχθεί παρενόχληση φτάνει το 14,4%. Δεδομένων των διαφορετικών ορισμών του φαινομένου και των εναλλακτικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων που χρησιμοποιούνται, τα ποσοστά αυτά κυμαίνονται διεθνώς από το 2,6% μέχρι και το 90,0% (Malinauskiene et al, 2005· Fox & Stallworth, 2005· Cemaloglu, 2007· McGuckin & Lewis, 2008· Russo et al, 2008· Riley et al, 2011· Koiv, 2011· McMahon et al, 2014).

Επιπτώσεις στην ψυχική υγεία και την εργασιακή ζωή

Η εργασιακή παρενόχληση έχει συνδεθεί με προβλήματα σωματικής υγείας, όπως είναι οι διαταραχές ύπνου, οι συχνές κεφαλαλγίες, οι μυοσκελετικοί πόνοι, η χρόνια κόπωση και τα στομαχικά προβλήματα (Strandmark & Hallberg, 2007· Niedhammer et al, 2009· Vie et al, 2012). Επιπλέον, ιδιαίτερα αρνητικές είναι και οι επιπτώσεις σε επίπεδο ψυχοκοινωνικής ευημερίας, καθώς τα θύματα αντιμετωπίζουν αυξημένο κίνδυνο κατάθλιψης και νευρωτισμού, αρνητική έκφραση του συναισθήματος, χρόνια

άγχος, συναισθηματική καταπόνηση και ψυχολογική δυσφορία, εξουθένωση και συναισθηματική εξάντληση (Bjorkqvist et al, 1994· Einarsen & Raknes, 1997· Coyne et al, 2000· McAnoy & Murtoogh, 2003· Glaso et al, 2007· Wu & Wu, 2009· Bond et al, 2010). Μάλιστα, ακόμα και οι λιγότερο αδρές μορφές της παρενόχλησης, όπως είναι ο έμμεσος εκφοβισμός, η απόκρυψη σημαντικών πληροφοριών και η διάδοση φημών, μπορούν να έχουν παρόμοιες καταστροφικές συνέπειες με τις άμεσες εκφάνσεις, όπως είναι η σωματική βία, ιδιαίτερα όταν συμβαίνουν συχνά (Mayhew et al, 2004). Οι επιπτώσεις αυτές να αφορούν όχι μόνο τα ίδια τα θύματα αλλά και τους εξωτερικούς παρατηρητές (Vartia, 2001· Totterdell et al, 2012· Reich & Hershcovis, 2015). Επιπλέον, η εργασιακή παρενόχληση μπορεί να είναι μία ιδιαίτερα τραυματική εμπειρία, της οποίας οι συνέπειες εκτείνονται σε ολόκληρη τη ζωή του ατόμου, καθώς έχει συνδεθεί και με την εμφάνιση της Μετατραυματικής Διαταραχής Άγχους (PTSD) (Nielsen et al, 2005).

Η εργασιακή παρενόχληση δεν επηρεάζει αποκλειστικά την ψυχολογική και σωματική υγεία των θυμάτων και των παρατηρητών αλλά επιδρά αντίστοιχα και στην εργασιακή ζωή τους, διαβρώνοντας την «εργασιακή τους ταυτότητα», δηλαδή τις αντιλήψεις τους σχετικά με τις ικανότητές τους, τον οργανισμό και την ίδια την αξία της εργασίας (Lutgen-Sandvik, 2008). Επιπλέον, αρνητικός είναι και ο αντίκτυπος σε ορισμένες διαστάσεις της οργανωσιακής ταυτότητας, όπως είναι η εργασιακή ικανοποίηση (Barling et al, 2003), η οργανωσιακή δέσμευση (Bakker et al, 2008), η εργασιακή ευημερία (Rodriguez-Munoz et al, 2009) και η απόδοση (Bakker et al, 2008), με τα σύγχρονα εμπειρικά δεδομένα να υποστηρίζουν τη συσχέτιση μεταξύ εργασιακής παρενόχλησης και αύξησης της επαγγελματικής εξουθένωσης, των αδικαιολόγητων απουσιών και της παραίτησης από τη θέση εργασίας (Coyne et al, 2004· Mathisen et al, 2008· Laschinger et al, 2010). Παράλληλα, η εντατικοποίηση του φαινομένου συμβάλλει στην οικοδόμηση ενός αρνητικού οργανωσιακού κλίματος και μίας κουλτούρας που χαρακτηρίζεται από επιθετικότητα και ανοχή στις συγκρούσεις, επηρεάζοντας την ικανότητα του οργανισμού να βελτιστοποιεί την απόδοσή του (McCarthy & Barker, 2000).

Επιπτώσεις στην εκπαιδευτική κοινότητα

Σε σχετικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί αναφορικά με το φαινόμενο της εργασιακής παρενόχλησης στην εκπαιδευτική κοινότητα έχει διαπιστωθεί πως αυτή συνδέεται με μείωση του επιπέδου εργασιακής ικανοποίησης και του βαθμού οργανωσιακής δέσμευσης (McCormack et al, 2006), αύξηση του κινδύνου επαγγελματικής εξουθένωσης (Tanhan & Cam, 2011), επιδείνωση της οργανωσιακής υγείας (Cemaloglu, 2011), ψυχοσωματική συμπτωματολογία (Casimir et al, 2012) και διάβρωση των αντιλήψεων περί αυτοαποτελεσματικότητας κατά την άσκηση των διδακτικών καθηκόντων (Celcer & Eminoglu, 2012). Σε σχετική μελέτη της de Wet (2014) βρέθηκε ότι η συστηματική παρενοχλητική συμπεριφορά οδηγεί σε μία κλιμακούμενη απάθεια και αποδυνάμωση, καταλήγοντας σε διάβρωση της επαγγελματικής υπόστασης και της προσωπικής ευημερίας. Επίσης, έχει διαπιστωθεί ότι η εργασιακή παρενόχληση ασκεί αρνητική επίδραση στην εργασιακή δέσμευση και ικανοποίηση, ενισχύοντας τα αρνητικά συναισθήματα και προκαλώντας σωματικά συμπτώματα (Fox & Stallworth, 2005). Σε έρευνα των Riley et al (2011) στην Αυστραλία βρέθηκε ότι το ήμισυ των εκπαιδευτικών αντιμετώπισε επιδείνωση της πνευματικής και σωματικής υγείας τους, λόγω της συστηματικής ή επίμονης παρενόχλησης. Σε παρόμοια ευρήματα κατέληξαν και οι Matsela & Kirsten (2014), οι οποίοι συνέδεσαν το φαινόμενο με αρνητικές σωματικές (κεφαλαλγίες, υψηλή αρτηριακή πίεση, δερματικά προβλήματα, διατροφικές διαταραχές, σωματικό άλγος), ψυχολογικές (αποπαράκλιση, πτώση ηθικού, μελαγχολία, επιθετικότητα, άγχος, προβλήματα στον ύπνο, παρανοϊκές σκέψεις), πνευματικές (αμφισβήτηση θρησκευτικών πεποιθήσεων και απόψεων περί δικαιοσύνης στον κόσμο) και κοινωνικές επιπτώσεις (επιδείνωση διαπροσωπικών σχέσεων, μοναξιά).

Ομοίως, ο αντίκτυπος της εργασιακής παρενόχλησης στους εκπαιδευτικούς έχουν συνδεθεί με τέσσερις επιμέρους τομείς της ευημερίας τους (ψυχολογικές, σωματικές, κοινωνικές, και οικονομικές) (Fahie & Devine, 2012). Οι Blase et al (2008) καταγράφουν ως συχνότερες επιδράσεις το άγχος, το θυμό, την ανασφάλεια, την ανησυχία, την αυτοαμφισβήτηση, και το αίσθημα αδυναμίας και αδικίας. Οι ίδιοι ερευνητές, σε παλιότερη μελέτη τους έδειξαν ότι η εργασιακή παρενόχληση οδηγεί σε αποπροσανατολισμό των εκπαιδευτικών, ταπείνωση, κοινωνική απομόνωση, μείωση της αυτοεκτίμησης, φόβο, θυμό, κατάθλιψη, προβλήματα σωματικής υγείας, κλονισμό

των επαγγελματικών σχέσεων, μείωση της απόδοσης μέσα στην τάξη, μειωμένο ενδιαφέρον ως προς τα δρώμενα του σχολείου και βλάβες τόσο στην προσωπική όσο και στην οικογενειακή ζωή (Blase & Blase, 2002). Στην Ελλάδα, η Κερασιώτη (2006) διαπίστωσε ότι η εργασιακή παρενόχληση αποτελεί έναν ιδιαίτερα επιβαρυντικό παράγοντα της σωματικής υγείας και ψυχολογικής ευημερίας των εκπαιδευτικών, επιδρώντας αρνητικά και στην εργασιακή τους απόδοση. Επιπλέον, οι Kakoulakis et al (2005) διαπίστωσαν θετική συσχέτιση μεταξύ παρενόχλησης και άγχους, ανησυχίας και κατάθλιψης στους εκπαιδευτικούς, και οι Ζιγρικά & Πλατσίδου (2016) σε σχετική ερευνητική μελέτη έδειξαν, ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι που δέχονται παρενόχληση βιώνουν συναισθηματικές διαταραχές. Συνολικά, η εργασιακή παρενόχληση είναι ένα φαινόμενο που πλήττει τους εκπαιδευτικούς, ασκώντας διαβρωτικό αντίκτυπο στην ψυχική τους υγεία, καθώς και στην ποιότητα της εργασιακής ζωής τους.

Ερευνητικά ερωτήματα

Η έρευνα περί εργασιακής παρενόχλησης στους εκπαιδευτικούς επιβεβαιώνει τις σύγχρονες αντιλήψεις σχετικά με τις εξαιρετικά αρνητικές επιπτώσεις του φαινομένου στους εργαζόμενους, στα σχολεία αλλά και στους ίδιους τους μαθητές. Δεδομένου, ωστόσο, ότι ο αριθμός των σχετικών μελετών είναι σχετικά περιορισμένος στην Ελλάδα, δεν είναι απόλυτα σαφές ποιες είναι οι κυρίαρχες επιδράσεις της εργασιακής παρενόχλησης στην ψυχική υγεία και εργασιακή ζωή των εκπαιδευτικών. Επιπρόσθετα, δεδομένων των υποκειμενικών αξιολογήσεων του τι ακριβώς συνιστά εργασιακή παρενόχληση, των διαφορετικών μεθοδολογικών εφαρμογών που ακολουθούνται στις σχετικές έρευνες, και της έλλειψης ικανοποιητικής διερεύνησης στην εκπαιδευτική κοινότητα, το ποσοστό επικράτησης του φαινομένου κυμαίνεται μεταξύ ενός μεγάλου εύρους, αναδεικνύοντας την ανάγκη περαιτέρω διερεύνησής του. Τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας αφορούν, αρχικά, την αποσαφήνιση του ποσοστού επικράτησης του φαινομένου της εργασιακής παρενόχλησης στους εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα και, σε δεύτερο επίπεδο, την αξιολόγηση των επιδράσεών της στην ψυχική υγεία και εργασιακή ζωή των εκπαιδευτικών. Συγκεκριμένα, οι υποθέσεις που ελέγχονται είναι οι εξής: (1) η βίωση παρενόχλησης από τους εκπαιδευτικούς συσχετίζεται αρνητικά με την εργασιακή

ικανοποίηση και την παραγωγικότητα που συνθέτουν την εικόνα της εργασίας, και (2) η βίωση παρενόχλησης από τους εκπαιδευτικούς συσχετίζεται αρνητικά με την ψυχική τους υγεία.

Μέθοδος

Το δείγμα της έρευνας

Στην έρευνα συμμετείχαν 508 εκπαιδευτικοί που υπηρετούσαν σε δημόσια σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από 23 νομούς της χώρας. Συγκεκριμένα, συμμετείχαν 305 εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (ποσοστό 60%) και 203 εκπαιδευτικοί δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (ποσοστό 40%). Το δείγμα αποτέλεσαν 325 γυναίκες (ποσοστό 64%) και 183 άντρες (ποσοστό 36%). Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος στο σύνολο των 508 εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα. Παράλληλα στους Πίνακες 2 και 3 παρουσιάζεται ξεχωριστά το επίπεδο σπουδών των εκπαιδευτικών που εργάζονται στην Α/θμια και Β/θμια εκπαίδευση

Πίνακας 1: Γενικά χαρακτηριστικά δείγματος

		Συχνότητα	Ποσοστό
Βαθμίδα	Α/θμια	305	60,0%
	Β/θμια	203	40,0%
Φύλο	Γυναίκα	325	64,0%
	Άντρας	183	36,0%
Οικογενειακή κατάσταση	Παντρεμένος	391	77,0%
	Ελεύθερος	84	16,5%
	Διαζευγμένος	27	5,3%
	Χηρεία	6	1,2%
Διευθυντής	Όχι	447	88,0%
	Ναι	61	12,0%
Μέγεθος σχολείου	Λιγότεροι από 60 μαθητές	36	7,1%
	60 - 200 μαθητές	254	50,0%
	Περισσότεροι από 200 μαθητές	218	42,9%
Περιοχή	Μεγάλο αστικό κέντρο	205	40,4%
	Μικρή πόλη	173	34,1%
	Αγροτική περιοχή	130	25,6%
Τάξη	Γενικής αγωγής	474	93,3%
	Τμήμα ένταξης	34	6,7%

Πίνακας 2: Επίπεδο εκπαίδευσης εκπαιδευτικών Α' βαθμίδας

		Συχνότητα	Ποσοστό
Βασικές σπουδές	Παιδαγωγική Ακαδημία	36	11,8%
	Παιδαγωγική Ακαδημία και εξομοίωση	99	32,5%
	Παιδαγωγικό Τμήμα ΑΕΙ	136	44,6%
	Πτυχίο ΑΕΙ	34	11,1%
Πρόσθετες σπουδές	Μετεκπαίδευση σε Διδασκαλείο	77	25,2%
	Μεταπτυχιακό Δίπλωμα Εξειδίκευσης	46	15,1%
	Διδακτορικό Δίπλωμα	5	1,6%
	Άλλες σπουδές	12	3,9%

Πίνακας 3: Επίπεδο εκπαίδευσης εκπαιδευτικών Β' βαθμίδας

	Συχνότητα	Ποσοστό
Άλλο πτυχίο Α.Ε.Ι	46	22,7%
Μεταπτυχιακό δίπλωμα εξειδίκευσης	44	21,7%
Διδακτορικό δίπλωμα	5	2,5%
Άλλες σπουδές	46	22,7%

Ερευνητικά εργαλεία

Για την επίτευξη των στόχων της παρούσας μελέτης αξιοποιήθηκε το δεύτερο και τρίτο μέρος του Ερωτηματολογίου Αρνητικών Πράξεων – Negative Acts Questionnaire (NAQ) (Einarsen & Rakness, 1997), το οποίο είναι ερευνητικό εργαλείο που μετρά την έκθεση των εργαζομένων σε διάφορες μορφές παρενόχλησης στο χώρο εργασίας τους κατά το διάστημα των τελευταίων έξι μηνών. Η εσωτερική συνοχή της κλίμακας μέτρησης είναι υψηλή και ο δείκτης Cronbach alpha κυμαίνεται από $\alpha=0,87$ μέχρι $\alpha=0,93$. Στην ελληνική μετάφραση του NAQ (Τεμεκενίδου, 2008), έγιναν κάποιες διαφοροποιήσεις και αντικαταστάσεις ώστε να εκφράζει τους στόχους της παρούσας έρευνας. Συγκεκριμένα αξιοποιήθηκε το δεύτερο μέρος του NAQ, χρησιμοποιώντας από το τρίτο μέρος της μεταφρασμένης απόδοσης του NAQ τον ορισμό της εργασιακής παρενόχλησης που εισήχθη στην εισαγωγική σελίδα του ερωτηματολογίου της παρούσης έρευνας. Έτσι, το πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου περιελάμβανε 10 ερωτήσεις για την επαγγελματική ικανοποίηση και την παραγωγικότητα των εκπαιδευτικών που συνθέτουν την εικόνα τους για την εργασία. Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων για την επαγγελματική

ικανοποίηση δόθηκαν σε μία 7βάθμια κλίμακα από «πολύ ικανοποιημένος/η» έως «πολύ δυσαρεστημένος/η», ενώ η αξιολόγηση για την παραγωγικότητα (π.χ. “Δουλεύω σκληρά στη δουλειά μου”) έγινε σε 7βάθμια κλίμακα με επιλογές «συμφωνώ πολύ» έως «διαφωνώ πολύ». Ο δείκτης αξιοπιστίας της πρώτης υποκλίμακας (εικόνα για την εργασία) του ερωτηματολογίου στην παρούσα έρευνα ήταν $\alpha=0,792$.

Στο δεύτερο μέρος του NAQ, η πρωτότυπη μορφή του περιλαμβάνει 22 ερωτήσεις. Σε κάθε μια από τις ερωτήσεις οι συμμετέχοντες αναγνώριζαν πόσο συχνά έχουν έρθει αντιμέτωποι με τις συμπεριφορές που περιγράφονταν: «ποτέ», «περιστασιακά», «μηνιαία», «εβδομαδιαία», ή «καθημερινά» (Einarsen & Raknes, 1997). Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε η αγγλική εκδοχή του ερωτηματολογίου που περιλαμβάνει 29 ερωτήσεις. Οι ερωτήσεις αφορούσαν μορφές παρενόχλησης σε προσωπικό (υποτιμητικές και προσβλητικές συμπεριφορές, φημολογία, κριτική, πείραγμα) και σε επαγγελματικό επίπεδο (ανάθεση ανέφικτων δραστηριοτήτων, απόκρυψη πληροφοριών, υπερβολικός έλεγχος και παρακολούθηση εργασίας) και αναφέρονταν στην εκδήλωση τόσο έμμεσων (προφορική βία, επιθετικά σχόλια, κοροϊδία) όσο και άμεσων (κοινωνική απομόνωση, συκοφαντία) συμπεριφορών (Mikkelsen & Einarsen, 2001; Mikkelsen & Einarsen, 2002) στο διάστημα των τελευταίων έξι μηνών. Επίσης υπήρχε και μία ερώτηση που αναφερόταν σε περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης. Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων αξιολογήθηκαν με βάση την κλίμακα: «ποτέ», «περιστασιακά», «μηνιαία», «εβδομαδιαία», «καθημερινά», υποβλήθηκαν σε παρενόχληση αλλά πριν από έξι (6) μήνες. Ο δείκτης Cronbach για αυτήν την υποκλίμακα στην παρούσα έρευνα ήταν $\alpha=0,965$. Μέσω της ανάλυσης παραγόντων που διενεργήθηκε, αναδείχθηκαν δύο παράγοντες οι οποίοι εξηγούν το 66,18% της συνολικής διακύμανσης και αναφέρονται στις «Άμεσες μορφές παρενόχλησης σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο» και στις «Έμμεσες μορφές παρενόχλησης σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο», λαμβάνοντας αντίστοιχες τιμές του δείκτη Cronbach ίσους με $\alpha=0,969$ και $\alpha=0,942$.

Το GHQ (Goldberg, 1972) (Μετάφραση και προσαρμογή: Γαρύφαλλος και συν, 2002; Σταλίκας και συν, 2002, στο Τεμεκενίδου, 2008), είναι ένα ερωτηματολόγιο αυτοαναφοράς που σχεδιάστηκε για να αναγνωρίζει τους ψυχολογικούς κινδύνους και τις μικρές αλλαγές που συμβαίνουν στη διανοητική υγεία του ατόμου (Goldberg,

1978· Goldberg & Williams, 1998 στο Τεμεκενίδου, 2008). Το GHQ είναι ένα ευρέως γνωστό ερωτηματολόγιο και έχει χρησιμοποιηθεί σε πολλές έρευνες (Goldberg & Blackwell, 1970· Jacob et al, 1997· Schmitz et al, 1999· Trait et al, 2003 στο Τεμεκενίδου, 2008). Από το πρωτότυπο ερωτηματολόγιο που περιλαμβάνει 60 ερωτήσεις (GHQ-60), έχουν διαμορφωθεί μικρότερες εκδοχές του (GHQ-30, GHQ-28, GHQ-20, GHQ-12) (Montazeri et al, 2003 στο Τεμεκενίδου, 2008). Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε το GHQ-12, δηλαδή η κλίμακα που αποτελείται από 12 ερωτήσεις.

Κάθε ερώτηση μπορεί να απαντηθεί σε μία κλίμακα τεσσάρων διαβαθμίσεων. Η κλίμακα περιλαμβάνει ίσο αριθμό θετικών (π.χ. «Μπορείς να συγκεντρωθείς σε ό, τι κάνεις», «Αισθάνεσαι ότι είσαι χρήσιμος σε ό, τι κάνεις») και αρνητικών ερωτήσεων (π.χ. «Έχεις ανησυχίες και αϋπνίες γιατί σε απασχολεί κάτι», «Αισθάνεσαι ότι είσαι συνεχώς κάτω από πίεση»). Οι θετικές ερωτήσεις μπορούν να απαντηθούν σε μία κλίμακα «περισσότερο απ' ό,τι συνήθως» έως «πολύ λιγότερο από το συνηθισμένο», ενώ στις αρνητικές ερωτήσεις η κλίμακα απαντήσεων είναι «καθόλου» έως «πολύ περισσότερο από ό,τι συνήθως». Για την ακρίβεια, η διατύπωση της κλίμακας απαντήσεων δεν είναι ίδια σε όλες τις θετικές ερωτήσεις (Tait et al, 2003 στο Τεμεκενίδου, 2008). Οι ερωτήσεις μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις υποκλίμακες: σωματικά ενοχλήματα, άγχος, κατάθλιψη και κοινωνική λειτουργικότητα. Στην παρούσα έρευνα, ο δείκτης αξιοπιστίας Cronbach alpha του ερωτηματολογίου ήταν $\alpha=0,828$.

Αποτελέσματα

Σχετικά με το 1^ο ερευνητικό ερώτημα της μελέτης που αναφέρεται στο ποσοστό επικράτησης της εργασιακής παρενόχλησης στους εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα, παρατηρείται ότι το ποσοστό των ερωτηθέντων που δέχθηκαν παρενόχληση στην εργασία τους τελευταίους έξι μήνες είναι χαμηλό και ισούται με 11,6% με την παρενόχληση αυτή να είναι κατά κύριο λόγο σπάνια (6,3%) ή περιστασιακή (5,1%).

Πίνακας 4: Συχνότητα βίωσης παρενόχλησης στην εργασία τους τελευταίους 6 μήνες

		Συχνότητα	Ποσοστό
Όχι		449	88,4%
Έχετε δεχτεί παρενόχληση στη δουλειά σας τους τελευταίους έξι μήνες	Ναι, αλλά σπάνια	32	6,3%
	Ναι, περιστασιακά	26	5,1%
	Ναι, μερικές φορές την εβδομάδα	1	0,2%
	Ναι, καθημερινά	0	0,0%

Στη συνέχεια της μελέτης ερευνάται η επίδραση της εργασιακής παρενόχλησης στην ψυχική υγεία και την εργασιακή ζωή των εκπαιδευτικών. Αρχικά, από τα ευρήματα προκύπτει ότι τόσο η εργασιακή ικανοποίηση όσο και η παραγωγικότητα κυμαίνονται σε υψηλά επίπεδα, όπως αποτυπώνεται και στη συνολική εικόνα για την εργασία (ικανοποίηση-παραγωγικότητα), και το ίδιο συμβαίνει και με την ψυχική υγεία, λαμβάνοντας μέση τιμή ίση με 2,82 (Τ.Α.=0,28).

Πίνακας 5: Μέσες βαθμολογίες των κλιμάκων επαγγελματικής ικανοποίησης, παραγωγικότητας και εικόνας για την εργασία

	M.O.	T.A.
Επαγγελματική ικανοποίηση	5,00	1,12
Παραγωγικότητα	4,91	0,92
Εικόνα για την εργασία (ικανοποίηση - παραγωγικότητα)	4,95	0,85

Για τη μελέτη της σχέσης ανάμεσα στο βαθμό που οι συμμετέχοντες στην έρευνα έχουν βιώσει εμπειρίες εργασιακής παρενόχλησης και στο βαθμό της επαγγελματικής τους ικανοποίησης, του βαθμού παραγωγικότητας τους αλλά και στη συνολική εικόνα για την εργασία τους χρησιμοποιείται ο συντελεστής συσχέτισης r του Pearson. Αρχικά παρατηρείται ότι η συσχέτιση του βαθμού βίωσης άμεσων, έμμεσων αλλά και συνολικά αρνητικών εμπειριών εργασιακής παρενόχλησης και του βαθμού επαγγελματικής ικανοποίησης των εκπαιδευτικών της έρευνας είναι αρνητική και στατιστικά σημαντική ($p < 0,001$). Κατά συνέπεια, όσο αυξάνεται ο βαθμός που οι ερωτηθέντες έχουν βιώσει εμπειρίες εργασιακής παρενόχλησης κάθε μορφής, μειώνεται και ο βαθμός της ικανοποίησης από την εργασία τους. Παράλληλα,

αρνητική και στατιστικά σημαντική είναι η συσχέτιση του παράγοντα των έμμεσων μορφών παρενόχλησης σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο και του βαθμού παραγωγικότητας των εκπαιδευτικών ($r=-0,100$, $p=0,024$), και σταθερά αρνητική είναι η συσχέτιση του βαθμού βίωσης εμπειριών εργασιακής παρενόχλησης από μέρους των εκπαιδευτικών και της συνολικής εικόνας τους για την εργασία

Πίνακας 6: Συσχέτιση κατά Pearson του βαθμού βίωσης αρνητικών εμπειριών εργασιακής παρενόχλησης και των συντελεστών της εικόνας για την εργασία

		Επαγγελματική ικανοποίηση	Παραγωγικότητα	Εικόνα για την εργασία (ικανοποίηση-παραγωγικότητα)
Άμεσες μορφές παρενόχλησης σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο	r	-0,194	-0,026	-0,142
	p	0,000	0,556	0,001
Έμμεσες μορφές παρενόχλησης σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο	r	-0,267	-0,100	-0,230
	p	0,000	0,024	0,000
Αρνητικές εμπειρίες εργασιακής παρενόχλησης (σύνολο)	r	-0,229	-0,057	-0,181
	p	0,000	0,202	0,000

Μελετώντας τη σχέση ανάμεσα στο βαθμό βίωσης αρνητικών εμπειριών εργασιακής παρενόχλησης είτε συνολικά, είτε υπό άμεσες ή έμμεσες μορφές και της ψυχικής υγείας των εκπαιδευτικών παρατηρείται ότι οι αντίστοιχοι συντελεστές συσχέτισης κατά Pearson είναι αρνητικοί και στατιστικά σημαντικοί ($p<0,001$). Ως εκ τούτου εξάγεται το συμπέρασμα ότι όσο αυξάνεται ο βαθμός που οι ερωτηθέντες έχουν βρεθεί αντιμέτωποι με αρνητικές εμπειρίες εργασιακής παρενόχλησης τόσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο της ψυχικής τους υγείας και το αντίστροφο.

Πίνακας 7: Συσχέτιση κατά Pearson του βαθμού βίωσης αρνητικών εμπειριών εργασιακής παρενόχλησης και του βαθμού ψυχικής υγείας

	Ψυχική υγεία	
Αρνητικές εμπειρίες εργασιακής παρενόχλησης	r	-0,248
	p	0,000
Άμεσες μορφές παρενόχλησης σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο	r	-0,233
	p	0,000
Έμμεσες μορφές παρενόχλησης σε προσωπικό και επαγγελματικό επίπεδο	r	-0,254
	p	0,000

Συζήτηση

Συχνότητα του φαινομένου της εργασιακής παρενόχλησης

Η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει πως οι εκπαιδευτικοί αποτελούν μία επαγγελματική κατηγορία υψηλού κινδύνου παρενόχλησης στο χώρο εργασίας. Ωστόσο, τα παρόντα ευρήματα δεν επιβεβαιώνουν προηγούμενες έρευνες που έχουν διεξαχθεί στην εκπαιδευτική κοινότητα, στις οποίες έχουν διαπιστωθεί ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά εμφάνισης του φαινομένου. Συγκεκριμένα, τα ποσοστά αυτά έχουν εκτιμηθεί στο 50% στη Νότια Αφρική, την Τουρκία και τις ΗΠΑ (Cemaloglu, 2007· McMahon et al, 2014), στο 31% στην Ιρλανδία (McGuckin & Lewis, 2008), στο 32% στην Κροατία (Russo et al, 2008) και στο 23% στη Λετονία (Malinauskiene et al, 2005). Ωστόσο, το ποσοστό εμφάνισης της εργασιακής παρενόχλησης που εντοπίστηκε στην παρούσα έρευνα συνάδει εν μέρει με τα ευρήματα των Kakoulakis et al (2015) στην Ελλάδα, οι οποίοι βρήκαν πως το ποσοστό εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που έχει δεχθεί εργασιακή παρενόχληση ανέρχεται στο 14,4%.

Σε γενικές γραμμές, μπορεί να υποστηριχθεί πως το ποσοστό του 11,6% που παρατηρήθηκε στη μελέτη είναι παρόμοιο με αυτό που έχει καταγραφεί στο γενικό πληθυσμό, καθώς αποτελεί κοινό τόπο πως ο μέσος όρος συχνότητας εμφάνισης της εργασιακής παρενόχλησης κυμαίνεται σε ποσοστά γύρω στο 10-15% στην Ευρώπη, στις ΗΠΑ αλλά και στις ασιατικές χώρες (Zapf et al, 2011· Tsuno et al, 2010).

Ένας ακόμη λόγος που πιθανόν συμβάλλει στα χαμηλά ποσοστά εμφάνισης της εργασιακής παρενόχλησης που παρατηρήθηκαν στην παρούσα έρευνα είναι το γεγονός ότι πολλοί εκπαιδευτικοί ακόμα και σήμερα δεν είναι επαρκώς ενημερωμένοι για το τι ακριβώς συνιστά παρενόχληση στο χώρο εργασίας. Χαρακτηριστική είναι η έρευνα των Jennifer et al (2003) που διενεργήθηκε σε εργαζόμενους συμπεριλαμβανομένων εκπαιδευτικών, όπου βρέθηκε πως το 33,7% πληρούν τα κριτήρια του θύματος αλλά μόνο το 21,1% αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ως τέτοια. Εκτός αυτού, πολλά θύματα εργασιακής παρενόχλησης αρνούνται να το συνειδητοποιήσουν, επιχειρώντας να εκλογικεύσουν τις εχθρικές συμπεριφορές που δέχονται και θεωρώντας τες φυσιολογικές, ιδιαίτερα όταν προέρχονται από υπαλλήλους ανώτερων ιεραρχικά θέσεων (Kakoulakis et al, 2015). Σε αυτό θα

πρέπει να προστεθεί και το στοιχείο του φόβου που πιθανόν αισθάνονται τα θύματα ως προς την επίσημη αναφορά των σχετικών συμβάντων (Saunders et al, 2007).

Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί πως τα ιδιαίτερα ποσοστά εμφάνισης του φαινομένου που έχουν καταγραφεί στους εκπαιδευτικούς έχουν αναδειχθεί από μελέτες που έχουν διεξαχθεί σε τελείως διαφορετικά κοινωνικοπολιτιστικά περιβάλλοντα, τα οποία διαφοροποιούνται σημαντικά από αυτό της Ελλάδας. Στις χώρες όπου έχει ερευνηθεί το φαινόμενο, όπως η Τουρκία και η Νότιος Αφρική, τα σχολεία χαρακτηρίζονται από υψηλό επίπεδο γραφειοκρατικής οργανωσιακής ιεραρχίας και αυταρχικής ηγεσίας από την πλευρά της σχολικής διοίκησης, καθώς και από αναποτελεσματικότητα ή απροθυμία των συνδικαλιστικών οργανώσεων να παρέμβουν, γεγονός που συμβάλει στην εντατικοποίηση του φαινομένου (de Wet 2010b; Cemaloglu, 2007). Γενικότερα, υπάρχει συμφωνία μεταξύ των ερευνητών πως η κουλτούρα αποτελεί μία σημαντική ερμηνευτική μεταβλητή του φαινομένου, επηρεάζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι εργαζόμενοι οριοθετούν και αποδέχονται τις εχθρικές συμπεριφορές στο χώρο εργασίας (Salin, 2003· Harvey et al, 2009· Loh et al, 2010· Escartin et al, 2011). Τέλος, είναι πιθανό στην Ελλάδα το επάγγελμα του εκπαιδευτικού να είναι αρκετά «προστατευμένο», δεδομένης της μόνιμης εργασιακής σχέσης που ισχύει ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς και στα σχολεία στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, με αποτέλεσμα να μην εκτίθενται σε υψηλά επίπεδα εργασιακού άγχους που αποτελεί παράγοντα κινδύνου και λειτουργεί διαβρωτικά στην ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων και της ενδοσχολικής επικοινωνίας (Smith et al, 2005· Melamed et al, 2006).

Τα ευρήματα, αναφορικά με τα χαμηλά ποσοστά εμφάνισης της εργασιακής παρενόχλησης, συνάδουν, παράλληλα, με τα αντίστοιχα ευρήματα περί εργασιακής ικανοποίησης, παραγωγικότητας και εικόνας για την εργασία. Συγκεκριμένα, στην παρούσα έρευνα διαπιστώθηκε πως οι εκπαιδευτικοί είναι πολύ ικανοποιημένοι από τη δουλειά τους, παρουσιάζουν υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας και, συνολικά, έχουν πολύ θετική εικόνα για την εργασία τους. Συνολικά, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα πως η χαμηλή επικράτηση του φαινομένου της εργασιακής παρενόχλησης στους εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα, όπως διαπιστώθηκε στην παρούσα μελέτη, οφείλεται κατά κύριο λόγο στις θετικές εργασιακές τους εμπειρίες.

Επιδράσεις στην ψυχική υγεία και την εργασιακή ζωή

Από τα ευρήματα της έρευνας αποκαλύφθηκε στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ της εργασιακής παρενόχλησης και της ψυχικής υγείας των εκπαιδευτικών, εξάγοντας έτσι το συμπέρασμα πως όσο αυξάνεται ο βαθμός στον οποίο οι συμμετέχοντες στην έρευνα έχουν βρεθεί αντιμέτωποι με αρνητικές εμπειρίες εργασιακής παρενόχλησης τόσο χαμηλότερο είναι το επίπεδο της ψυχικής τους υγείας, και αντίστροφα. Ειδικότερα, η αρνητική αυτή σχέση ισχύει τόσο για τις άμεσες όσο και για τις έμμεσες μορφές εργασιακής παρενόχλησης. Το εύρημα αυτό συμφωνεί με αντίστοιχα ευρήματα μελετών που έχουν υλοποιηθεί σε εκπαιδευτικούς, στις οποίες έχει καταγραφεί πως η εργασιακή παρενόχληση οδηγεί σε βλάβη της ψυχολογικής και ψυχοσωματικής υγείας (Blase et al, 2008· de Wet, 2010b· Casimir et al, 2012), κλιμακούμενη απάθεια και αποδυνάμωση που συνδέεται με ελάττωση των επιπέδων προσωπικής ευημερίας (Fahie & Devine, 2012· de Wet, 2014), επιδείνωση της πνευματικής κατάστασης (Riley et al, 2011), καταθλιπτική συμπτωματολογία (Κερασιώτη, 2006) και συναισθηματική εξουθένωση (Tanhan & Cam, 2011). Παρόμοια ευρήματα έχουν καταγραφεί και στο γενικό εργασιακό πληθυσμό, καθώς τα πρότυπα νοσηρότητας στα θύματα εργασιακής παρενόχλησης καταδεικνύουν υψηλή συχνότητα εμφάνισης προβλημάτων ψυχικής υγείας και ψυχολογικής δυσφορίας (Einarsen et al, 1996· McAvoy & Murtoigh, 2003· Wu & Wu, 2009· Vie et al, 2012· Ζιγρικά & Πλατσίδου, 2016).

Επίσης, στην έρευνα διαπιστώθηκε ότι υπάρχει αρνητική και στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ της εμπειρίας της εργασιακής παρενόχλησης και της συνολικής εικόνας των εκπαιδευτικών για την εργασία τους, συμπεριλαμβανομένης της εργασιακής ικανοποίησης και της παραγωγικότητας. Επιπλέον, βρέθηκε πως όσο εντείνεται η έκθεση των εκπαιδευτικών σε άμεσες και έμμεσες συμπεριφορές παρενόχλησης τόσο μειώνονται τα επίπεδα εργασιακής τους ικανοποίησης, ενώ παράλληλα οι έμμεσες αρνητικές συμπεριφορές συνδέονται με μειωμένη αντιληπτή παραγωγικότητα. Συνολικά, τα ευρήματα της έρευνας θεμελιώνουν μία αρνητική συσχέτιση μεταξύ εργασιακής παρενόχλησης, εργασιακής ικανοποίησης και παραγωγικότητας, αν και η ελάττωση της τελευταίας συνδέεται στατιστικά σημαντικά μόνο με τις έμμεσες μορφές παρενόχλησης, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις επιδρούν περισσότερο αρνητικά στον εργαζόμενο συγκριτικά με τις άμεσες

συμπεριφορές, όπως είναι η απειλή άσκησης σωματικής βίας (Cowie et al, 2002· Saunders et al, 2007). Αναφορικά με τις επιπτώσεις της εργασιακής παρενόχλησης στην εργασιακή ικανοποίηση, έχει διαπιστωθεί πως υπάρχει μεταξύ τους άμεση συσχέτιση σε έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε εργαζομένους διάφορων κλάδων (Mathisen et al, 2008· Schat & Frone, 2011), με τα ευρήματα αυτά να επιβεβαιώνονται και σε μελέτες με εκπαιδευτικούς. Χαρακτηριστικές είναι οι έρευνες των de Wet (2010b) και Fox & Stallworth (2005), στις οποίες αποδεικνύεται πως η εργασιακή παρενόχληση στους εκπαιδευτικούς σχετίζεται με τη μείωση των επιπέδων εργασιακής ικανοποίησης.

Παράλληλα, η διεθνής βιβλιογραφία έχει αναδείξει τη σύνδεση της μειωμένης εργασιακής ικανοποίησης και των αυξημένων επιπέδων επαγγελματικής εξουθένωσης στην περίπτωση της εργασιακής παρενόχλησης, όπως αυτά αντανακλούνται στην αποπροσωποποίηση, στη συναισθηματική εξουθένωση και στα περιορισμένα αντιληπτά επιτεύγματα (Wu & Wu, 2009· Laschinger et al, 2010· Trépanier et al, 2013). Ομοίως, στους εκπαιδευτικούς έχει διαπιστωθεί πως η εργασιακή παρενόχληση συσχετίζεται θετικά με τις υποκλίμακες της αποπροσωποποίησης και της συναισθηματικής εξουθένωσης και αρνητικά με την υποκλίμακα των προσωπικών επιτευγμάτων (Tanhan & Cam, 2011).

Η αρνητική επίδραση της εμπειρίας της εργασιακής παρενόχλησης στα αντιληπτά εργασιακά επιτεύγματα αναδεικνύεται και από την στατιστικά σημαντική σχέση που θεμελιώθηκε μεταξύ αυτής και της παραγωγικότητας, σύμφωνα με τα ευρήματα της παρούσας μελέτης. Συγκεκριμένα, αποδείχθηκε πως η παραγωγικότητα των εκπαιδευτικών ελαττώνεται όταν υπόκεινται σε έμμεσες παρενοχλητικές συμπεριφορές, καταδεικνύοντας πως όταν ο εκπαιδευτικός δέχεται έμμεση παρενόχληση, όπως είναι η ανάθεση καθηκόντων που απάδουν των ικανοτήτων του, τότε η αντιληπτή απόδοση μειώνεται. Πράγματι, έχει προηγουμένως διαπιστωθεί πως οι εργαζόμενοι που στοχοποιούνται από συναδέλφους τους καθίστανται λιγότερο παραγωγικοί και παρουσιάζουν μειωμένη εργασιακή απόδοση (Niedl, 1996· Harris et al, 2007· Harris et al, 2011). Στην εκπαιδευτική κοινότητα, έχει βρεθεί ότι η εργασιακή παρενόχληση ασκεί αρνητική επίδραση στην απόδοση και παραγωγικότητα των εκπαιδευτικών (Blase & Blase, 2002· Κερασιώτη, 2006· Riley et al, 2011). Μάλιστα, η αρνητική σχέση μεταξύ παραγωγικότητας και έμμεσης παρενόχλησης μπορεί να ερμηνευθεί και μέσω εναλλακτικών μηχανισμών. Για

παράδειγμα, η παρακράτηση σημαντικών πληροφοριών που σχετίζονται με την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου και συνιστά έμμεση μορφή παρενόχλησης μπορεί να οδηγεί σε μείωση της παραγωγικότητας, χωρίς να συντρέχουν ψυχολογικοί παράγοντες.

Αξίζει, επιπλέον, να σημειωθεί πως η αρνητική επίδραση της εργασιακής παρενόχλησης στην παραγωγικότητα των εκπαιδευτικών μπορεί να είναι και έμμεση, δηλαδή να μην απορρέει αποκλειστικά από την επιδείνωση της ψυχολογικής τους κατάστασης, καθώς βασική πτυχή των έμμεσων αρνητικών συμπεριφορών είναι η απόκρυψη και παρακράτηση πληροφοριών που επηρεάζουν την απόδοση (Cemaloglu, 2007). Σε κάθε περίπτωση, η συστηματική έκθεση των εκπαιδευτικών σε διάφορες μορφές εχθρικής συμπεριφοράς στο σχολείο συνδέεται με διάβρωση της επαγγελματικής τους υπόστασης και ταυτότητας, όπως αυτή αντανακλάται στην εργασιακή ικανοποίηση, στην παραγωγικότητα και στην ευρύτερη εικόνα που έχουν για την εργασία τους. Όπως έδειξαν οι Celcer & Eminoglu (2012), η εργασιακή παρενόχληση επηρεάζει αρνητικά τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με την αποτελεσματικότητά τους ως επαγγελματίες, μία σχέση που δεν επηρεάζεται μάλιστα από επιμέρους δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως είναι η επαγγελματική εμπειρία.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα έρευνα αναδείχθηκε ένα σχετικά χαμηλό ποσοστό επικράτησης του φαινομένου της εργασιακής παρενόχλησης στους εκπαιδευτικούς στην Ελλάδα, καθώς και αρνητική συσχέτιση μεταξύ της παρενόχλησης και της ψυχικής υγείας, της ικανοποίησης και της παραγωγικότητας, σημειώνοντας ωστόσο ότι οι σχετικές συσχετίσεις, αν και πληρούν το κριτήριο της στατιστικής σημαντικότητας, κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα. Άρα, η γενίκευση των ευρημάτων θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με τις ανάλογες επιφυλάξεις. Σε κάθε περίπτωση, οι ψυχοκοινωνικοί κίνδυνοι που απορρέουν από την εργασιακή ζωή είναι ιδιαίτερα κοστοβόροι για την κοινωνία αλλά και την οικονομία, σε όρους απώλειας παραγόμενου προϊόντος, παραγωγικότητας, ανταγωνιστικότητας, ποιότητας του ανθρώπινου κεφαλαίου, πτώσης του επιπέδου διαβίωσης και της ποιότητας ζωής και επιβάρυνσης των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης και των συστημάτων υγείας. Είναι, πλέον, σαφές πως η εργασιακή παρενόχληση αποτελεί ένα φαινόμενο που διαχέεται από την εργασιακή στην

οικογενειακή και κοινωνική ζωή, και παράλληλα ενδέχεται να προκαλεί και επιπλέον αρνητικές συνέπειες, όπως πιθανόν συμβαίνει στην περίπτωση των εκπαιδευτικών, επηρεάζοντας τη λειτουργία των συστημάτων εκπαίδευσης και του περιβάλλοντος μάθησης στα σχολεία.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ξενόγλωσσες

- Aquino, K., Grover, S. L., Bradfield, M., & Allen, D. G. (1999). The effects of negative affectivity, hierarchical status, and self-determination on workplace victimization. *Academy of Management Journal*, 42(3), 260-272.
- Bakker, A. B., Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., & Taris, T. W. (2008). Work engagement: An emerging concept in occupational health psychology. *Work & Stress*, 22, 187-200.
- Barling, J., Kelloway, E. K., & Iverson, R. D. (2003). High quality work, job satisfaction, and occupational injuries. *Journal of Applied Psychology*, 88, 27-283.
- Bjorkqvist, B., Osterman, K., & Hjelt-Back, M. (1994). Aggression among university employees. *Aggressive Behavior*, 20, 173-184.
- Blase, J., & Blase, J. (2002). The dark side of leadership: teacher perspectives of principal mistreatment. *Educational Administration Quarterly*, 38(5), 671-672.
- Blase, J., Blase, J., & Du, F. (2008). The mistreated teacher: A national study. *Journal of Educational Administration*, 46(3), 263-301.
- Bond, S. A., Tuckey, M. R., & Dollard, M. F. (2010). Psychosocial safety climate, workplace bullying, and symptoms of posttraumatic stress. *Organization Development Journal*, 28(1), 37-46.
- Branch, S., Ramsay, S., & Barker, M. (2013). Workplace bullying, mobbing and general harassment: A review. *International Journal of Management Reviews*, 15(3), 280-299.
- Casimir, G., McCormack, D., Djurkovic, N., & Nsubuga-Kyobe, A. (2012). Psychosomatic model of workplace bullying: Australian and Ugandan schoolteachers. *Employee Relations*, 34(4), 411-428.
- Celep, C., & Eminoglu, E. (2012). Primary school teacher's experience with mobbing and teacher's self-efficacy perceptions. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 4761-4774.
- Cemaloglu, N. (2007). The exposure of primary school teachers to bullying: An analysis of various variables. *Social Behavior and Personality: an International Journal*, 35(6), 789-802.
- Cemaloglu, N. (2011). Primary principals' leadership styles, school organizational health and workplace bullying. *Journal of Educational Administration*, 49(5), 495-512.
- Cowie, H., Naylor, P., Rivers, I., Smith, P. K., & Pereira, B. (2002). Measuring workplace bullying. *Aggression and Violent Behavior*, 7(1), 33-51.

- Coyne, I., Craig, J., & Chong, P. S. L. (2004). Workplace bullying in a group context. *British Journal of Guidance and Counselling*, 32, 301–317.
- Coyne, I., Seigne, E., & Randall, P. (2000). Predicting workplace victim status from personality. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 9(3), 335–349.
- de Wet, C. (2010a). The reasons for and the impact of principal-on-teacher bullying on the victims' private and professional lives. *Teaching and Teacher Education*, 26(7), 1450-1459.
- de Wet, C. (2010b). Victims of educator-targeted bullying: A qualitative study. *South African Journal of Education*, 30, 189–201.
- de Wet, C. (2014). Educators' understanding of workplace bullying. *South African Journal of Education*, 34(1), 1-16.
- Einarsen, S., & Raknes, B. (1997). Harassment in the workplace and the victimisation of men. *Violence and Victims*, 12, 247-263.
- Einarsen, S., Raknes, B. I., Matthiesen, S. B., & Hellesoy, O. H. (1996). Health aspects of bullying at work: modifying effects of social support and personality. *Nordic Psychology*, 2, 116-137.
- Escartin, J., Zapf, D., Arrieta, C., & Rodriguez-Carballeira, A. (2011). Workers' perception of workplace bullying: A cross-cultural study. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 20, 178–205.
- Fahie, D., & Devine, D. (2014). The impact of workplace bullying on primary school teachers and principals. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 58(2), 235-252.
- Fox, S., & Stallworth, L. E. (2005). Racial/ethnic bullying: Exploring links between bullying and racism in the US workplace. *Journal of Vocational Behavior*, 66(3), 438-456.
- Glaso, L., Matthiesen, S. B., Nielsen, M. B., & Einarsen, S. (2007). Do targets of workplace bullying portray a general victim personality profile? *Scandinavian Journal of Psychology*, 48, 313–319.
- Harris, K. J., Harvey, P., & Kacmar, K. M. (2011). Abusive supervisory reactions to coworker relationship conflict. *The Leadership Quarterly*, 22, 1010–1023.
- Harris, K. J., Kacmar, K. M., & Zivnuska, S. (2007). An investigation of abusive supervision as a predictor of performance and the meaning of work as a moderator of the relationship. *The Leadership Quarterly*, 19, 252–263.
- Harvey, M., Treadway, D., Heames, J. T., & Duke, A. (2009). Bullying in the 21st century global organization: An ethical perspective. *Journal of Business Ethics*, 85, 27–40.
- Hoel, H., Rayner, C., & Cooper, C. L. (1999). Workplace bullying. *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, 14, 195–230.

- Jennifer, D., Cowie, H., & Ananiadou, K. (2003). Perceptions and experience of workplace bullying in five different working populations. *Aggressive Behavior*, 29, 489–496.
- Kakoulakis, C., Galanakis, M., Bakoula-Tzoumaka, C., Darvyri, P., Chrousos, P. & Darviri, C. (2015). Validation of the negative acts questionnaire (NAQ) in a sample of Greek teachers. *Psychology*, 6(1), 63-74.
- Koiv, K. (2011). Bullying in a school context: Teachers as victims. *Psicologia e Educação*, 9(1/2), 95–106.
- Koiv, K. (2015). Changes Over a Ten-year Interval in the Prevalence of Teacher Targeted Bullying. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 126-133.
- Laschinger, H. K. S., Grau, A. L., Finegan, J., & Wilk, P. (2010). New graduate nurses' experiences of bullying and burnout in hospital settings. *Journal of Advanced Nursing*, 66(12), 2732-2742.
- Loh, J., Restubog, S. L. D., & Zagenczyk, T. J. (2010). Consequences of workplace bullying on employee identification and satisfaction among Australians and Singaporeans. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 41, 236–252.
- Lutgen-Sandvik, P. (2008). Intensive remedial identity work: Responses to workplace bullying trauma and stigmatization. *Organization*, 15(1), 97-119.
- Malinauskiene, V., Obelenis, V., & Sopagiene, D. (2005). Psychological terror at work and cardiovascular diseases among teachers. *Acta Medica Lituanica*, 12(2), 20-25.
- Mathisen, G. E., Einarsen, S., & Mykletun, R. (2008). The occurrences and correlates of bullying and harassment in the restaurant sector. *Scandinavian Journal of Psychology*, 49(1), 59-68.
- Matsela, M. A., & Kirsten, T. (2014). Teachers' experiences and impact of workplace bullying on their health in Lesotho. *Psychology Research*, 4(6), 479-491.
- Matthiesen, S. B., & Einarsen, S. (2007). Perpetrators and targets of bullying at work: Role stress and individual differences. *Violence and Victims*, 22, 735–753.
- Mayhew, C., McCarthy, P., Chappell, D., Quinlan, M., Barker, M., & Sheehan, M. (2004). Measuring the extent of impact from occupational violence and bullying on traumatised workers. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 16, 117-134.
- McAvoy, B., & Murtogh, J. (2003). Workplace bullying. *British Medical Journal*, 326(7393), 776-778.
- McCarthy, P., & Barker, M. (2000). Workplace bullying risk audit. *Journal of Occupational Health and Safety –Australia and New Zealand*, 16, 409–418.
- McCormark, D., Casimir, N & Yang, L. (2006). The concurrent effects of workplace bullying, satisfaction with supervisor and satisfaction with co-workers on affective

- commitment among schoolteachers in China. *International Journal of Conflict Management*, 17(4), 316-331.
- McGuckin, C., & Lewis, C. A. (2008). Management of bullying in Northern Ireland schools: A pre-legislative survey. *Educational Research Journal*, 50(1), 9–23.
- McMahon, S. D., Martinez, A., Espelage, D., Rose, C., Reddy, L. A., Lane, K., & Brown, V. (2014). Violence directed against teachers: Results from a national survey. *Psychology in the Schools*, 51(7), 753-766.
- Melamed, S., Shirom, A., Toker, S., Berliner, S., & Shapira, I. (2006). Burnout and risk of cardiovascular disease: evidence, possible causal paths, and promising research directions. *Psychological Bulletin*, 132(3), 327-353.
- Mikkelsen, E., & Einarsen, S. (2001). Bullying in Danish work-life: Prevalence and health correlates. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 10(4), 393-413.
- Mikkelsen, E., & Einarsen, S. (2002). Relationships between exposure to bullying at work and psychological and psychosomatic health complaints: The role of state negative affectivity and generalized self-efficacy. *Scandinavian Journal of Psychology*, 43(5), 397-405.
- Niedhammer, I., David, S., Degioanni, S., Drummond, A., & Philip, P. (2009). Workplace bullying and sleep disturbances: findings from a large scale cross-sectional survey in the French working population. *Sleep*, 32(9), 1211-1219.
- Niedl, K. (1996). Mobbing and well-being: Economic and personnel development implications. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 239-249.
- Nielsen, M. B., Mathiessen, S. B., & Einarsen, S. (2005). Leadership and person-related conflicts: symptoms of post-traumatic stress among victims of bullying from superiors. *Nordic Psychology*, 57, 319-415.
- Reich, T. C., & Hershcovis, M. S. (2015). Observing workplace incivility. *Journal of Applied Psychology*, 100(1), 203-214.
- Riley, D., Duncan, D. J., & Edwards, J. (2011). Staff bullying in Australian schools. *Journal of Educational Administration*, 49(1), 7–30.
- Rodríguez-Muñoz, A., Baillien, E., De Witte, H., Moreno-Jiménez, B., & Pastor, J. C. (2009). Cross-lagged relationships between workplace bullying, job satisfaction and engagement: Two longitudinal studies. *Work & Stress*, 23(3), 225-243.
- Russo, A., Milliaë, R., Knezevae, B., Mullae, R., & Mustajbegovae, J. (2008). Harassment in workplace among school teachers: Development of a survey. *Croatian Medical Journal*, 49, 545-552.

- Salin, D. (2003). Bullying and organisational politics in competitive and rapidly changing work environments. *International Journal of Management and Decision Making*, 4, 35-46.
- Saunders, P., Huynh, A., & Goodman-Delahunty, J. (2007). Defining workplace bullying behaviour professional lay definitions of workplace bullying. *International Journal of Law and Psychiatry*, 30(4), 340-354.
- Schat, A. C. H., & Frone, M. R. (2011). Exposure to psychological aggression at work and job performance: The mediating role of job attitudes and personal health. *Work & Stress*, 25, 23–40.
- Smith, L. A., Roman, A., Dollard, M. F., Winefield, A. H., & Siegrist, J. (2005). Effort–reward imbalance at work: the effects of work stress on anger and cardiovascular disease symptoms in a community sample. *Stress and Health*, 21(2), 113-128.
- Strandmark, M. K., & Hallberg, L. R. M. (2007). The origin of workplace bullying: Experiences from the perspective of bully victims in the public service sector. *Journal of Nursing Management*, 14, 1–10.
- Tanhan, F., & Cam, Z. (2011). The relation between mobbing behaviors teachers in elementary schools are exposed to and their burnout levels. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 15, 2704-2709.
- Totterdell, P., Hershcovis, M. S., Niven, K., Reich, T. C., & Stride, C. (2012). Can employees be emotionally drained by witnessing unpleasant interactions between coworkers? A diary study of induced emotion regulation. *Work & Stress*, 26, 112–129.
- Trépanier, S. G., Fernet, C., & Austin, S. (2013). Workplace bullying and psychological health at work: The mediating role of satisfaction of needs for autonomy, competence and relatedness. *Work & Stress*, 27(2), 123-140.
- Tsuno, K., Kawakami, N., Inoue, A., & Abe, K. (2010). Measuring workplace bullying: reliability and validity of the Japanese version of the negative acts questionnaire. *Journal of Occupational Health*, 52(4), 216-226.
- Vartia, M. (2001). Consequences of workplace bullying with respect to well-being of its targets and the observers of bullying. *Scandinavian Journal of Work, Environment and Health*, 27, 63–69.
- Vie, T. L., Glaso, L., & Einarsen, S. (2012). How does it feel? Workplace bullying, emotions, and musculoskeletal complaints. *Scandinavian Journal of Psychology*, 53, 165–173.
- Wu, T. Y., & Wu, C. (2009). Abusive supervision and employee emotional exhaustion. Dispositional antecedents and boundaries. *Group & Organizational Management*, 34, 143–169.
- Zapf, D., Escartin, J., Einarsen, S., Hoel, H., & Vartia, M. (2011). Empirical findings on prevalence and risk groups of bullying in the workplace. In S. Einarsen, H. Hoel, D.

Zapf & C. Cooper (eds), *Bullying and Harassment in the Workplace: Developments in Theory, Research, and Practice* (pp. 75-106). Boca Raton, FL: CRC Press.

Zapf, D., Knorz, C., & Kulla, M. (1996). On the relationship between mobbing factors, and job content, social work environment, and health outcomes. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(2), 215-237.

Ελληνικές

Ζιγρικά, Ε. & Πλατσίδου, Μ. (2016). Η ηθική παρενόχληση των δημοσίων υπαλλήλων στον εργασιακό χώρο. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 12' (66), 59-87.

Κερασιώτη, Α. (2006). *Το φαινόμενο του «mobbing» στον εργασιακό χώρο: μια πρώτη ερευνητική προσέγγιση σε εκπαιδευτικούς*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαλεξανδρή, Ν., & Γαλανάκη Ε. (2011). Workplace bullying: Εκφοβίζει τους εργαζόμενους και μπλοκάρει το καλό κλίμα ακόμη και στις ελληνικές επιχειρήσεις. *HR FOCUS*, 42, 24-27.

Τεμεκενίδου, Π. (2008). *Το Φαινόμενο της Παρενόχλησης στο Χώρο Εργασίας σε ένα Δείγμα Ελλήνων Εργαζομένων*. Αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία. Πανεπιστήμιο Κρήτης Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Τμήματος Ψυχολογίας.

Συναισθηματική νοημοσύνη και επαγγελματική εξουθένωση εκπαιδευτικών

*Ηλίας Φλάμπουρας Νιέτος #, Αθανάσιος Κουστέλιος *, Ελένη
Ζουρνατζή*

Περίληψη

Σκοπός της παρούσας έρευνας, ήταν η μελέτη της επίδρασης της συναισθηματικής νοημοσύνης στην επαγγελματική εξουθένωση εκπαιδευτικών δημόσιων σχολείων στις δυο βαθμίδες εκπαίδευσης. Στην έρευνα συμμετείχαν 430 εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από διάφορες περιοχές της χώρας, οι οποίοι δίδασκαν σε δημόσια σχολεία. Οι συμμετέχοντες συμπλήρωσαν ερωτηματολόγια τα οποία αξιολογούσαν τη συναισθηματική νοημοσύνη και την επαγγελματική εξουθένωση. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης φανέρωσαν ότι η συναισθηματική νοημοσύνη έχει σημαντικό προβλεπτικό ρόλο σε όλες τις διαστάσεις της επαγγελματικής εξουθένωσης. Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό πως είναι πολύ σημαντικό να υπάρξουν συγκεκριμένες παρεμβάσεις και προγράμματα για την ενίσχυση και ανάπτυξη της συναισθηματικής νοημοσύνης των εκπαιδευτικών όπως επίσης να υπάρχει πρόληψη ώστε να μην αναπτυχθούν συμπτώματα εξουθένωσης.

Λέξεις κλειδιά: *Συναισθηματική νοημοσύνη, επαγγελματική εξουθένωση, εκπαίδευση.*

Διδάκτωρ ΤΕΦΑΑ- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

* Καθηγήτριας ΤΕΦΑΑ- Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Εισαγωγή

(α) Συναισθηματική νοημοσύνη

Η συναισθηματική νοημοσύνη, ως στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης, έχει κεντρίσει το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, με αποτέλεσμα τη διατύπωση αρκετών θεωριών και τη διενέργεια δεκάδων ερευνών από ψυχολόγους και κοινωνιολόγους, για το πώς επιδρά στην ανθρώπινη ανάπτυξη και απόδοση. Μπορεί η πλατιά δημοσιότητα που απέκτησε η συναισθηματική νοημοσύνη στη δεκαετία του 1990 να οφείλεται στο Goleman, όμως η διαμόρφωση της ως επιστημονική έννοια ξεκίνησε αρκετά πριν. Η συναισθηματική νοημοσύνη έχει τις ρίζες της πολύ βαθιά στο χρόνο, πιο συγκεκριμένα στην έννοια της κοινωνικής νοημοσύνης, που εισήγαγε ο Thorndike (1920). Ο Thorndike όρισε την κοινωνική νοημοσύνη ως την ικανότητα να καταλαβαίνουμε και να κατευθύνουμε τους άντρες, τις γυναίκες, τα αγόρια και τα κορίτσια, ώστε να ενεργούν με σοφία στις ανθρώπινες σχέσεις. Την όρισε δηλαδή ως την ικανότητα που έχει κανείς για να χειρίζεται με σοφία τις ανθρώπινες σχέσεις.

Αρκετές δεκαετίες αργότερα ο Gardner (1983) διατύπωσε τη θεωρία για την πολλαπλή νοημοσύνη συμπεριλαμβάνοντας την κοινωνική νοημοσύνη ως ένα από τα επτά διαφορετικά είδη νοημοσύνης. Έτσι εκτός από την κοινωνική νοημοσύνη υπάρχει η γλωσσική, η λογικό-μαθηματική, η μουσική, η χωρική, η νατουραλιστική και η σωματική-κινησθητική νοημοσύνη. Επίσης έκανε λόγο για δύο νέες διαστάσεις της νοημοσύνης, την διαπροσωπική και την ενδοπροσωπική, οι οποίες αφορούσαν την ικανότητα αντίληψης των συναισθημάτων των άλλων και την αυτογνωσία αντίστοιχα. Το 1990, εμφανίζεται και η πρώτη επιστημονική παρουσίαση της έννοιας της συναισθηματικής νοημοσύνης, σύμφωνα με την οποία είναι η ικανότητα να παρακολουθεί κανείς τα συναισθήματα, τόσο τα δικά του όσο και των άλλων ατόμων, να κάνει λεπτές διακρίσεις ανάμεσα στα διάφορα συναισθήματα και να χρησιμοποιεί αυτές τις πληροφορίες ώστε να καθοδηγεί τις σκέψεις και τις πράξεις του (Salovey & Mayer, 1990). Η έννοια της συναισθηματικής νοημοσύνης έγινε όμως ευρέως γνωστή το 1995 όταν ο Daniel Goleman δημοσίευσε το πρώτο του βιβλίο για την συναισθηματική νοημοσύνη, το οποίο προξένησε μεγάλο ενδιαφέρον στο γενικό κοινό.

Μελετώντας κανείς την βιβλιογραφία διαπιστώνει πως τα κυρίαρχα μοντέλα στο χώρο της συναισθηματικής νοημοσύνης είναι τρία. Το πρώτο βασίζεται στην εργασία

του Bar-on (1997) ο οποίος πρότεινε ένα μοντέλο για την περιγραφή των ικανοτήτων οι οποίες χαρακτηρίζουν την συναισθηματική νοημοσύνη και αποτελείται από πέντε κατηγορίες καθεμιά από τις οποίες περιλαμβάνει ένα αριθμό ειδικών δεξιοτήτων. Το δεύτερο μοντέλο προτάθηκε από τους Mayer και Salovey (1997) οι οποίοι υποστήριξαν ότι η συναισθηματική νοημοσύνη είναι η ικανότητα έκφρασης των συναισθημάτων αλλά και η ικανότητα επεξεργασίας αυτών με σκοπό την ανάπτυξη και την προαγωγή της σκέψης του. Πάνω σε αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο οι ερευνητές τοποθέτησαν το μοντέλο τους που αποτελείται από τέσσερις βασικές διαστάσεις. Το τρίτο μοντέλο του Goleman χαρακτηρίζεται ως μεικτό μοντέλο γιατί περιλαμβάνει στοιχεία και από τα δυο προηγούμενα. Το μοντέλο της συναισθηματικής επάρκειας που πρότεινε για την ερμηνεία της συναισθηματικής νοημοσύνης συμπεριλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό ικανοτήτων και δεξιοτήτων. Στην πρώτη του εκδοχή (Goleman, 1995), το μοντέλο περικλείει πέντε ικανότητες, οι οποίες αποτελούνταν από πέντε δεξιότητες η καθεμία (σύνολο εικοσιπέντε δεξιότητες). Στη συνέχεια οι κατηγορίες των γενικών συναισθηματικών ικανοτήτων μειώθηκαν σε τέσσερις και οι συναισθηματικές δεξιότητες σε είκοσι.

Οι Petrides και Furnham (2001) διακρίνουν δυο είδη συναισθηματικής νοημοσύνης με βάση τα εργαλεία που χρησιμοποιούνται για την αξιολόγησή της, αυτό που θεωρεί τη συναισθηματική νοημοσύνη ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της προσωπικότητας (trait EI) και την αξιολογεί με τη μέθοδο της αυτό-αναφοράς και αυτό που θεωρεί ότι αποτελεί ικανότητα του ατόμου (ability EI) και την εξετάζει με την μέθοδο της αντικειμενικής επίδοσης. Σύμφωνα με τους ερευνητές όμως η συναισθηματική νοημοσύνη δεν μπορεί να αξιολογηθεί με αντικειμενικά κριτήρια, αφού η συναισθηματική εμπειρία είναι από τη φύση της υποκειμενική και δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια που να μπορούν να ορίσουν τις σωστές ή τις λάθος απαντήσεις. Η μέτρηση της συναισθηματικής νοημοσύνης ως ικανότητας στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να αξιολογήσει τις γνώσεις που έχει κάποιος σχετικά με τα συναισθήματά του και όχι τα ίδια τα συναισθήματα (Mavrouli, Petrides, Shove & Whitehead, 2008). Οι Petrides, Furnham και Frederickson (2004) υποστηρίζουν ότι οι δύο εννοιολογικές προσεγγίσεις μπορούν να συνυπάρχουν και παρουσιάζουν τις δεκαπέντε όψεις/εκφάνσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης ως χαρακτηριστικό γνώρισμα (trait): προσαρμοστικότητα, διεκδικητική συμπεριφορά, αντίληψη των συναισθημάτων, έκφραση των συναισθημάτων, διαχείριση των συναισθημάτων,

ρύθμιση των συναισθημάτων, χαμηλή παρορμητικότητα, διαπροσωπικές σχέσεις, αυτοεκτίμηση, εσωτερικά κίνητρα, κοινωνική αντίληψη, διαχείριση του άγχους, ευσυναίσθηση, ευτυχία και αισιοδοξία (Petrides, Sangareau, Furnham & Frederickson, 2006).

Εξαιτίας του τεραστίου ενδιαφέροντος που προκάλεσε η θεωρία της συναισθηματικής νοημοσύνης, σε ένα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, πραγματοποιήθηκαν δεκάδες μελέτες ερευνώντας την επίδραση της στους τομείς της ανθρώπινης ζωής. Πολλοί ερευνητές ενδιαφέρθηκαν να μελετήσουν τις σχέσεις της με τη γνωστική νοημοσύνη, τις επιδράσεις της στη διαμόρφωση της ακαδημαϊκής επίδοσης και των διαπροσωπικών σχέσεων, τη σχέση της με την ικανότητα προσαρμογής, την ηθική ανάπτυξη, την προσωπικότητα, την αυτοεκτίμηση και αυτοαντίληψη (Πλατσίδου, 2010). Από τις έρευνες αποδείχθηκε ότι η συναισθηματική νοημοσύνη συνδέεται θετικά με την καθιέρωση θερμών κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των εφήβων αλλά και αρνητικά με την εκδήλωση παραβατικών συμπεριφορών στην εφηβική ηλικία (Brackett, Mayer & Warner, 2004).

Η συναισθηματική νοημοσύνη δεν άφησε όμως ανεπηρέαστο ούτε το χώρο της εκπαίδευσης, όσον αφορά τη συναισθηματική νοημοσύνη των εκπαιδευτικών. Η διδασκαλία θεωρείται ως μία εργασία υψηλών συναισθηματικών απαιτήσεων (Hargreaves, 2001). Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι το επάγγελμα των εκπαιδευτικών περιλαμβάνεται μέσα στη λίστα των δέκα επαγγελμάτων που απαιτούν υψηλή συναισθηματική νοημοσύνη (Yate, 1997). Οι εκπαιδευτικοί επηρεάζουν τους μαθητές τους όχι μόνο από αυτά που διδάσκουν και από τον τρόπο που τα διδάσκουν, αλλά και από το πώς συνδέονται οι ίδιοι με τους μαθητές τους και πώς καταφέρνουν ως πρότυπα συμπεριφοράς να διαμορφώσουν τις κοινωνικές και συναισθηματικές βάσεις για την ανάπτυξη του χαρακτήρα των μαθητών τους (Jennings & Greenberg, 2009).

Σύμφωνα με τους ερευνητές οι εκπαιδευτικοί με υψηλή συναισθηματική νοημοσύνη καταφέρνουν να δημιουργήσουν ένα ασφαλές και επικοινωνιακό πλαίσιο για τους μαθητές μέσα στη τάξη καθώς αναπτύσσουν υποστηρικτικές σχέσεις μαζί τους. Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί με τη συμπεριφορά τους προάγουν το σεβασμό και την κατάλληλη επικοινωνία μέσα στη τάξη, την παρακίνηση για την ενεργή εμπλοκή των μαθητών στην εκπαιδευτική διαδικασία και ενθαρρύνουν τη συνεργασία μεταξύ των συμμαθητών. Η καθημερινή αλληλεπίδραση των

εκπαιδευτικών με τους μαθητές, τους διευθυντές τους, τους γονείς και την ίδια εκπαιδευτική διαδικασία, δημιουργούν υψηλές συναισθηματικές απαιτήσεις (Brotheridge & Grandey, 2002).

Σε άλλες έρευνες εξετάζεται η επίδραση της συναισθηματικής νοημοσύνης σε διάφορες παραμέτρους που αφορούν το επάγγελμα του εκπαιδευτικού. Οι Yin, Chi Kin Lee, Zhang & Jin (2013), ερεύνησαν, τη σχέση της συναισθηματικής νοημοσύνης με την ικανοποίηση από τη διδασκαλία, σε 1281 εκπαιδευτικούς στο Χονγκ Κονγκ. Τα αποτελέσματα της έρευνας τους έδειξαν ότι η συναισθηματική νοημοσύνη έχει σημαντική επίδραση στην ικανοποίηση των εκπαιδευτικών από την εργασία τους. Σημαντική σχέση βρέθηκε ανάμεσα στη συναισθηματική νοημοσύνη και τις εργασιακές αξίες των εκπαιδευτικών στην έρευνα των Hassan, Ishak & Bokhari (2011). Οι ερευνητές διαπίστωσαν πως οι τέσσερις από τις επτά διαστάσεις που προέκυψαν από την έρευνά τους (προσωπικό κίνητρο, κοινωνικές δεξιότητες, ενσυναίσθηση και πνευματικότητα) παίζουν σημαντικό ρόλο στις εργασιακές αξίες των εκπαιδευτικών. Κατέληξαν έτσι στο συμπέρασμα ότι βελτιώνοντας τη συναισθηματική νοημοσύνη των εκπαιδευτικών και ειδικότερα τις τέσσερις αυτές διαστάσεις, μπορούμε να έχουμε εκπαιδευτικούς με υψηλές εργασιακές αξίες.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω έρευνες, διαπιστώνουμε την αναγκαιότητα ανάπτυξης της συναισθηματικής νοημοσύνης σε όλους τους εργασιακούς χώρους όπως και στους εκπαιδευτικούς. Η συναισθηματική νοημοσύνη θα βοηθήσει τους εκπαιδευτικούς στην αποτελεσματικότερη εργασιακή τους απόδοση αλλά και στη βελτίωση της ικανότητας επικοινωνίας τους με όλους τους φορείς της εκπαίδευσης.

(β) Επαγγελματική εξουθένωση

Η επαγγελματική εξουθένωση (burnout) είναι μια σύνθετη, πολυπαραγοντική έννοια, η οποία εισήχθη για πρώτη φορά από το Freudenberger το 1974, ο οποίος την περιέγραψε ως μια κατάσταση κόπωσης, σωματικής και πνευματικής αποδυνάμωσης και φθοράς. Πρόκειται για ένα σύνδρομο που εμφανίζεται ως επακόλουθο του παρατεταμένου εργασιακού άγχους, έχει αρνητικές συνέπειες στην ατομική, οικογενειακή και στην επαγγελματική ζωή του εργαζόμενου. Επικρατέστερος, πάντως, έχει αναδειχθεί ο ορισμός των Maslach και Jackson, 1986 που περιγράφει την επαγγελματική εξουθένωση ως ένα τριμερές ψυχολογικό σύνδρομο που αποτελεί απάντηση στο χρόνιο στρες το οποίο βιώνουν οι

εργαζόμενοι που ασχολούνται με επαγγέλματα παροχής υπηρεσιών σε ανθρώπους και αποτελείται από τρεις διατάσεις, την συναισθηματική εξάντληση, την αποπροσωποποίηση και τη μειωμένη προσωπική εκπλήρωση. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη χρόνια καταπόνηση που προκύπτει από την ασυμφωνία ή την έλλειψη ταιριάσματος ανάμεσα στον εργαζόμενο και στην εργασία του (Maslach, 2003).

Ένας σημαντικός αριθμός ερευνητών μελετούν το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης, ως προς τον ορισμό, την έναρξη και τη συνέχειά του, τις επιπτώσεις και τους τρόπους αντιμετώπισής του. Κατά τα προηγούμενα χρόνια για την ερμηνεία της επαγγελματικής εξουθένωσης έχουν αναπτυχθεί θεωρητικά μοντέλα που επιχειρούν να ερμηνεύσουν το συγκεκριμένο σύνδρομο. Τα σημαντικότερα μοντέλα ερμηνείας της επαγγελματικής εξουθένωσης είναι τέσσερα: το διαδραστικό μοντέλο του Cherniss (1980), το μοντέλο των Edelwich και Brodsky (1980), το Μοντέλο των τριών διαστάσεων της Maslach (1982) και το μοντέλο της Pines και Aronson (1988).

Τα τελευταία χρόνια γίνεται εντονότερο το ενδιαφέρον για τον ολοένα και αυξανόμενο αριθμό των εκπαιδευτικών που πλήττονται από στρες και επαγγελματική εξουθένωση. Η διδασκαλία είναι ένα επάγγελμα που χαρακτηρίζεται από υψηλά επίπεδα επαγγελματικής εξουθένωσης και συναισθηματικής εξάντλησης (Hakanen, Bakker, & Schaufeli, 2006). Αρκετοί εκπαιδευτικοί θεωρούν τη διδασκαλία ιδιαίτερα πιεστικό επάγγελμα. Οι κυριότεροι λόγοι δημιουργίας στρες που έχουν αναφερθεί από αυτούς είναι η έλλειψη κινήτρων από πλευράς των μαθητών, η έλλειψη χρόνου για την επίλυση προβλημάτων που ανακύπτουν καθημερινά, η έλλειψη πειθαρχίας των μαθητών, η δυσκολία συνεννόησης μεταξύ των διδασκόντων, ακόμη και η ελλιπής υλικοτεχνική υποδομή (Kloska & Raemasut, 1985). Το στρες του εκπαιδευτικού μπορεί να εκδηλώνεται με σύγχυση, επιθετικότητα, αποφευκτική συμπεριφορά, αυξημένη τάση για απουσίες, μείωση στην απόδοση τόσο του ίδιου όσο και των μαθητών.

Η επαγγελματική εξουθένωση στους εκπαιδευτικούς περιγράφεται από τον Friedman (2000) ως μια διαδικασία κατά την οποία τα υψηλά επίπεδα ιδεαλισμού και δέσμευσης στο επάγγελμα των αρχαρίων εκπαιδευτικών που εισέρχονται στην εκπαίδευση αναμετρώνται με την πραγματικότητα της τάξης κάνοντας εμφανές το χάσμα μεταξύ της αναμενόμενης επαγγελματικής τους αποτελεσματικότητας και της παρατηρούμενης αποτελεσματικότητας και καλλιεργώντας μια αίσθηση

αναποτελεσματικότητας, απογοήτευσης και εξάντλησης που οδηγεί στην επαγγελματική εξουθένωση.

Μελέτες σε διάφορες χώρες δείχνουν ότι η επαγγελματική εξουθένωση αποτελεί τα τελευταία χρόνια ένα σημαντικό πρόβλημα στους δασκάλους και τους καθηγητές. Οι εκπαιδευτικοί είναι ευάλωτοι στο έντονο στρες κατά την άσκηση του επαγγέλματός τους. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, υπολογίζεται ότι το 15-25% των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης νοιώθουν εξουθένωση σε κάποια στιγμή της καριέρας τους (Farber, 1991), ενώ ποσοστό 25% των εκπαιδευτικών εγκαταλείπει το πεδίο της διδασκαλίας πριν από το τρίτο έτος και σχεδόν το 40 % εγκαταλείπει το επάγγελμα κατά τα πέντε πρώτα χρόνια της διδασκαλίας (Milner & Woolfolk Hoy, 2003). Στη Μάλτα το 34% των εκπαιδευτικών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αξιολόγησε την εργασία του ως αγχωτική ή ιδιαίτερα αγχωτική (Borg & Riding, 1991). Στη Γερμανία, λιγότερο από το 10 % των εκπαιδευτικών παραμένουν μέχρι τη συνταξιοδότησή τους και στη Βρετανία, ο αριθμός των εκπαιδευτικών που εγκαταλείπουν το επάγγελμα είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό των εκπαιδευτικών που μένουν μέχρι τη συνταξιοδότηση (Macdonald, 1999). Η προκύπτουσα έλλειψη των εκπαιδευτικών έχει προκαλέσει όχι μόνο πρόβλημα στελέχωσης στα σχολεία αλλά και υποβάθμιση της ποιότητας της διδασκαλίας στην τάξη, λόγω του υψηλού κύκλου εργασιών. Άλλες έρευνες στην Αυστραλία (Kyriacou, 1987) και την Νέα Ζηλανδία (Whitehead, Ryba & O'Driscoll, 2000) επιβεβαίωσαν ότι οι εκπαιδευτικοί βίωναν υψηλότερα επίπεδα επαγγελματικής εξουθένωσης από το γενικό πληθυσμό.

Στην Ελλάδα έχουν διαπιστωθεί χαμηλά επίπεδα επαγγελματικής εξουθένωσης των εκπαιδευτικών, συγκρινόμενα με αντίστοιχα μεγέθη του εξωτερικού (Kantas & Vassilaki, 1997). Ειδικότερα, οι εκπαιδευτικοί της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εξέφρασαν λιγότερη προσωπική επίτευξη και περισσότερη αποπροσωποποίηση έναντι των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η έρευνα των Κουστέλιου και Κουστέλιου (2001) σε εκπαιδευτικούς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης έδειξε το βαθμό της επαγγελματικής εξουθένωσης που βιώνουν οι Έλληνες εκπαιδευτικοί χαμηλό και μη συσχετιζόμενο ιδιαίτερα με την επαγγελματική τους ικανοποίηση. Αντίθετα, βρέθηκε στατιστικά σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην αποπροσωποποίηση και τις πλευρές της επαγγελματικής ικανοποίησης. Οι Κουστέλιος και Tsigilis (2005) βρήκαν ότι οι Έλληνες εκπαιδευτικοί φυσικής αγωγής είχαν χαμηλά επίπεδα εξουθένωσης. Παράλληλα, φάνηκε ότι η προσωπική επίτευξη

και η συναισθηματική εξάντληση είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες για την εξουθένωση μεταξύ των εκπαιδευτικών φυσικής αγωγής.

Συχνά επικρατεί η πεποίθηση ότι ο εκπαιδευτικός δεν πρέπει να έχει προσωπικές ανάγκες, δεν πρέπει να επηρεάζεται από τα προβλήματα που προκύπτουν στο χώρο εργασίας του, αλλά να ασκεί με αυτοθυσία ένα «λειτούργημα». Η πεποίθηση αυτή ενισχύει τον μύθο της παντοδυναμίας του και παραδόξως τον καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτο στην επαγγελματική εξουθένωση. Η πρόληψη και η αντιμετώπιση της εξουθένωσης προϋποθέτουν την αμφισβήτηση αυτής της πεποίθησης και την αναγνώριση ότι ο εκπαιδευτικός πρέπει να φροντίσει παράλληλα τον εαυτό του. Η ανάγκη να προληφθεί ή να αντιμετωπιστεί η επαγγελματική εξουθένωση έχει γίνει το αντικείμενο παρεμβάσεων στην πράξη αλλά δεν έχει υποστηριχθεί στο ίδιο εύρος από την έρευνα. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι οι περισσότερες παρεμβάσεις για την πρόληψη και αντιμετώπιση της επαγγελματικής εξουθένωσης επικεντρώνονται στο άτομο μέσω ατομικών στρατηγικών όπως είναι η τροφοδότηση των εσωτερικών πόρων ή η αλλαγή της συμπεριφοράς του ατόμου στο εργασιακό του περιβάλλον.

Κατά την Maslach (1982), οι τρόποι αντιμετώπισης της επαγγελματικής εξουθένωσης μπορούν να εφαρμοστούν σε διάφορα επίπεδα (ατομικό, κοινωνικό, διοικητικό). Στο ατομικό επίπεδο ο επαγγελματίας μπορεί να εφαρμόσει τα μέτρα ο ίδιος. Σε κοινωνικό επίπεδο, απαιτείται η συνεργασία και οι προσπάθειες αρκετών ατόμων, όπως π.χ. των συνεργατών. Στον τομέα του οργανισμού, τα μέτρα αναφέρονται σε πολιτικές και διοικητικές λειτουργίες, οι οποίες θα πρέπει να εφαρμόζονται για να βοηθήσουν τον εργαζόμενο να αντιμετωπίσει το εργασιακό στρες. Αυτό που προτείνεται, πάντως, ως πιο δόκιμο για την αντιμετώπιση της επαγγελματικής εξουθένωσης είναι οι συνδυασμένες παρεμβάσεις που αφορούν το άτομο, όπως αναφέρθηκαν παραπάνω στην αντιμετώπιση του στρες, αλλά και οι παρεμβάσεις που προσανατολίζονται στο περιβάλλον εργασίας, δηλαδή στους οργανωτικούς παράγοντες που συνδέονται με την εμφάνιση της επαγγελματικής εξουθένωσης όπως η ρύθμιση του εργασιακού φόρτου, η εξασφάλιση του προσωπικού ελέγχου στην άσκηση του επαγγέλματος, οι ανταμοιβές, οι αξίες, η δικαιοσύνη και η τροφοδότηση της συλλογικότητας.

(γ) Συναισθηματική νοημοσύνη και επαγγελματική εξουθένωση

Σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία σημαντική είναι η σχέση της συναισθηματικής νοημοσύνης με την επαγγελματική εξουθένωση. Οι Duran, Extremera, Rey, Fernandez-Berrocal και Montalban (2006) μελέτησαν το ρόλο της συναισθηματικής νοημοσύνης και της αυτό-αποτελεσματικότητας στην πρόβλεψη της επαγγελματικής εξουθένωσης σε δείγμα 373 Ισπανών προπτυχιακών φοιτητών. Τα αποτελέσματα έδειξαν την υψηλή συσχέτιση της συναισθηματικής νοημοσύνης και της αυτό-αποτελεσματικότητας στην πρόβλεψη της επαγγελματικής εξουθένωσης των φοιτητών. Σε παρόμοια αποτελέσματα κατέληξε ο Chan (2006) μελετώντας την σχέση της συναισθηματικής νοημοσύνης με την επαγγελματική εξουθένωση σε 167 εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο Χόνγκ Κόνγκ. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν υψηλή συσχέτιση μεταξύ των τεσσάρων παραγόντων της συναισθηματικής νοημοσύνης και των τριών διαστάσεων της επαγγελματικής εξουθένωσης.

Σε μια έρευνα με Έλληνες εκπαιδευτικούς ειδικής αγωγής, η Platsidou (2010) διαπίστωσε πως υπάρχει σχέση ανάμεσα στη συναισθηματική νοημοσύνη και την επαγγελματική εξουθένωση, όπως και σχέση μετρίου βαθμού, ανάμεσα στη συναισθηματική νοημοσύνη και στην ικανοποίηση γενικά από το επάγγελμα. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι τα υψηλά επίπεδα συναισθηματικής νοημοσύνης αυτών των εκπαιδευτικών συνδέονται με χαμηλή επαγγελματική εξουθένωση και υψηλή επαγγελματική ικανοποίηση καθώς και αντίστροφα. Πιο συγκεκριμένα, η επαγγελματική εξουθένωση και η χαμηλή ικανοποίηση από την εργασία που μπορεί να προκύψουν κάποια στιγμή της καριέρας ενός εκπαιδευτικού ειδικής αγωγής, μπορεί όμως να προληφθούν εάν έχει ενισχυθεί η συναισθηματική του νοημοσύνη. Κατέληξε επίσης στο συμπέρασμα πως η συναισθηματική νοημοσύνη των εκπαιδευτικών ειδικής αγωγής στην Ελλάδα είναι αρκετά υψηλή καθώς στη έρευνα της οι εκπαιδευτικοί σημείωσαν υψηλά σκορ σε όλες τις διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης.

Σε άλλες έρευνες οι Saiiari, Moslehi και Valizadeh (2011) μελέτησαν τη σχέση της συναισθηματικής νοημοσύνης με την επαγγελματική εξουθένωση σε 183 εκπαιδευτικούς Φυσικής Αγωγής και οι Iqbal και Abbasi (2013) σε 100 καθηγητές Πανεπιστημίου. Τα αποτελέσματα και σε αυτές τις έρευνες έδειξαν την σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ των δύο εννοιών. Μάλιστα οι Saiiari et al. (2011) βρήκαν

συσχέτιση μεταξύ όλων των παραγόντων της συναισθηματικής νοημοσύνης με την επαγγελματική εξουθένωση.

Από τα προηγούμενα γίνεται λοιπόν σαφές, ότι η συναισθηματική νοημοσύνη και η επαγγελματική εξουθένωση έχουν καθοριστικό ρόλο στο χώρο των εκπαιδευτικών, επηρεάζοντας καταρχήν τους ίδιους και κατά συνέπεια την αποδοτικότητα στη δουλειά τους. Το γεγονός αυτό, σε συνάρτηση με τον κοινωνικό και παιδαγωγικό ρόλο των εκπαιδευτικών, οδηγεί στο συμπέρασμα πως η συναισθηματική τους νοημοσύνη αλλά και η επαγγελματική τους εξουθένωση μπορεί να έχει επιπτώσεις σε ολόκληρο το περιβάλλον του σχολείου όπως και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Για το λόγο αυτό γίνεται τα τελευταία χρόνια μια, πιο οργανωμένη επιστημονικά, προσπάθεια διερεύνησης αυτών των εννοιών. Η βιβλιογραφία εμφανίζεται περιορισμένη στο πεδίο που επικεντρώνεται η παρούσα εργασία. Γι' αυτό και η εργασία έχει σκοπό να εξετάσει την επίδραση της συναισθηματικής νοημοσύνης στην επαγγελματική εξουθένωση εν ενεργεία εκπαιδευτικών δημόσιων σχολείων στις δυο βαθμίδες εκπαίδευσης (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας).

Τα αποτελέσματα της μελέτης για την σχέση της συναισθηματικής νοημοσύνης των εκπαιδευτικών με την επαγγελματική εξουθένωση αναμένεται να θέσουν το διδακτικό έργο των εκπαιδευτικών πάνω σε νέες βάσεις. Θα εξαχθούν πληροφορίες και θα αναδειχθούν δεξιότητες που θα επιτρέψουν στον εκπαιδευτικό να γίνει περισσότερο επαρκής συναισθηματικά στο διδακτικό του έργο. Με βάση τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας θα είναι δυνατόν να σχεδιαστούν αποτελεσματικές εκπαιδευτικές παρεμβάσεις για τη βελτίωση της συναισθηματικής νοημοσύνης των εκπαιδευτικών, για την δημιουργία μιας ατμόσφαιρας στην οποία οι εκπαιδευτικοί θα έχουν μια θετική πνευματική και συναισθηματική στάση για την εργασία τους ενώ παράλληλα θα βρεθούν τρόποι αντιμετώπισης του στρες, ώστε να προληφθούν φαινόμενα επαγγελματικής εξουθένωσης.

Μεθοδολογία

Δείγμα

Για τη διεξαγωγή της έρευνας συμπληρώθηκαν 447 ερωτηματολόγια. Από αυτά τα 17 εξαιρέθηκαν από τον στατιστικό έλεγχο διότι δεν ήταν σωστά συμπληρωμένα ή ήταν ημισυμπληρωμένα. Συνεπώς διενεργήθηκε στατιστικός έλεγχος για 430

ερωτηματολόγια. Το δείγμα αποτελούνταν από 108 (25.3%) άνδρες εκπαιδευτικούς και 320 (74.4%) γυναίκες εκπαιδευτικούς. Όσον αφορά την ηλικία των συμμετεχόντων οι 297 (69.1%) εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είχαν μέσο όρο ηλικίας 44.46 και κυμαίνονταν από 28 έως 59 χρονών, ενώ οι 131 (30.5%) εκπαιδευτικοί δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είχαν μέσο όρο ηλικίας 38.68 και κυμαίνονταν από 25 έως 58 χρονών.

Όργανα Μέτρησης

Ερωτηματολόγιο συναισθηματικής νοημοσύνης

Για τη μέτρηση της συναισθηματικής νοημοσύνης χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο (Trait Emotional Intelligence Questionnaire-Short Form, TEIQue-SF) το οποίο ανήκει στα ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς (Petrides & Furnham, 2000; 2001). Πρόκειται για τη σύντομη έκδοση ενός μεγαλύτερου ερωτηματολογίου 153 ερωτήσεων. Από το ερωτηματολόγιο TEIQue-SF προκύπτουν τέσσερις παράγοντες (υπο-κλίμακες), που αξιολογούν τα εξής χαρακτηριστικά: ευημερία (well-being), αυτοέλεγχο (self-control), συναισθηματικότητα (emotionality) και κοινωνικότητα (sociability). Αυτή τη στιγμή, το ερωτηματολόγιο έχει ήδη μεταφραστεί σε 15 γλώσσες και στα ελληνικά (Petrides, Pita & Kokkinaki, 2007). Έχει επίσης χρησιμοποιηθεί επιτυχώς για την αξιολόγηση της συναισθηματικής νοημοσύνης σε πλήθος μελετών (Austin, Farrelly, Black & Moore, 2007; Chamorro-Premuzic, Bennett & Furnham, 2007; Mikolajczak, Luminet & Menil, 2006; Mikolajczak & Luminet, 2008; Mikolajczak, Menil & Luminet, 2007; Petrides & Furnham, 2006; Sevdalis, Petrides & Harvey, 2007; Singh & Woods, 2008; Smith, Heaven & Ciarrochi, 2008).

Ερωτηματολόγιο επαγγελματικής εξουθένωσης

Προκειμένου να διερευνηθεί το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης των εκπαιδευτικών έγινε χρήση της κλίμακας (Maslach Burnout Inventory-Educators Survey, M.B.I.-E.S), των Maslach, Jackson και Leiter (1996). Πρόκειται για την πιο πρόσφατη έκδοση της κλίμακας από τη Maslach και τους συνεργάτες της προσαρμοσμένη στους εκπαιδευτικούς, δεδομένου του ενδιαφέροντος στο χώρο της εκπαίδευσης. Η κλίμακα αποτελείται από 22 δηλώσεις αυτοαξιολόγησης, οι οποίες κατανέμονται σε τρεις υποκλίμακες: (α) συναισθηματική εξάντληση, (β) αποπροσωποποίηση και (γ) προσωπική επίτευξη. Η συγκεκριμένη κλίμακα είναι

κατάλληλη για την αξιολόγηση της επαγγελματικής εξουθένωσης στο επάγγελμα του εκπαιδευτικού και έχει ελεγχθεί η παραγοντική δομή και η εγκυρότητά της και σε ελληνικό δείγμα από παλαιότερους ερευνητές (Kantas & Vassilaki 1997; Kokkinos, 2006; Koustelios, 2001; Platsidou, 2010).

Διαδικασία Μέτρησης

Η συλλογή του ερευνητικού υλικού πραγματοποιήθηκε σε δημόσια σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης όλης της επικράτειας. Η χορήγηση των ερωτηματολογίων έγινε μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου με την αποστολή των ερωτηματολογίων σε ηλεκτρονική μορφή. Για τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου χρησιμοποιήθηκε η διαδικτυακή εφαρμογή της Google, το Google Docs. Η διανομή των ερωτηματολογίων σε όλη την επικράτεια πραγματοποιήθηκε κυρίως από τη διαδικτυακή πλατφόρμα moodle “Δικτυακός τόπος online σεμιναρίων εκπαιδευτικών σχετικά με τις ΤΠΕ” αλλά και μέσω αρκετών Διευθύνσεων πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Στατιστικές Αναλύσεις

Η στατιστική ανάλυση των δεδομένων διενεργήθηκε με τη χρήση του στατιστικού πακέτου S.P.S.S. 18.0. Πρωταρχική εργασία για την εξαγωγή των αποτελεσμάτων ήταν ο έλεγχος της δομικής εγκυρότητας των ερωτηματολογίων που χρησιμοποιήθηκαν. Αυτό έγινε με τη διερευνητική παραγοντική ανάλυση (exploratory factor analysis) ενώ η εσωτερική συνοχή των παραγόντων που εμφανίστηκαν αξιολογήθηκε με το συντελεστή α του Cronbach.

Για τον έλεγχο της ύπαρξης σχέσης ανάμεσα στις διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης και την επαγγελματική εξουθένωση έγινε χρήση της ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης και του συντελεστή συσχέτισης του Pearson. Στην ανάλυση της πολλαπλής παλινδρόμησης χρησιμοποιήθηκαν τρεις αναλύσεις για να εξεταστεί η δυνατότητα πρόβλεψης των διαστάσεων της επαγγελματικής εξουθένωσης (εξαρτημένες μεταβλητές) από τις διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης (ανεξάρτητες μεταβλητές).

Αποτελέσματα

Για την διερεύνηση της εγκυρότητας (construct validity) στο ερωτηματολόγιο, εφαρμόστηκε το μοντέλο της παραγοντικής ανάλυσης με τη μέθοδο των κυρίων συνιστωσών (principal components). Πραγματοποιήθηκε η τεχνική της ορθογωνικής περιστροφής (rotation) της μέγιστης διακύμανσης (varimax) για να υπάρξει μεγιστοποίηση των φορτίων. Από τις παραγοντικές αναλύσεις τα αποτελέσματα αποκάλυψαν τέσσερις παράγοντες οι οποίοι ερμήνευαν το 47.76% της συνολικής διακύμανσης ($KMO = .859$, Bartlett's test of sphericity = 2715.23, $p < .001$).

Στο πρώτο παράγοντα που εξηγούσε το 25.36% της συνολικής διακύμανσης είχαν υψηλές φορτίσεις (.48-.70) επτά ερωτήσεις. Τα άτομα με υψηλή βαθμολογία σε αυτόν τον παράγοντα πιστεύουν ότι έχουν ένα ευρύ φάσμα συναισθημάτων, που σχετίζονται με τις δεξιότητες. Μπορούν να συνειδητοποιήσουν, να εκφράσουν τα συναισθήματά τους και να χρησιμοποιούν αυτές τις ικανότητες, για να αναπτύξουν και να διατηρήσουν στενές σχέσεις με άλλα σημαντικά άτομα. Ο παράγοντας αυτός ονομάζεται «Συναισθηματικότητα (Emotionality)».

Στο δεύτερο παράγοντα που εξηγούσε το 8.39% της συνολικής διακύμανσης είχαν υψηλές φορτίσεις (.47-.75) έξι ερωτήσεις. Ο παράγοντας αυτός δίνει έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις και στην κοινωνική επιρροή. Τα άτομα με υψηλή βαθμολογία σε αυτόν τον παράγοντα ανταποκρίνονται καλύτερα στην κοινωνική αλληλεπίδραση. Πιστεύουν επίσης ότι έχουν καλές δεξιότητες ακούσματος και μπορούν να επικοινωνούν με σαφήνεια και αυτοπεποίθηση με ανθρώπους από πολύ διαφορετικά κοινωνικά υπόβαθρα. Ο παράγοντας αυτός ονομάζεται «Κοινωνικότητα (Sociability)».

Στο τρίτο παράγοντα που εξηγούσε το 7.27% της συνολικής διακύμανσης είχαν υψηλές φορτίσεις (.51-.76) έξι ερωτήσεις. Υψηλές βαθμολογίες για τον εν λόγω παράγοντα αντανακλούν μια γενικευμένη αίσθηση της ευημερίας, που εκτείνεται από τα επιτεύγματα του παρελθόντος έως τις μελλοντικές προσδοκίες. Συνολικά, τα άτομα με υψηλή βαθμολογία νιώθουν ευτυχισμένα και ολοκληρωμένα. Ο παράγοντας αυτός ονομάζεται «Ευημερία (Well-being)». Τέλος στο τέταρτο παράγοντα που εξηγούσε το 6.75% της συνολικής διακύμανσης είχαν υψηλές φορτίσεις (.48-.70) έξι ερωτήσεις. Τα άτομα με υψηλή βαθμολογία έχουν υγιή βαθμό ελέγχου του θυμού τους και των επιθυμιών τους. Εκτός από τη ρύθμιση των παρορμήσεων τους είναι

καλά, καθώς επίσης και στη ρύθμιση των εξωτερικών πιέσεων και του άγχους. Ο παράγοντας αυτός ονομάζεται «Αυτοέλεγχος (Self-control)» (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Οι φορτίσεις των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου της συναισθηματικής νοημοσύνης για κάθε παράγοντα στην διερευνητική παραγοντική ανάλυση

	F1	F2	F3	F4
Συχνά δυσκολεύομαι να δείχνω στοργή στους κοντινούς μου ανθρώπους.	.70			
Δυσκολεύομαι να δεθώ πολύ ακόμη και με όσους βρίσκονται πολύ κοντά μου.	.67			
Οι κοντινοί μου άνθρωποι παραπονιούνται ότι δεν τους συμπεριφέρομαι σωστά.	.63			
Γενικά δυσκολεύομαι να κατανοήσω τι ακριβώς νιώθω.	.62			
Δε δυσκολεύομαι καθόλου να εκφράσω τα συναισθήματά μου με λόγια.	.56			
Συχνά το βρίσκω δύσκολο να δω τα πράγματα από την οπτική γωνία των άλλων.	.53			
Συνήθως μπορώ να «μπω στη θέση του άλλου» και να καταλάβω τα συναισθήματά του	.48			
Συνήθως μπορώ να επηρεάσω τα συναισθήματα των άλλων ανθρώπων.		.75		
Μπορώ να χειριστώ αποτελεσματικά τους άλλους ανθρώπους.		.71		
Πιστεύω πως δεν έχω καθόλου επιρροή στα συναισθήματα των άλλων.		.65		
Θα περιέγραφα τον εαυτό μου ως καλό διαπραγματευτή.		.63		
Συχνά δυσκολεύομαι να υπερασπισθώ τα δικαιώματά μου.		.55		
Έχω την τάση να υποχωρώ ακόμη και όταν γνωρίζω πως έχω δίκιο.		.47		
Σε γενικές γραμμές, είμαι ευχαριστημένος από τη ζωή μου.			.76	
Πιστεύω ότι γενικά τα πράγματα θα εξελιχθούν καλά στη ζωή μου.			.73	
Αισθάνομαι καλά με τον εαυτό μου.			.67	
Γενικά είμαι απαισιόδοξος άνθρωπος.			.65	
Γενικά δε βρίσκω τη ζωή διασκεδαστική.			.56	
Πιστεύω πως έχω πολλά χαρίσματα.			.51	
Συνήθως μου είναι δύσκολο να ελέγξω τα συναισθήματά μου.				.70
Συνήθως μπορώ να βρω τρόπους να ελέγξω τα συναισθήματά μου όταν το θέλω.				.69
Γενικά, είμαι ικανός να αντιμετωπίσω το άγχος.				.57
Συχνά ανακατεύομαι σε καταστάσεις και αργότερα το μετανιώνω.				.57
Έχω την τάση να αλλάζω γνώμη συχνά.				.56
Οι άλλοι με θαυμάζουν γιατί είμαι «άνετος».				.48
Ιδιότητες	6.34	2.09	1.81	1.68
% διακύμανσης	25.36	8.39	7.27	6.75

Για τον έλεγχο της αξιοπιστίας των αποτελεσμάτων καθώς και του ίδιου του εργαλείου διενεργήθηκε έλεγχος με το Cronbach's alpha. Ο συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach's α ήταν αρκετά υψηλός σε όλες τις περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, για όλη την κλίμακα-ερωτηματολόγιο ο συντελεστής α ήταν .87. Συνεχίζοντας, όσον αφορά στην κάθε διάσταση ξεχωριστά ο συντελεστής α κυμαινόταν από .70 έως .79 (Πίνακας 2).

Πίνακας 2: Μέσες τιμές, τυπικές αποκλίσεις και Cronbach's alpha σε κάθε διάσταση και σε όλο το ερωτηματολόγιο της συναισθηματικής νοημοσύνης

	M.O	T.A	Cronbach's alpha
Συναισθηματικότητα (Emotionality)	5.37	.95	.77
Κοινωνικότητα (Sociability)	4.62	.99	.76
Ευημερία (Well-being)	5.44	.98	.79
Αυτοέλεγχος (Self-control)	4.66	1.04	.71
Συνολικά η Συναισθηματική Νοημοσύνη	5.06	.68	.87

Οι διερευνητικές παραγοντικές αναλύσεις των 22 ερωτήσεων του ερωτηματολογίου της επαγγελματικής εξουθένωσης φανέρωσαν 3 παράγοντες όπου ερμηνεύουν το 50.97% της συνολικής διακύμανσης ($KMO = .890$, Bartlett's test of sphericity = 3275.97, $p < .001$). Εξέταση των φορτίσεων των ερωτήσεων στους παράγοντες έδειξε ότι όλες οι ερωτήσεις είχαν φόρτιση πάνω του .40.

Στο πρώτο παράγοντα που εξηγούσε το 31.93% της συνολικής διακύμανσης είχαν υψηλές φορτίσεις (.47-.84) εννέα ερωτήσεις. Ο παράγοντας αυτός αναφέρετε στο αίσθημα της εξάντλησης όπως και την αδικαιολόγητη κόπωση που αισθάνεται ο εκπαιδευτικός και ονομάζεται «συναισθηματική εξάντληση». Στο δεύτερο παράγοντα που εξηγούσε το 11.03% της συνολικής διακύμανσης είχαν υψηλές φορτίσεις (.48-.76) οκτώ ερωτήσεις. Ο παράγοντας αυτός αφορά τα συναισθήματα ικανότητας και επίτευξης σε σχέση με την εργασία και ονομάζεται «προσωπική επίτευξη». Τέλος στο τρίτο παράγοντα που εξηγούσε το 8.01% της συνολικής διακύμανσης είχαν υψηλές φορτίσεις (.51-.76) πέντε ερωτήσεις. Ο παράγοντας αυτός αναφέρεται στην αρνητική και συχνά κυνική στάση απέναντι στους μαθητές και ονομάζεται «αποπροσωποποίηση» (Πίνακας 3).

Πίνακας 3. Οι φορτίσεις των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου της επαγγελματικής εξουθένωσης για κάθε παράγοντα στην διερευνητική παραγοντική ανάλυση

	F1	F2	F3
Νιώθω εξουθενωμένος από τη δουλειά μου.	.84		
Νιώθω ψυχικά εξαντλημένος/η από τη διδασκαλία.	.82		
Νιώθω άδειος/α, σαν να μην έχει μείνει τίποτα μέσα μου, στο τέλος μιας σχολικής ημέρας.	.73		
Μου είναι πολύ κουραστικό να δουλεύω με μαθητές όλη την ημέρα.	.72		
Νιώθω κουρασμένος/η όταν ξυπνάω το πρωί και έχω να αντιμετωπίσω ακόμα μια μέρα στο σχολείο.	.66		
Νιώθω απογοητευμένος/η από τη δουλειά μου.	.65		
Νιώθω ότι δεν αντέχω άλλο πια.....νιώθω πως ο κόμπος έφτασε στο χτένι.	.64		
Μου δημιουργεί μεγάλη ένταση το να εργάζομαι στενά με μαθητές.	.58		
Πιστεύω ότι εργάζομαι πολύ σκληρά στο σχολείο.	.47		
Νιώθω ότι επηρεάζω θετικά τη ζωή των μαθητών μου μέσα από τη διδασκαλία μου.		.76	
Στο τέλος της ημέρας, έχω καλή διάθεση που δούλεψα στενά με τους μαθητές μου.		.73	
Νιώθω ότι έχω καταφέρει πολλά αξιόλογα πράγματα σ' αυτή τη δουλειά.		.71	
Νιώθω γεμάτος/η δύναμη και ενεργητικότητα.		.64	
Μπορώ να δημιουργώ μια άνετη ατμόσφαιρα με τους μαθητές μου.		.60	
Κανονίζω πολύ αποτελεσματικά τα προβλήματα των μαθητών μου.		.58	
Αντιμετωπίζω πολύ ήρεμα τα προβλήματα που προκύπτουν από τη δουλειά μου.		.53	
Μπορώ εύκολα να καταλάβω πώς νιώθουν οι μαθητές μου για όσα τους συμβαίνουν.		.48	
Νιώθω λιγότερο ευαίσθητος/η προς τους ανθρώπους από τότε που άρχισα να διδάσκω.			.76
Με προβληματίζει ότι σιγά-σιγά αυτή η δουλειά με κάνει συναισθηματικά πιο σκληρό/ή.			.76
Στην ουσία, δεν με ενδιαφέρει τι συμβαίνει σε μερικούς μαθητές μου.			.61

Νιώθω ότι συμπεριφέρομαι απρόσωπα σε μερικούς από τους μαθητές μου, σαν να ήταν αντικείμενα.				.60
Νομίζω ότι οι μαθητές μου επιρρίπτουν σε μένα ευθύνες για μερικά από τα προβλήματά τους.				.51
Ιδιότητες	7.02	2.42		1.76
% διακύμανσης	31.93	11.03		8.01

Η ανάλυση εγκυρότητας της κλίμακας της επαγγελματικής εξουθένωσης έδειξε ότι η κλίμακα έχει ικανοποιητικό βαθμό αξιοπιστίας, $\alpha=.88$. Συνεχίζοντας, όσον αφορά στην κάθε διάσταση ξεχωριστά ο συντελεστής α κυμαινόταν από .71 έως .87 (Πίνακας 4). Όλα τα θέματα συμβάλουν θετικά στη βελτίωση της αξιοπιστίας της κλίμακας.

Πίνακας 4: Μέσες τιμές, τυπικές αποκλίσεις και Cronbach's alpha σε κάθε διάσταση και σε όλο το ερωτηματολόγιο της επαγγελματικής εξουθένωσης

	M.O	T.A	Cronbach's alpha
Συναισθηματική εξάντληση	1.96	1.14	.87
Προσωπική επίτευξη	4.75	.77	.80
Αποπροσωποποίηση	.87	.95	.71
Συνολικά η Επαγγελματική Εξουθένωση	1.45	.75	.89

Για τον έλεγχο της ύπαρξης σχέσης ανάμεσα στις τέσσερις διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης και την επαγγελματική εξουθένωση έγινε χρήση της ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης και του συντελεστή συσχέτισης του Pearson. Από τον έλεγχο του συντελεστή συσχέτισης του Pearson (Πίνακας 5) βρέθηκε ότι σχεδόν όλες οι μεταβλητές συσχετίζονται και με τις τέσσερις μεταβλητές/διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης.

Πίνακας 5: Συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών της επαγγελματικής εξουθένωσης με τις μεταβλητές/διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης

	Συναισθηματικότητα	Κοινωνικότητα	Ευημερία	Αυτοέλεγχος
Συναισθηματική εξάντληση	-.266**	-.241**	-.301**	-.283**
Προσωπική επίτευξη	.337**	.353**	.447**	.224**
Αποπροσωποποίηση	-.361**	-.047	-.213**	-.145*

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

* Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης χρησιμοποιήθηκε για να εξεταστεί η δυνατότητα πρόβλεψης της συναισθηματικής εξάντλησης (εξαρτημένη μεταβλητή) από τις Συναισθηματικότητα, Ευημερία, Αυτοέλεγχος και Κοινωνικότητα (ανεξάρτητες μεταβλητές). Το πολλαπλό R της ανάλυσης παλινδρόμησης ήταν .37 που είναι στατιστικά διαφορετικό από το μηδέν, $F(4,425)= 16.914$, $p<.001$. Συνολικά 13.4% της μεταβλητότητας της συναισθηματικής εξάντλησης εξηγήθηκε από τις Ευημερία, $\beta=-.183$, ($t=-3.51$, $p=.001$), Αυτοέλεγχος, $\beta=-.164$, ($t=-3.22$, $p=.001$) και Συναισθηματικότητα, $\beta=-.112$, ($t=-2.33$, $p=.020$). Και οι τρεις αυτές ανεξάρτητες μεταβλητές συνεισφέρανε σημαντικά στην πρόβλεψη της συναισθηματικής εξάντλησης ενώ η Κοινωνικότητα δεν ήταν σημαντική στη πρόβλεψη, $\beta=-.071$, ($t=-1.33$, $p=.182$). Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η σχέση της συναισθηματικής εξάντλησης με όλες τις μεταβλητές ήταν αρνητική (Πίνακας 6).

Πίνακας 6: Μοντέλο Πρόβλεψης της Μεταβλητής «Συναισθηματική εξάντληση»

Περιγραφή μοντέλων			Τυποποιημένοι συντελεστές τελικού μοντέλου				
Model	R	R ²	Adj. R ²	Μεταβλητές	Beta	t	Sig.
				(Constant)		13.469	.000
1	.301a	.091	.089	Ευημερία	-.183	-3.506	.001
2	.350b	.123	.119	Αυτοέλεγχος	-.164	-3.222	.001
3	.366c	.134	.128	Συναισθηματικότητα	-.122	-2.333	.020

a. Predictors: (Constant), Ευημερία

b. Predictors: (Constant), Ευημερία, Αυτοέλεγχος

c. Predictors: (Constant), Ευημερία, Αυτοέλεγχος, Συναισθηματικότητα

Ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης χρησιμοποιήθηκε για να εξεταστεί η δυνατότητα πρόβλεψης της προσωπικής επίτευξης (εξαρτημένη μεταβλητή) από τις διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης (ανεξάρτητες μεταβλητές). Το πολλαπλό R της ανάλυσης παλινδρόμησης ήταν .49 που είναι στατιστικά διαφορετικό από το μηδέν, $F(4,425)= 33.835$, $p<.001$. Συνολικά 24.4% της μεταβλητότητας της προσωπικής επίτευξης εξηγήθηκε από τις Ευημερία, $\beta=.316$, ($t=6.21$, $p=.000$), Κοινωνικότητα, $\beta=.150$, ($t=3.08$, $p=.002$) και Συναισθηματικότητα, $\beta=.145$, ($t=3.03$, $p=.003$). Και οι τρεις αυτές ανεξάρτητες μεταβλητές συνεισφέρανε σημαντικά στην πρόβλεψη της προσωπικής επίτευξης ενώ ο Αυτοέλεγχος δεν ήταν σημαντικός στη πρόβλεψη, $\beta=-.013$, ($t=-.261$, $p=.794$) (Πίνακας 7).

Πίνακας 7: Μοντέλο Πρόβλεψης της Μεταβλητής «Προσωπική επίτευξη»

Περιγραφή μοντέλων				Τυποποιημένοι συντελεστές τελικού μοντέλου			
Model	R	R ²	Adj. R ²	Μεταβλητές	Beta	t	Sig.
				(Constant)		16.894	.000
1	.451a	.204	.202	Ευημερία	.316	6.205	.000
2	.477b	.228	.224	Κοινωνικότητα	.150	3.076	.002
3	.494c	.244	.239	Συναισθηματικότητα	.145	3.028	.003

a. Predictors: (Constant), Ευημερία

b. Predictors: (Constant), Ευημερία, Κοινωνικότητα

c. Predictors: (Constant), Ευημερία, Κοινωνικότητα, Συναισθηματικότητα

Ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης χρησιμοποιήθηκε για να εξεταστεί η δυνατότητα πρόβλεψης της αποπροσωποποίησης (εξαρτημένη μεταβλητή) από τις διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης (ανεξάρτητες μεταβλητές). Το πολλαπλό R της ανάλυσης παλινδρόμησης ήταν .39 που είναι στατιστικά διαφορετικό από το μηδέν, $F(4,425)= 18.519$, $p<.001$. Συνολικά 14.8% της μεταβλητότητας της αποπροσωποποίησης εξηγήθηκε από τις Συναισθηματικότητα, $\beta=-.357$, ($t=-7.04$, $p=.000$), Κοινωνικότητα, $\beta=.138$, ($t=2.67$, $p=.008$) και Ευημερία, $\beta=-.121$, ($t=-2.24$, $p=.025$). Και οι τρεις αυτές ανεξάρτητες μεταβλητές συνεισφέρανε σημαντικά στην πρόβλεψη της αποπροσωποποίησης ενώ ο Αυτοέλεγχος δεν ήταν σημαντικός στη πρόβλεψη, $\beta=-.011$, ($t=-.21$, $p=.827$). Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η σχέση της αποπροσωποποίησης ήταν αρνητική με την Συναισθηματικότητα και την Ευημερία (Πίνακας 8).

Πίνακας 8: Μοντέλο Πρόβλεψης της Μεταβλητής «Αποπροσωποποίηση»

Περιγραφή μοντέλων				Τυποποιημένοι συντελεστές τελικού μοντέλου			
Model	R	R ²	Adj. R ²	Μεταβλητές	Beta	t	Sig.
				(Constant)		9.615	.000
1	.361a	.131	.129	Συναισθηματικότητα	-.357	-7.036	.000
2	.372b	.138	.134	Κοινωνικότητα	.138	2.665	.008
3	.385c	.148	.142	Ευημερία	-.121	-2.244	.025

a. Predictors: (Constant), Συναισθηματικότητα

b. Predictors: (Constant), Συναισθηματικότητα, Κοινωνικότητα

c. Predictors: (Constant), Συναισθηματικότητα, Κοινωνικότητα, Ευημερία

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Σκοπός της εργασίας αυτής ήταν να διερευνήσει τη σχέση της συναισθηματικής νοημοσύνης και της επαγγελματικής εξουθένωσης των εν ενεργεία εκπαιδευτικών δημόσιων σχολείων στις δυο βαθμίδες εκπαίδευσης (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας). Οι αναλύσεις των συσχετίσεων μεταξύ των παραγόντων των παραπάνω εννοιών έδειξαν ότι σχεδόν όλες οι μεταβλητές συσχετίζονται μεταξύ τους. Η μεγαλύτερη σχέση εντοπίστηκε ανάμεσα στη «Προσωπική επίτευξη» και στην «Ευημερία» (.45) και η μικρότερη ανάμεσα στην «Αποπροσωποποίηση» και στον «Αυτοέλεγχος» (.15) ενώ δεν υπήρξε στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην «Αποπροσωποποίηση» και στην «Κοινωνικότητα». Πρέπει να επισημανθεί ότι οι συσχετίσεις μεταξύ της συναισθηματικής εξάντλησης και της αποπροσωποποίησης με τους τέσσερις παράγοντες της συναισθηματικής νοημοσύνης ήταν αρνητικές σε αντίθεση με τη θετικές συσχετίσεις της προσωπική επίτευξης και των παραγόντων της συναισθηματικής νοημοσύνης. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι οι εκπαιδευτικοί με υψηλά επίπεδα συναισθηματικής νοημοσύνης βιώνουν χαμηλά επίπεδα συναισθηματικής εξάντλησης και αποπροσωποποίησης και υψηλά επίπεδα προσωπική επίτευξης και αντίστροφα.

Από την ανάλυση πολλαπλής παλινδρόμησης εμφανίστηκαν ορισμένα ενδιαφέροντα αποτελέσματα ως προς την πρόβλεψη και των τριών διαστάσεων της

επαγγελματικής εξουθένωσης από την συναισθηματική νοημοσύνη. Αναλυτικότερα, οι διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης, Συναισθηματικότητα, και Ευημερία συνεισφέρανε σημαντικά στην πρόβλεψη όλων των παραγόντων της εξουθένωσης, ενώ παράλληλα η Κοινωνικότητα στην πρόβλεψη της προσωπικής επίτευξης και της αποπροσωποποίησης. Τέλος, ο Αυτοέλεγχος βοήθησε στη πρόβλεψη μόνο της συναισθηματικής εξάντλησης. Το μεγαλύτερο ποσοστό πρόβλεψης της μεταβλητότητας παρατηρήθηκε για την διάσταση «προσωπική επίτευξη» (24.2), που σημαίνει ότι το 24.2% της συνολικής διακύμανσης της παραπάνω μεταβλητής κριτηρίου ερμηνεύεται από τις προβλεπτικές μεταβλητές/ διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης, και το μικρότερο για την διάσταση «συναισθηματική εξάντληση» (13.7). Ο παράγοντας Συναισθηματικότητα εξήγησε από μόνος του τα μεγαλύτερα ποσοστά πρόβλεψης της μεταβλητότητας και των τριών διαστάσεων της επαγγελματικής εξουθένωσης και επομένως θεωρείται ο πλέον σημαντικός προβλεπτικός παράγοντας.

Επιπροσθέτως, τα άτομα με υψηλή βαθμολογία σε αυτόν τον παράγοντα πιστεύουν ότι έχουν ένα ευρύ φάσμα συναισθημάτων, που σχετίζονται με τις δεξιότητες. Μπορούν να συνειδητοποιήσουν, δηλαδή, να εκφράσουν τα συναισθήματά τους και να χρησιμοποιούν αυτές τις ικανότητες, για να αναπτύξουν και να διατηρήσουν στενές σχέσεις με άλλα σημαντικά άτομα. Τα άτομα με χαμηλές βαθμολογίες σε αυτόν τον παράγοντα είναι δύσκολο να αναγνωρίσουν την εσωτερική συναισθηματική τους κατάσταση και να εκφράσουν τα συναισθήματά τους σε άλλους. Επομένως, η Συναισθηματικότητα αλλά και οι υπόλοιπες διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης φαίνεται να συνδέονται σημαντικά με την πρόβλεψη της επαγγελματικής εξουθένωσης.

Σε παρόμοια αποτελέσματα κατέληξε ο Chan (2006) μελετώντας την σχέση της συναισθηματικής νοημοσύνης με την επαγγελματική εξουθένωση σε εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στο Χόνγκ Κόνγκ. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν υψηλή συσχέτιση μεταξύ των τεσσάρων παραγόντων της συναισθηματικής νοημοσύνης και των τριών διαστάσεων της επαγγελματικής εξουθένωσης. Επίσης, η Platsidou (2010), σε έρευνα με Έλληνες εκπαιδευτικούς ειδικής αγωγής, διαπίστωσε πως υπάρχει σχέση ανάμεσα στη συναισθηματική νοημοσύνη και την επαγγελματική εξουθένωση. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει ότι τα υψηλά επίπεδα συναισθηματικής νοημοσύνης αυτών των εκπαιδευτικών συνδέονται με χαμηλή επαγγελματική

εξουθένωση καθώς και αντίστροφα. Πιο συγκεκριμένα, η επαγγελματική εξουθένωση από την εργασία που μπορεί να προκύψουν σε κάποια στιγμή της καριέρας ενός εκπαιδευτικού ειδικής αγωγής, μπορεί να προληφθούν εάν έχει ενισχυθεί η συναισθηματική του νοημοσύνη. Κατέληξε, επίσης, στο συμπέρασμα ότι η συναισθηματική νοημοσύνη των εκπαιδευτικών ειδικής αγωγής στην Ελλάδα είναι αρκετά υψηλή καθώς στην έρευνα της σημείωσαν υψηλά σκορ σε όλες τις διαστάσεις της συναισθηματικής νοημοσύνης.

Σε άλλες έρευνες οι Saiiari, Moslehi & Valizadeh (2011) μελέτησαν την παραπάνω σχέση σε εκπαιδευτικούς Φυσικής Αγωγής και οι Iqbal & Abbasi (2013) σε καθηγητές Πανεπιστημίου. Τα αποτελέσματα και σε αυτές τις έρευνες έδειξαν την σημαντική αρνητική συσχέτιση μεταξύ των δύο εννοιών. Μάλιστα οι Saiiari et al. (2011) βρήκαν συσχέτιση μεταξύ όλων των παραγόντων της συναισθηματικής νοημοσύνης με την επαγγελματική εξουθένωση. Οι Duran et al. (2006) μελέτησαν το ρόλο της συναισθηματικής νοημοσύνης και της αυτό-αποτελεσματικότητας στην πρόβλεψη της επαγγελματικής εξουθένωσης σε δείγμα προπτυχιακών φοιτητών στην Ισπανία. Τα αποτελέσματα έδειξαν την υψηλή συσχέτιση της συναισθηματικής νοημοσύνης και της αυτό-αποτελεσματικότητας στην πρόβλεψη της επαγγελματικής εξουθένωσης των φοιτητών.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, εκτός από θεωρητικό ενδιαφέρον οδηγούν σε συγκεκριμένα συμπεράσματα τα οποία μπορεί να έχουν πρακτική εφαρμογή στο χώρο της εκπαίδευσης. Σημαντικό εύρημα είναι το γεγονός ότι η επαγγελματική εξουθένωση των εκπαιδευτικών διαφοροποιείται ανάλογα με το βαθμό της συναισθηματικής νοημοσύνης. Είναι πολύ θετικό το γεγονός ότι οι εκπαιδευτικοί δε βιώνουν ιδιαίτερα συμπτώματα εξουθένωσης, ενώ ταυτόχρονα είχαν ικανοποιητικά επίπεδα συναισθηματικής νοημοσύνης. Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι είναι πολύ σημαντικό να υπάρξουν συγκεκριμένες παρεμβάσεις και προγράμματα για την ενίσχυση και ανάπτυξη της συναισθηματικής νοημοσύνης με ταυτόχρονη πρόληψη, ώστε να μην αναπτυχθούν συμπτώματα εξουθένωσης.

Παράλληλα, η ενσωμάτωση συναισθηματικών ικανοτήτων στην εκπαιδευτική διαδικασία είναι ζωτικής σημασίας για τον καλό εκπαιδευτικό. Αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα την αναγκαιότητα για ανάπτυξη των συναισθηματικών ικανοτήτων ώστε να γίνει πεποίθηση στους εκπαιδευτικούς να συμμετάσχουν σε προγράμματα συναισθηματικής ανάπτυξης. Θα ήταν χρήσιμο λοιπόν να σχεδιαστούν με

συστηματικό τρόπο προγράμματα συναισθηματικής ανάπτυξης με σκοπό να στηριχθούν οι εκπαιδευτικοί στη βελτίωση της αυτοεκτίμησής τους, της επικοινωνιακής τους ικανότητας, των κοινωνικών συναισθηματικών τους ικανοτήτων γενικότερα, με ιδιαίτερη έμφαση στην ικανότητα προσαρμογής. Η ένταξη των προγραμμάτων συναισθηματικής ανάπτυξης στις προπτυχιακές σπουδές των εκπαιδευτικών και η ενσωμάτωσή τους στην επιμόρφωση των εν ενεργεία εκπαιδευτικών θα βοηθούσε στην αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού τους έργου.

Επιπλέον, τα προγράμματα που συσχετίζονται με τη συναισθηματική νοημοσύνη έχουν ως στόχο να διδάξουν τους εκπαιδευτικούς πώς να κάνουν καλύτερη χρήση των συναισθηματικών και κοινωνικών ικανοτήτων και δεξιοτήτων τους. Στην αρχή, τα προγράμματα αυτά βασίζονταν σε μια σειρά από διαλέξεις, ομαδικές συζητήσεις και παιχνίδια ρόλων, για την άσκηση των συναισθηματικών και κοινωνικών ικανοτήτων. Στη συνέχεια, άρχισαν να εφαρμόζονται πιο ειδικοί, εξατομικευμένοι τρόποι άσκησης των ικανοτήτων που συνδυάζουν την παρατήρηση προτύπου, τις γραπτές και προφορικές ασκήσεις, τη βιωματική μάθηση, το παιχνίδι ρόλων, την ενίσχυση και την επανατροφοδότηση (Ciarrochi & Mayer, 2007). Συνήθως, τα προγράμματα ξεκινούν με τη μέτρηση της συναισθηματικής νοημοσύνης με τα κατάλληλα ψυχομετρικά εργαλεία, ώστε να εντοπιστούν οι ικανότητες στις οποίες είναι καλοί και εκείνες στις οποίες υστερούν.

Από την άλλη, δεδομένης της μεγάλης σημασίας της ψυχικής υγείας των εκπαιδευτικών όχι μόνο στην εξασφάλιση μιας ποιότητας ζωής και προσωπικής ευημερίας αλλά και τη βελτίωση της λειτουργικότητας του εκπαιδευτικού τους ρόλου και ολόκληρης της εκπαιδευτικής λειτουργίας και λαμβάνοντας υπόψη, την ύπαρξη νέων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτιστικών και ηθικών προβλημάτων που παρατηρούνται σήμερα, λόγω του σύγχρονου τρόπου ζωής, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η πρόληψη, αποτελεί ένα νευραλγικό τομέα πρόνοιας που οφείλει να λάβει η πολιτεία, σύμφωνα με τη ρήση ότι η πρόληψη αποτελεί την καλύτερη θεραπεία. Πιο συγκεκριμένα, τα διοικητικά στελέχη της εκπαίδευσης θα πρέπει έγκαιρα να λαμβάνουν προληπτικά μέτρα, όπως η παροχή βοήθειας στους νέους εκπαιδευτικούς ώστε να αναπτύξουν τις κατάλληλες δεξιότητες, κατά την προετοιμασία για την εργασία και την περιβαλλοντική προσαρμογή τους και να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της εξουθένωσης.

Στην πραγματικότητα παρατηρείται ότι το σημερινό εκπαιδευτικό σύστημα έχει όλα τα στοιχεία που συνδέονται με την εξουθένωση και ενισχύει μια σειρά αρνητικών παραγόντων οι οποίοι σχετίζονται με τον τρόπο και τους όρους οργάνωσης και λειτουργίας των σχολείων. Αυτοί έχουν σχέση με τον αριθμό των μαθητών στις σχολικές τάξεις, οι τάξεις με μεγάλο αριθμό μαθητών, ειδικά όταν συνδυάζονται με αυξημένες προβληματικές καταστάσεις (μαθησιακά προβλήματα, παραβατικές συμπεριφορές μαθητών), ενώ παράλληλα διαμορφώνουν ασφυκτικό περιβάλλον για το διδακτικό έργο. Ακόμη, οι παράγοντες που αναφέρονται στην υλικοτεχνική υποδομή και τον εξοπλισμό των σχολείων, όπως άσχημες συνθήκες στέγασης, θέρμανσης, υγιεινής και ασφάλειας, μικρές και ακατάλληλες αίθουσες, ακατάλληλος φωτισμός, έχουν σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία των εκπαιδευτικών, όπως εξάλλου και των μαθητών. Τέλος, ο τρόπος οργάνωσης, διοίκησης και λειτουργίας των σχολείων χαρακτηρίζεται από αύξουσα ένταση των τεχνικών και γραφειοκρατικών διαδικασιών όπως και τις εντατικές διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις με τους μαθητές, τους γονείς, τους συναδέλφους, τους προϊσταμένους και την κοινωνία.

Όλα αυτά βέβαια σε συνδυασμό με τα υψηλά επίπεδα υπευθυνότητας των εκπαιδευτικών και το χαμηλό βαθμό υποδομών και κοινωνικής υποστήριξης, έχουν ως αποτέλεσμα τις δυσλειτουργικές συμπεριφορές με επιπτώσεις στην ευεξία των εκπαιδευτικών και τη μάθηση των μαθητών (Dorman, 2003). Αυτό σημαίνει ότι οι εκπαιδευτικοί είναι επιρρεπείς στη συναισθηματική εξάντληση και τις αποθαρρυντικές εμπειρίες. Η εξουθένωση που βιώνουν επηρεάζει αρνητικά τους ίδιους, τους μαθητές τους και κατ' επέκταση το εκπαιδευτικό σύστημα, έτσι ώστε να κρίνεται απαραίτητο να αναπτυχθεί και να προωθηθεί έγκυρη και έγκαιρη αξιολόγηση και παρέμβαση.

Βέβαια καμία πρόταση βελτίωσης των σχολείων δεν μπορεί να διατυπωθεί, χωρίς να περιέχει την αναβάθμισή του σε γνώσεις και ικανότητες. Μια πρώτη παράμετρος που εξασφαλίζει σε μεγάλο βαθμό τον παραπάνω στόχο είναι η διαρκής επιμόρφωση των εκπαιδευτικών με ευθύνη της πολιτείας. Στην κατεύθυνση ενίσχυσης της ικανότητας των εκπαιδευτικών θα πρέπει να ενταχθούν -σε όλα τα πανεπιστημιακά τμήματα που τροφοδοτούν με εκπαιδευτικούς τις σχολικές μονάδες- γνωστικά αντικείμενα που να σχετίζονται με την συναισθηματική νοημοσύνη, ενισχύοντας με αυτό τον τρόπο την επάρκεια και την ετοιμότητα του εκπαιδευτικού που μελλοντικά θα αναλάβει εκπαιδευτικά καθήκοντα στο σχολείο. Η βασική εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και η ενδοϋπηρεσιακή εκπαίδευση ή επιμόρφωση θα πρέπει να

αποτελούν δυο σκέλη μιας ενιαίας και συνεχούς διαδικασίας, που αρχίζει με την έναρξη της θητείας του εκπαιδευτικού στην εκπαίδευση και ολοκληρώνεται με την έξοδό του από την ενεργό υπηρεσία.

Επιπλέον, θεωρείται σημαντική η εμπλοκή των εν ενεργεία εκπαιδευτικών σε ερευνητικά προγράμματα, τα οποία θα δίνουν τη δυνατότητα επίσκεψης σε προηγμένες, εκπαιδευτικά, χώρες και συμμετοχές σε διεθνή συνέδρια. Φυσικά, λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη αυτό-βελτίωσης, θα πρέπει να δίνεται η δυνατότητα εύκολης πρόσβασης των εν ενεργεία εκπαιδευτικών σε συναφή μεταπτυχιακά προγράμματα πανεπιστημίων, με στόχο την εξειδίκευση σε εκπαιδευτικά θέματα, για την απόκτηση συναισθηματικών ικανοτήτων/δεξιοτήτων. Απώτερος σκοπός μια ποιοτική διδασκαλία που δεν θα δημιουργήσει επαγγελματικά εξουθενωμένους εκπαιδευτικούς.

Η παρούσα έρευνα, έχοντας ως στόχο την διερεύνηση της σχέσης της συναισθηματικής νοημοσύνης στην επαγγελματική εξουθένωση των εκπαιδευτικών, επικεντρώθηκε μόνο στους εν ενεργεία εκπαιδευτικούς των δημόσιων σχολείων. Έτσι, η έρευνα δεν έλαβε υπόψη τις απόψεις και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών ιδιωτικών σχολείων καθώς και των εκπαιδευτικών που δεν διδάσκουν. Επίσης, δεν έλαβε υπόψη τις αντιλήψεις των γονέων και των μαθητών· η ανίχνευση των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών ιδιωτικών σχολείων, των γονέων και μαθητών για την σημαντικότητα των εξεταζόμενων παραγόντων στους εκπαιδευτικούς θα μπορούσε να αποτελεί ερευνητικό σχεδιασμό μελλοντικών ερευνών. Όπως επίσης, μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να διερευνήσουν τις αντιλήψεις των στελεχών εκπαίδευσης, όπως διευθυντών σχολείων, διευθυντών εκπαίδευσης και σχολικών συμβούλων για τη σχολική αποτελεσματικότητα των εκπαιδευτικών στα ελληνικά σχολεία.

Μια πολύ καλή μελλοντική έρευνα είναι η διεξαγωγή συγκριτικών ερευνών μεταξύ σχολείων από διαφορετικές περιοχές, ή μεταξύ διαφόρων χωρών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και μη. Επιπλέον, η διεξαγωγή της παρούσας έρευνας μέσα από διαχρονικές έρευνες θα βοηθήσει στον εντοπισμό κατάλληλων παραγόντων, οι οποίοι παρακινούν τους εκπαιδευτικούς, ενισχύουν την συναισθηματική νοημοσύνη τους, μεταξύ διαφορετικών ακαδημαϊκών χρόνων ή και σε διάφορες χρονικές στιγμές της ίδιας σχολικής χρονιάς. Οι διαχρονικές έρευνες μπορούν να μετρήσουν στο χρόνο μεταβολές των εξαρτημένων τους μεταβλητών, να εντοπίσουν επιδράσεις των σχολείων και των εκπαιδευτικών σε βάθος χρόνου (long term effects) και να

εξετάσουν το βαθμό κατά τον οποίο τα αποτελέσματα κάποιας έρευνας δεν προκύπτουν μόνο από μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, αλλά συνάγονται κατά τη θέασή τους ως σύνολο μέσα από διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Συνοψίζοντας όσα προαναφέρθηκαν συμπεραίνουμε ότι η συναισθηματική νοημοσύνη των εκπαιδευτικών συσχετίζεται με την επαγγελματική τους εξουθένωση. Επίσης, φαίνεται ότι τα επίπεδα της συναισθηματικής νοημοσύνης των εκπαιδευτικών είναι υψηλά, ενώ τα επίπεδα επαγγελματικής εξουθένωσης κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα. Οι δύο αυτές έννοιες, συναισθηματική νοημοσύνη και επαγγελματική εξουθένωση αποτελούν σημεία κλειδιά τα οποία μπορούν να διαχειριστούν και να αναπτυχθούν με σκοπό την υψηλότερη παρακίνηση των εκπαιδευτικών και την καλύτερη απόδοση τους στο εκπαιδευτικό χώρο. Πάντως, κανένας δεν αμφισβητεί το γεγονός, ότι ο εκπαιδευτικός και οι διαδικασίες που ακολουθεί είναι ο σημαντικότερος παράγοντας επιτυχίας της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Επομένως, είναι αρκετά σημαντικό να γνωρίζουμε πως ο εκπαιδευτικός αντιλαμβάνεται τον εργασιακό του χώρο, τι αισθάνεται και με ποιον τρόπο μπορούμε να τον υποστηρίξουμε στο έργο του.

Βιβλιογραφία

- Austin, E. J., Farrelly, D., Black, C., & Moore, M., 2007. Emotional intelligence, Machiavellianism and emotional manipulation: Does EI have a dark side? *Personality and Individual Differences*, 43, pp.179-189.
- Bar-On, R., 1997. *Bar-on emotional quotient inventory technical manual*. Toronto: Multi-Health Systems.
- Borg, M. G., & Riding, R. J., 1991. Occupational stress and satisfaction in teaching. *British Education Research Journal*, 17, pp.263-281.
- Brackett, M, Mayer, J. D, & Warner, R.M., 2004. Emotional intelligence and the prediction of behavior. *Personality and Individual Differences*, 36, pp.1387-1402.
- Brotheridge, C., & Grandey, A., 2002. Emotional labor and burnout: Comparing two perspectives of "people work". *Journal of Vocational Behavior*, 60, pp.17-39.
- Chamorro-Premuzic, T., Bennett, E., & Furnham, A., 2007. The happy personality: Mediatonal role of trait emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 42, pp.1633-1639.
- Chan, D. W., 2006. Emotional intelligence and components of burnout among Chinese secondary school teachers in Hong Kong. *Teaching and Teacher Education*, 22, pp.1042-1054.
- Cherniss, C., 1980. *Professional burnout in the human service organizations*. New York: Praeger.
- Ciarrochi, J., & Mayer, J., 2007. *Applying emotional intelligence: A practitioner's guide*. New York: Psychology Press.
- Dorman, J., 2003. Testing a model for teacher burnout. *Australian Journal of Educational & Development Psychology*, 3, pp.35-47.
- Duran, A., Extremera, N., Rey, L., Fernandez-Berrocal, P., & Montalban, M., 2006. Predicting academic burnout and engagement in educational settings: Assessing the incremental validity of perceived emotional intelligence beyond perceived stress and general self-efficacy. *Psicothema*, 18, pp.158-164.
- Edelwich, J., & Brodsky, A., 1980. *Burnout: Stages of Disillusionment in the Helping Professions*. New York: Human Services Press.
- Farber, B. A., 1991. *Crisis in education: Stress and burnout in the American teacher*. San Francisco: Jossey-Bass
- Freudenberger, H. J., 1974. Staff burnout. *Journal of Social Issues*, 30, pp.159-165.
- Friedman, I. A., 2000. Burnout in teachers: shattered dreams of impeccable professional performance. *Psychotherapy in practice*, 56(5), pp.595-606.

- Gardner, H. (1983). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences*. New York: Basic Books.
- Goleman, D., 1995. *Η συναισθηματική Νοημοσύνη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Goleman, D., 1995. *Η συναισθηματική Νοημοσύνη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hakanen, J. J., Bakker, A., & Schaufeli, W., 2006. Burnout and engagement among teachers. *Journal of School Psychology, 43*, pp.495-513.
- Hargreaves, A., 2001. The emotional geographies of teaching. *Teachers' College Record, 103(6)*, pp.1056-1080.
- Hassan, S. N. S., Ishak, N. M., & Bokhari, M., 2011. Impacts of Emotional Intelligence (EQ) on Work Values of High School Teachers. *Procedia Social and Behavioral Sciences, 30*, pp.1688-1692.
- Iqbal, F., & Abbasi, F., 2013. Relationship between emotional intelligence and job burnout among universities professors. *Asian Journal of Social Sciences & Humanities, 2 (2)*, pp.219-229.
- Jennings, P. A., & Greenberg, M. T., 2009. The prosocial classroom: Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes. *Review of Educational Research, 79*, pp.491-525.
- Kantas, A., & Vassilaki, E., 1997. Burnout in Greek teachers: Main findings and validity of the Maslach Burnout Inventory. *Work and Stress, 11*, pp.94-100.
- Kloska, A., & Raemasut, A., 1985. Teacher Stress. *Maladjustment and Therapeutic Education, 3(2)*, pp.19-26
- Kokkinos, C. M., 2006. Factor structure and psychometric properties of the Maslach Burnout Inventory – Educators Survey among elementary and secondary school teachers in Cyprus. *Stress and Health, 22 (1)*, pp.25-33.
- Koustelios, A., & Tsigilis, N., 2005. Relationship between burnout and job satisfaction among physical education teachers: A multivariate approach. *European Physical Education Review, 11*, pp.189-203.
- Koustelios, A., 2001. Organizational factors as predictors of teachers' burnout. *Psychological Reports, 88(3)*, pp.627-634.
- Kyriacou, C., 1987. Teacher stress and burnout: an international review. *Educational Research, 29(2)*, pp.146-152.
- Macdonald, D., 1999. Teacher attrition: A review of literature. *Teaching and Teacher Education, 15*, pp.835-848.
- Maslach, C., & Jackson, S. E., 1986. *Maslach Burnout Inventory: Manual Research Edition*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Maslach, C., 1982. *Burnout: The cost of caring*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice - Hall.

- Maslach, C., 2003. Job burnout: New directions in research and intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 12(5), pp.189-192.
- Maslach, C., Jackson, S. E., & Leiter, M. P., 1996. *Maslach Burnout Inventory Manual (3rd Edition)*. Palo Alto, California: Consulting Psychologist Press, Inc.
- Mavroveli, S., Petrides, K. V., Shove, C., & Whitehead, A., 2008. Investigation of the construct of trait emotional intelligence in children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 17, pp.516- 526.
- Mayer, J. D., & Salovey, P., 1997. What is emotional intelligence? In P. Salovey, & D. Sluyter (Eds.). *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications*. New York: Basic Books.
- Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D., 2000. Models of emotional intelligence. In R. J. Sternberg (Eds.), *Handbook of intelligence* (pp. 396–420). New York: Cambridge University Press.
- Mikolajczak, M., & Luminet, O., 2008. Trait emotional intelligence and the cognitive appraisal of stressful events: An exploratory study. *Personality and Individual Differences*, 44, pp.1445-1453.
- Mikolajczak, M., Luminet, O., & Menil, M., 2006. Predicting resistance to stress: Incremental validity of trait emotional intelligence over alexithymia and optimism. *Psicothema*, 18, pp.79-88.
- Mikolajczak, M., Menil, C., & Luminet, O., 2007. Explaining the protective effect of trait emotional intelligence regarding occupational stress: exploration of emotional labour processes. *Journal of Research in Personality*, 41, pp.1107-1117.
- Milner, H. R., & Woolfolk Hoy, A., 2003. Teacher self-efficacy and retaining talented teachers: A case study of an African American teacher. *Teaching and Teacher Education*, 19, pp.263-276.
- Petrides, K. V., & Furnham, A., 2000. On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 29, pp.313-320.
- Petrides, K. V., & Furnham, A., 2001. Trait emotional intelligence: Psychometric investigation with reference to established trait taxonomies. *European Journal of Personality*, 15, pp.425-448.
- Petrides, K. V., & Furnham, A., 2006. The role of trait emotional intelligence in a gender-specific model of organizational variables. *Journal of Applied Social Psychology*, 36, pp.552-569.
- Petrides, K. V., Frederickson, N., & Furnham, A., 2004. The role of trait emotional intelligence in academic performance and deviant behaviour at school. *Personality and Individual Differences*, 36, pp.277-293.

- Petrides, K. V., Pita, R., & Kokkinaki, F., 2007. The location of trait emotional intelligence in personality factor space. *British Journal of Psychology*, 98, pp.273-289.
- Petrides, K. V., Sangareau, Y., Furnham, A., & Frederickson, N., 2006. Trait emotional intelligence and children's peer relations at school. *Social Development*, 15, pp.537-547.
- Pines, A., & Aronson, E., 1988. *Career Burnout. Causes and Cures*. New York: Free Press.
- Platsidou, M., 2010. Trait Emotional Intelligence of Greek Special Education Teachers in Relation to Burnout and Job Satisfaction. *School Psychology International*, 31(1), pp.60-76.
- Saiiari, A., Moslehi, M., & Valizadeh, R., 2011. Relationship between emotional intelligence and burnout syndrome in sport teachers of secondary schools. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 15, pp.1786-1791.
- Salovey, P., & Mayer, J. D., 1990. Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9, pp.185-211.
- Sevdalis, N., Petrides, K. V., & Harvey, N., 2007. Trait emotional intelligence and decision-related emotions. *Personality and Individual Differences*, 42, pp.1347-1358.
- Singh, M., & Woods, S. A., 2008. Predicting general Well Being from Emotional Intelligence and Three Broad Personality Traits. *Journal of Applied Social Psychology*, 38(3), pp.635-646.
- Smith, L., Heaven, P., & Ciarrochi, J., 2008. Trait emotional intelligence, conflict communication patterns, and relationship satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 44, pp.1314-1325.
- Thorndike, E. L., 1920. Intelligence and its uses. *Harper's magazine*, 140, pp.227-235.
- Whitehead, A., Ryba, K., & O'Driscoll, M., 2000. Burnout among New Zealand primary school teachers. *New Zealand Journal of Psychology*, 29, pp.52-60.
- Yate, M. J., 1997. *Career smart: Jobs with a future*. New York: Ballantine.
- Yin, H., Chi Kin Lee, J., Zhang, Z., & Jin, Y., 2013. Exploring the relationship among teachers' emotional intelligence, emotional labor strategies and teaching satisfaction. *Teaching and Teacher Education*, 35, pp.137-145.
- Κουστέλιος, Α., & Κουστέλιου, Ι., 2001. Επαγγελματική ικανοποίηση και επαγγελματική εξουθένωση στην εκπαίδευση. *Ψυχολογία*, 8(1), pp.30-39.

Αναφερόμενες πρακτικές των νηπιαγωγών για το γραμματισμό: Αξιοποιώντας ένα ολοκληρωμένο μοντέλο για την κατανόηση και ερμηνεία του αναδυόμενου γραμματισμού στο νηπιαγωγείο

*Ειρήνη Παπαναστασάτου #, Ευθυμία Πεντέρη **

Περίληψη

Στην παρούσα έρευνα διερευνώνται οι αναφερόμενες πρακτικές των νηπιαγωγών σε σχέση με την προαγωγή του γραμματισμού στο νηπιαγωγείο. Για τις ανάγκες της έρευνας αυτής κατασκευάστηκε ερευνητικό εργαλείο, αξιοποιώντας στοιχεία από το Ολοκληρωμένο μοντέλο για τον αναδυόμενο γραμματισμό (Rohde, 2015), το οποίο εστιάζει στην ολιστική και αλληλεπιδραστική θεώρηση των συστατικών του αναδυόμενου γραμματισμού με έμφαση στον καθοριστικό ρόλο του περιβάλλοντος, εδώ νηπιαγωγείου, στην κατάκτηση των σχετικών με το γραμματισμό δεξιοτήτων. Στην έρευνα συμμετείχαν 260 νηπιαγωγοί από 29 Νομούς της Ελλάδας. Παρουσιάζονται οι πρακτικές στις οποίες δίνουν λιγότερη και περισσότερη έμφαση οι νηπιαγωγοί καθώς και τα χαρακτηριστικά τους που μπορεί να συνδέονται με την εφαρμογή τους. Τα αποτελέσματα της έρευνας, με έμφαση στην περιορισμένη συνεργασία με την οικογένεια που αποτυπώθηκε, συζητούνται μεταξύ άλλων και σε σχέση με τις επιμορφωτικές ανάγκες των νηπιαγωγών.

Λέξεις κλειδιά: αναδυόμενος γραμματισμός, πρακτικές νηπιαγωγών, ολοκληρωμένο μοντέλο γραμματισμού.

M.Ed. Ε.Α.Π.

* Διδάκτορας Ψυχοπαιδαγωγικής- Σ.Ε.Π. Ε.Α.Π.

Εισαγωγή

Η έννοια και η δομή του αναδυόμενου γραμματισμού

Μέχρι πριν τριάντα περίπου χρόνια ήταν ευρέως αποδεκτή η άποψη ότι η κατάκτηση του γραμματισμού δε θα έπρεπε να ξεκινά πριν την έναρξη της συστηματικής εκπαίδευσης (Sandvik, van Daal & Ader, 2016). Η αντίληψη αυτή στηριζόταν στη θεώρηση της *αναγνωστικής ετοιμότητας*, σύμφωνα με την οποία η εκμάθηση του γραμματισμού είναι προϊόν της ανάπτυξης. Ως εκ τούτου, η ανάπτυξη του γραμματισμού θα έπρεπε να ξεκινάει όταν τα παιδιά είναι έτοιμα, στιγμή που υποτίθεται ότι συνέπιπτε με την έναρξη της επίσημης διδασκαλίας στο σχολείο (Αϊδίνης, 2012). Σήμερα, μετά από πολυάριθμες μελέτες γίνεται λόγος για την κατάκτηση του γραμματισμού, η οποία πηγάζει από το ίδιο το παιδί, από τη βρεφική κιόλας ηλικία και *αναδύεται* ανεμπόδιστα κάτω από ευνοϊκές προϋποθέσεις και ένα πλούσιο σε εμπειρίες γραπτού λόγου περιβάλλον (Τάφα, 2001). Η θεώρηση του γραμματισμού ως αναπτυξιακή διαδικασία που έχει τις ρίζες της πολύ νωρίς στη ζωή του παιδιού και η αναγνώριση της σημαντικής επιρροής των πρώιμων εμπειριών γραμματισμού, εκφράζεται με τις βασικές θέσεις της θεωρίας του *αναδυόμενου γραμματισμού* (Κουτσουράκη, 2006).

Ο όρος *αναδυόμενος γραμματισμός* χρησιμοποιείται για να αναδείξει τις γνώσεις και τις δεξιότητες σχετικά με το γραμματισμό που το παιδί κατακτά από τη γέννησή του μέχρι να μάθει να γράφει και να διαβάζει με το συμβατικό τρόπο (Τάφα & Μανωλίτσης, 2009). Την κύρια πηγή σχετικών με το γραμματισμό ερεθισμάτων του παιδιού την περίοδο αυτή αποτελεί η οικογένεια καθώς και η ευρύτερη κοινότητα στην οποία το παιδί μεγαλώνει (Αϊδίνης, 2012). Ο *αναδυόμενος γραμματισμός* περιλαμβάνει: μια σειρά από δεξιότητες, γνώσεις και στάσεις οι οποίες θεωρούνται ως «προάγγελοι» των συμβατικών μορφών ανάγνωσης και γραφής (Whitehurst & Lonigan, 1998). Οι *γνώσεις* για το γραμματισμό αναφέρονται σε αυτά που μαθαίνουν τα παιδιά για το γραπτό λόγο πριν τη συστηματική εκμάθησή του, ενώ ως *δεξιότητες* γραμματισμού χαρακτηρίζονται οι τρόποι που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να εκδηλώσουν αυτές τις γνώσεις (Rhyner, Haebig & West, 2009). Οι *στάσεις* σχετικά με το γραμματισμό, αφορούν στις συμπεριφορές εκείνες που έχουν σχέση με το ενδιαφέρον που εκδηλώνουν τα παιδιά για να διαβάσουν ή να γράψουν. Οι

συμπεριφορές αυτές στα πλαίσια του αναδυόμενου γραμματισμού εκλαμβάνονται ως γνήσιες και όχι ως προ – αναγνωστικές (Teale & Sulzby, 1986).

Οι ερευνητές επιδιώκοντας τη βαθύτερη κατανόηση όλων των πτυχών της νέας αυτής θεώρησης του γραμματισμού, κατέληξαν σε διάφορα θεωρητικά μοντέλα με «τα οποία επιχείρησαν να ερμηνεύσουν τη δομή του αναδυόμενου γραμματισμού και να περιγράψουν τα συστατικά στοιχεία που τον συγκροτούν» (Μανωλίσης, 2016, σ. 9). Δύο από τα συνηθέστερα μοντέλα που αναφέρονται στη βιβλιογραφία και αφορούν στην προσπάθεια κατηγοριοποίησης των στοιχείων του αναδυόμενου γραμματισμού είναι το μοντέλο των Mason και Stewart (1990) καθώς και αυτό των Whitehurst και Lonigan (1998). Τα μοντέλα αυτά διαφέρουν ως προς τον αριθμό των συνιστωσών του αναδυόμενου γραμματισμού, συμφωνούν όμως σημαντικά ως προς το περιεχόμενό τους (Αϊδίνης, 2012). Σημαντικός περιορισμός είναι ότι τα μοντέλα αυτά «εστιάζουν σε μεμονωμένους παράγοντες (του αναδυόμενου γραμματισμού) χωρίς να αναδεικνύουν ουσιαστικά την προοπτική του περιβάλλοντος που τους περιβάλλει» αλλά και των μεταξύ τους συνδέσεων (Rohde, 2015, σ. 1).

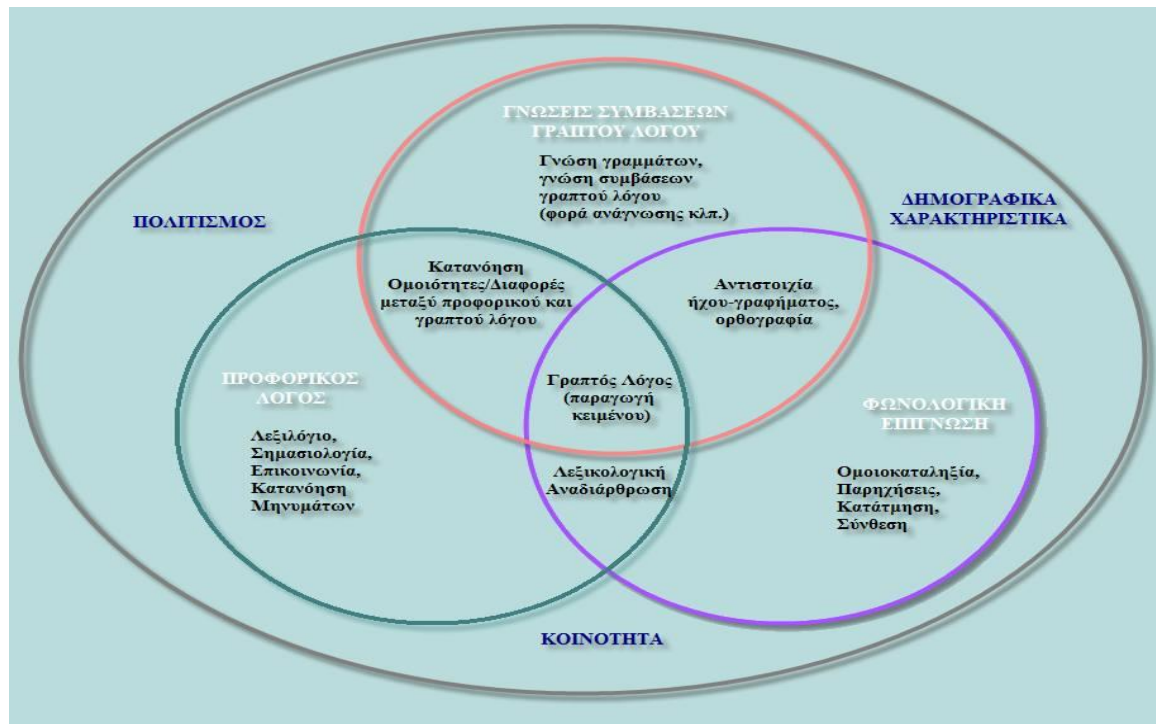
Ακριβώς αυτή την προοπτική έρχεται να τονίσει το «Ολοκληρωμένο μοντέλο για τον αναδυόμενο γραμματισμό» σύμφωνα με την Rohde (2015). Το μοντέλο αυτό διαφοροποιείται από άλλα συναφή με τον αναδυόμενο γραμματισμό μοντέλα σε δύο βασικά σημεία. Αφενός δεν περιορίζεται μόνο στην περιγραφή των παραγόντων εκείνων που θεωρούνται κρίσιμοι για το γραμματισμό των παιδιών αλλά περιγράφει και την μεταξύ τους αλληλεπίδραση, αναδεικνύοντας την ολιστική διάσταση του αναδυόμενου γραμματισμού. Αφετέρου τονίζει και τη σημασία του κοινωνικού περιβάλλοντος του παιδιού στην κατάκτηση του γραμματισμού.

Το μοντέλο αυτό αποδίδεται με το σχήμα που ακολουθεί (Σχήμα 1). Σε αυτό τα συστατικά στοιχεία του αναδυόμενου γραμματισμού αναπαρίστανται με τρεις τέμνοντες κύκλους. Ο πρώτος κύκλος αντιπροσωπεύει τον *προφορικό λόγο*, ο δεύτερος αφορά στη *γνώση των συμβάσεων του γραπτού λόγου* και ο τρίτος στη *φωνολογική επίγνωση*. Στο μέσο των κύκλων αυτών υπάρχει η *αναδυόμενη γραφή* (emergent writing), η οποία αφορά στις πρώτες απόπειρες των παιδιών να γράψουν αλλά και στην κατανόηση από τα παιδιά ότι ο έντυπος λόγος μεταφέρει μηνύματα.

Όλοι αυτοί οι άξονες που συνθέτουν τη δομή του *Αναδυόμενου Γραμματισμού* σύμφωνα με τη Rohde (2015) περικλείονται από το κοινωνικό περιβάλλον. Αυτό αναφέρεται στα πολιτισμικά στοιχεία, στην κοινότητα και στα δημογραφικά

χαρακτηριστικά όσων εμπλέκονται στις εμπειρίες γραμματισμού του παιδιού. Οι πολιτισμικά καθορισμένες στάσεις και πρακτικές γραμματισμού αφορούν στο τι αξία αποδίδει το περιβάλλον του παιδιού στο γραμματισμό (για παράδειγμα, εάν διαβάζουν οι γονείς στο σπίτι). Η κοινότητα έχει να κάνει με τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο και όχι αποκλειστικά με το εκπαιδευτικό περιβάλλον (για παράδειγμα αν λειτουργεί δανειστική βιβλιοθήκη στο ευρύτερο περιβάλλον του παιδιού). Τέλος τα δημογραφικά χαρακτηριστικά αφορούν τόσο στους εκπαιδευτικούς όσο και στο παιδί και την οικογένεια και αντανakλούν τις εμπειρίες και τον τρόπο ζωής τους (Rohde, 2015). Η αξία που αποδίδουν οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί στο γραμματισμό, η οποία αντανakλάται ιδιαίτερα στις πρακτικές που εφαρμόζουν στην τάξη, αλλά και το τι εμπειρίες γραμματισμού φέρνει το ίδιο το παιδί από το σπίτι, αναφέρονται στα δημογραφικά χαρακτηριστικά, και έχουν σημαντική θέση στην κατάκτηση του γραμματισμού από το παιδί.

Η εμπειρική εφαρμογή και η πρακτική αξιοποίηση ενός τέτοιου μοντέλου είναι σημαντική, καθώς μπορεί να βοηθήσει και τους εκπαιδευτικούς στην πληρέστερη κατανόηση των παραγόντων που θεωρούνται κρίσιμοι για το γραμματισμό των παιδιών αλλά και της σημασίας του κοινωνικού περιβάλλοντος στο γραμματισμό των παιδιών (Rohde, 2015), ώστε να διαμορφώσουν κατάλληλα μαθησιακά περιβάλλοντα στην τάξη αλλά και να ενισχύσουν τη συνέχεια των εμπειριών στο σπίτι μέσα από τη συνεργασία με τις οικογένειες των μαθητών τους.

Σχήμα 1. Το Ολοκληρωμένο Μοντέλο Αναδυόμενου Γραμματισμού (CELM). Απόδοση από Rohde (2015)

Ο αναδυόμενος γραμματισμός στο ελληνικό νηπιαγωγείο

Εστιάζοντας στην προσχολική εκπαίδευση στην Ελλάδα, ο αναδυόμενος γραμματισμός καθιερώθηκε ως οπτική που αφορά στη γλώσσα στο νηπιαγωγείο το 2003 με το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών Προσχολικής Αγωγής (Υ.Α. 21072^α/ Γ2, ΦΕΚ 303/τ. Β' / 13-3-2003 και Υ.Α. 21072^β/ Γ2, ΦΕΚ304/ τ. Β' / 13-3-2003). Παρόλο όμως που στο αναλυτικό πρόγραμμα υιοθετούνται οι βασικές αρχές του αναδυόμενου γραμματισμού οι σχετικές έρευνες σε νηπιαγωγεία καταλήγουν στο ότι πολλοί εκπαιδευτικοί υιοθετούν μια στενή αντίληψη περί γραμματισμού και περιορίζονται σε πρακτικές με στόχο το «σπάσιμο του κώδικα» (Stellakis, 2012). Επιπλέον ενώ υπάρχουν και στη χώρα μας έρευνες που εστιάζουν γενικότερα στην αλληλεπίδραση οικογένειας - σχολείου, δεν έχει διερευνηθεί η συνεργασία οικογένειας - νηπιαγωγείου για το γραμματισμό των παιδιών (Γκλιάου – Χριστοδούλου, 2009). Κρίνεται λοιπόν απαραίτητο να διερευνήσουμε εκτός από τις πρακτικές που υιοθετούν οι νηπιαγωγοί αναφορικά με την ανάπτυξη όλων των δεξιοτήτων και γνώσεων που συνδέονται με την ανάπτυξη του γραμματισμού και τις πρακτικές τους σχετικά με τη συνεργασία με

την οικογένεια με στόχο την κατάκτηση του γραμματισμού. Τέλος οι σχετικές με τον αναδυόμενο γραμματισμό έρευνες, διερευνώντας τη σύνδεση επαγγελματικών χαρακτηριστικών των νηπιαγωγών (επίπεδο σπουδών, διδακτική εμπειρία κ.α.) με τις πρακτικές γραμματισμού δεν καταλήγουν σε σαφή συμπεράσματα (ενδεικτικά: Γκανή, 2013· Μαλιγγάνη, 2014 · Ντίνας και συν., 2003). Οι παραπάνω διαπιστώσεις μας οδήγησαν στο σχεδιασμό και την υλοποίηση της παρούσας έρευνας.

Στόχος – ερευνητικά ερωτήματα

Στόχος της έρευνας αυτής είναι η διερεύνηση των αναφερόμενων πρακτικών των νηπιαγωγών σχετικά με τον γραμματισμό στο νηπιαγωγείο. Αξιοποιώντας στοιχεία από το *Ολοκληρωμένο μοντέλο για τον αναδυόμενο γραμματισμό* και επιδιώκοντας μια όσο το δυνατό πληρέστερη διερεύνησή τους, εστιάζουμε στην καταγραφή των πρακτικών των νηπιαγωγών ως προς τους εξής άξονες που σχετίζονται με τον *αναδυόμενο γραμματισμό*:

- α) γνώσεις για το γραμματισμό
- β) δεξιότητες σχετικές με το γραμματισμό και
- γ) περιβαλλοντικές εμπειρίες, με έμφαση στο πλαίσιο του νηπιαγωγείου.

Στο μοντέλο της Rohde (2015), στοιχεία του οποίου αξιοποιούμε στη δική μας έρευνα, τονίζεται η κοινωνική και πολιτισμική διάσταση του γραμματισμού. Δεδομένου όμως ότι στην παρούσα έρευνα εξετάζουμε το γραμματισμό αποκλειστικά στο σχολικό πλαίσιο, οι πρακτικές που εξετάζουμε και αφορούν στις περιβαλλοντικές εμπειρίες αναφέρονται σε πρακτικές εμπλουτισμού του μαθησιακού περιβάλλοντος του νηπιαγωγείου καθώς και πρακτικές με έμφαση στην προαγωγή της συνεργασίας με την οικογένεια για την ενίσχυση του γραμματισμού.

Επιπλέον θα εξεταστεί και η σύνδεση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών των νηπιαγωγών (*μορφωτικό επίπεδο, έτη εκπαιδευτικής εμπειρίας, θέση νηπιαγωγών, επιμορφώσεις*) αλλά και του πλαισίου (*αστικότητα και πρόγραμμα σχολείου*) με τις πρακτικές των νηπιαγωγών.

Οι στόχοι μας μπορούν να αποτυπωθούν πιο συγκεκριμένα στα εξής ερωτήματα:

1. Με ποια συχνότητα αναφέρουν ότι οργανώνουν και υλοποιούν οι νηπιαγωγοί τις σχετικές με την προαγωγή του γραμματισμού στο νηπιαγωγείο πρακτικές

2. Ποιες είναι οι περισσότερο και ποιες οι λιγότερο αναφερόμενες πρακτικές των νηπιαγωγών για την προαγωγή του πρώιμου γραμματισμού στο νηπιαγωγείο;
3. Η διδακτική εμπειρία, το επίπεδο σπουδών, οι επιμορφώσεις σε ζητήματα αναδυόμενου γραμματισμού αλλά και η θέση των νηπιαγωγών (μόνιμος/αναπληρωτής) συνδέονται με τις πρακτικές των νηπιαγωγών για την προαγωγή του γραμματισμού;
4. Συνδέεται η *αστικότητα*¹ του νηπιαγωγείου αλλά και *το πρόγραμμα του σχολείου* (υποχρεωτικό πρωινό/προαιρετικό απογευματινό) με τις αναφερόμενες πρακτικές των νηπιαγωγών για το γραμματισμό;

Μέθοδος

Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 260 νηπιαγωγοί που εργάζονταν σε δημόσια σχολεία της χώρας, είτε ως μόνιμοι (71.2%) είτε ως αναπληρωτές (28.8%). Τα χρόνια διδακτικής εμπειρίας τους ήταν κατά μέσο όρο 13 (*π.α.*= 7.63), με εύρος που κυμαινόταν μεταξύ 1 και 34 έτη. Τα σχολεία βρίσκονταν σε αγροτικές (31%), ημιαστικές (25%) αστικές (25%) και μητροπολιτικές (19%) περιοχές σε 29 νομούς της ελληνικής επικράτειας. Οι περισσότεροι νηπιαγωγοί (60%) ήταν απόφοιτοι Παιδαγωγικού Τμήματος και το 19% είχαν μεταπτυχιακές σπουδές. Από τις 47 νηπιαγωγούς (18%) που είχαν φοιτήσει σε Σχολή Νηπιαγωγών διетуός φοίτησης, το 72% είχε παρακολουθήσει πρόγραμμα Εξομοίωσης πτυχίου. Τέλος, όσον αφορά

¹ i) Αγροτική περιοχή: μέχρι 2000 κάτοικοι ii) ημιαστική: 2000-10000 κάτοικοι iii) αστική: άνω των 10000 κατοίκων και iv) μητροπολιτική περιοχή: Αθήνα, Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με την ΕΛ. ΣΤΑΤ:

[http://www.statistics.gr/documents/20181/979694/%CE%88%CE%BD%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%B5%CF%82++%CE%9F%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%AF+%CE%91%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE%CF%82+%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%85%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D+%CE%BA%CE%B1%CE%B9+%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%8E%CE%BD+\(+2001+\)/1ffb164d-f264-41f4-85e4-ba5f7870e5c3?version=1.0](http://www.statistics.gr/documents/20181/979694/%CE%88%CE%BD%CE%BD%CE%BF%CE%B9%CE%B5%CF%82++%CE%9F%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%BF%CE%AF+%CE%91%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AE%CF%82+%CE%A0%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%85%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D+%CE%BA%CE%B1%CE%B9+%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%8E%CE%BD+(+2001+)/1ffb164d-f264-41f4-85e4-ba5f7870e5c3?version=1.0)

στην επιμόρφωση των νηπιαγωγών σε ζητήματα αναδυόμενου γραμματισμού το 50% δήλωσε ότι είχε λάβει κάποια σχετική επιμόρφωση.

Ερευνητικό εργαλείο

Για τις ανάγκες της έρευνας, η οποία εντάσσεται σε ένα ευρύτερο ερευνητικό σχέδιο για τον αναδυόμενο γραμματισμό στο νηπιαγωγείο, αναπτύχθηκε ερωτηματολόγιο αυτό-αναφοράς για την καταγραφή των αναφερόμενων πρακτικών των νηπιαγωγών σχετικά με την ανάπτυξη του πρώιμου γραμματισμού στα παιδιά. Πρόκειται για το Ερωτηματολόγιο Πρακτικών για το Γραμματισμό στο Νηπιαγωγείο (ΕΠΓΝ) το οποίο αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος περιλαμβάνονται ερωτήσεις για τα δημογραφικά στοιχεία των νηπιαγωγών, που μας ενδιαφέρουν στην έρευνα, όπως προκύπτει και από την περιγραφή των χαρακτηριστικών του δείγματος. Το δεύτερο μέρος αποτελείται από 34 προτάσεις οι οποίες περιγράφουν συγκεκριμένες πρακτικές για την ανάπτυξη εκείνων των γνώσεων, των δεξιοτήτων και των περιβαλλοντικών εμπειριών που αφορούν στο νηπιαγωγείο και τη συνεργασία με την οικογένεια και θεωρούνται σημαντικές για την ανάπτυξη του γραμματισμού στα μικρά παιδιά. Για να καταλήξουμε στις πρακτικές αυτές αξιοποιήσαμε προτάσεις από ερευνητικά εργαλεία σχετικών με τη δική μας έρευνα μελετών από την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Ειδικότερα αξιοποιήθηκαν τα ερωτηματολόγια των παρακάτω ερευνών: Armstaed- Flowers(2015), Burgess, Lundgren, Lloyd και Pianta (2001), Green , Peterson και Lewis (2006), Sandvik, van Daal και Ader (2014), Tafa και Manolitsis (2011) και Χατζηδήμου (2012) καθώς αξιοποιήθηκαν και προτάσεις τόσο από το ΔΕΠΠΣ (2003) όσο και από τον Οδηγό της Νηπιαγωγού (Δαφέρμου, Κουλούρη & Μπασαγιάννη, 2006). Με βάση τα παραπάνω, δημιουργήθηκε μια τράπεζα προτάσεων οι οποίες αντιστοιχούν στους τρεις βασικούς άξονες του ερωτηματολογίου: i. γνώσεις, ii. δεξιότητες και iii. περιβαλλοντικές εμπειρίες για το γραμματισμό στο νηπιαγωγείο. Οι προτάσεις αυτές συζητήθηκαν με έμπειρες νηπιαγωγούς, οι οποίες έκαναν σχόλια που αξιοποιήθηκαν από τις δύο συγγραφείς για την τελική επιλογή των 34 προτάσεων του ερωτηματολογίου, μετά και την πιλοτική εφαρμογή του με 25 νηπιαγωγούς.

Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, σε ότι αφορά τις γνώσεις για το γραμματισμό συμπεριλαμβάνονται 12 προτάσεις που εστιάζουν: i. στις λειτουργίες

και συμβάσεις του γραπτού λόγου (5 προτάσεις), ii. στη γνώση των γραμμάτων (4 προτάσεις) και iii. στην αναγνώριση του ονόματος (3 προτάσεις). Ως προς τις δεξιότητες για το γραμματισμό οι 12 προτάσεις αφορούν i. στον προφορικό λόγο (6 προτάσεις) και ii. στη φωνολογική επίγνωση (6 προτάσεις). Τέλος, οι 10 προτάσεις για τις περιβαλλοντικές εμπειρίες περιγράφουν συγκεκριμένες πρακτικές εμπλουτισμού του μαθησιακού περιβάλλοντος στο νηπιαγωγείο (5 προτάσεις) και πρακτικές των νηπιαγωγών για την εμπλοκή της οικογένειας σε δραστηριότητες που αφορούν τον αναδυόμενο γραμματισμό (5 προτάσεις).

Πίνακας 1: Δομή του Ερωτηματολογίου Πρακτικών για το Γραμματισμό στο Νηπιαγωγείο (ερωτ. 1 - 34).

ΓΝΩΣΕΙΣ	ΔΕΞΙΟΤΗΤΕΣ	ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ
<p>A1) Ως προς τις λειτουργίες και συμβάσεις του γραπτού λόγου 1 , 8 , 12 , 16 , 17 (π.χ. Όταν διαβάζω ένα βιβλίο ή άλλο έντυπο υλικό στην τάξη δείχνω με το δάχτυλό μου τη φορά ανάγνωσης)</p>	<p>B1) Προφορικός λόγος 4, 7, 19 , 20 , 22 , 32 (π.χ. Κατά την ανάγνωση ενός βιβλίου κάνω ερωτήσεις ανοιχτού τύπου)</p>	<p>Γ1) Σχολικό περιβάλλον 25 , 26 , 29 , 34 , 28 (π.χ. Εμπλουτίζω και ανανεώνω τη δανειστική βιβλιοθήκη με ποικίλο υλικό)</p>
<p>A2) Γνώση γραμμάτων 2 , 5 , 14 , 18 (π.χ. Προσεγγίζω την εκμάθηση των γραμμάτων, κυρίως μέσω έντυπου υλικού)</p>	<p>B2) Φωνολογική επίγνωση 9 , 11 , 21 , 23 , 24 , 30 (π.χ. Φτιάχνουμε ποιήματα με λέξεις που ομοιοκαταληκτούν)</p>	<p>Γ2) Οικογένεια 13 , 15 , 27 , 31 , 33 (π.χ. Με αφορμή το υπό διερεύνηση θέμα μας, ζητώ από τους γονείς να αναζητήσουν σχετικό υλικό μαζί με τα παιδιά από περιοδικά, βιβλία και άλλα έντυπα)</p>

A3) Αναγνώριση ονόματος 3 , 6 , 10 (π.χ. Ζητώ από τα παιδιά να αναγνωρίσουν τα ονόματα των συμμαθητών τους με κάθε ευκαιρία)		
--	--	--

Διαδικασία

Στην παρούσα ερευνητική μελέτη επιλέχθηκε ως καταλληλότερος δειγματοληπτικός σχεδιασμός η «εκ των συμμετεχόντων καθοδηγούμενη» (respondent- driven) δειγματοληψία. Η τεχνική αυτή δειγματοληψίας ανήκει στην κατηγορία των μεθόδων δειγματοληψίας μη πιθανοτήτων και αποτελεί μια εξέλιξη της δειγματοληψίας χιονοστιβάδας, με τη διαφορά ότι τα αλληπάλληλα κύματα των συμμετεχόντων που υποδεικνύονται από τους διαδοχικούς συμμετέχοντες υποστηρίζεται ότι εξασφαλίζουν μια ισορροπία στα χαρακτηριστικά του δείγματος πολύ διαφορετική από το αρχικό δείγμα ευκολίας , καθιστώντας τη μέθοδο αρκετά αξιόπιστη, αν ο αριθμός των κυμάτων είναι αρκετά μεγάλος (Heckarthon, 2011· McCreesh et al., 2012). Ως προς τον αριθμό των συμμετεχόντων ακολουθήθηκε ο κανόνας που αναφέρει ότι θα πρέπει να είναι τουλάχιστον πέντε –και ιδανικά δέκα- φορές μεγαλύτερος από τον αριθμό των προτάσεων της μεγαλύτερης σε αριθμό κλίμακας του ερωτηματολογίου (Γαλάνης, 2013), ώστε να ελαχιστοποιήσουμε και το σφάλμα ανάλυσης (Hinkin, Tracey, & Enz, 1997).

Αρχικά η πρώτη συγγραφέας ήρθε σε προσωπική επικοινωνία με νηπιαγωγούς από διάφορους νομούς της Ελλάδας ώστε να έχουμε το πρώτο κύμα συμμετεχόντων. Δόθηκαν οι απαραίτητες διευκρινήσεις για τη διαδικασία, το σκοπό και τους στόχους της έρευνας και για την εξασφάλιση της ανωνυμίας των συμμετεχόντων. Αυτοί οι νηπιαγωγοί πρότειναν ή βρήκαν οι ίδιοι τους επόμενους συμμετέχοντες. Με την ίδια διαδικασία προέκυψε το τρίτο κύμα συμμετεχόντων κ.ο.κ. φτάνοντας στον επιθυμητό αριθμό συμμετεχόντων (N= 260).

Τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν με δύο τρόπους: α) ηλεκτρονικά και β) σε έντυπη μορφή, προσωπικά είτε ταχυδρομικά, κατόπιν επικοινωνίας με τους

συμμετέχοντες. Τέλος σε όλες τις περιπτώσεις – έντυπα και ηλεκτρονικά ερωτηματολόγια – ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων να ολοκληρωνόταν σε διάστημα 10 -15 ημερών.

Όταν ολοκληρώθηκε η συλλογή των ερωτηματολογίων ακολούθησε η κωδικογράφηση των απαντήσεων και η καταχώρησή τους στο στατιστικό πρόγραμμα επεξεργασίας (SPSS , v.24).

Σχέδιο Ανάλυσης

Σε ότι αφορά το πρώτο ερευνητικό ερώτημα που αναφέρεται στη *συχνότητα* με την οποία αναφέρεται από τις νηπιαγωγούς ότι οργανώνουν και υλοποιούν τις σχετικές με το γραμματισμό πρακτικές αλλά και να αναδειχθεί η οργάνωση των προτάσεων σε ευρύτερους παράγοντες που θα επέτρεπαν την καλύτερη διαχείριση και ερμηνεία των δεδομένων σε σχέση με τους στόχους της έρευνας, πραγματοποιήθηκε διερευνητική παραγοντική ανάλυση με τη μέθοδο κυρίων συνιστωσών και περιστροφή Varimax, καθώς είναι η συχνότερα χρησιμοποιούμενη μέθοδος όταν επιδιώκουμε ερμηνεία των εξαγόμενων παραγόντων (Ραφτόπουλος & Θεοδοσοπούλου, 2002).

Η καταλληλότητα και επάρκεια των δεδομένων για την παραγοντική ανάλυση ελέγχθηκε με το δείκτη Kaiser-Meyer-Olkin που ήταν υψηλός (.874), και με το Bartlett's Test of Sphericity το οποίο αποφαίνεται για την παρουσία συσχετίσεων μεταξύ των μεταβλητών και βρέθηκε στατιστικά σημαντικό.

Τα κριτήρια που ελήφθησαν υπόψη για την εξαγωγή των παραγόντων ήταν (Brown, 2009· Costello & Osborne, 2005· Δημητριάδης, 2003· McDermott, 1993· Reise, Comrey & Waller, 2000): i. οι ιδιοτιμές των παραγόντων να είναι μεγαλύτερες ή ίσες της μονάδας, ii. ο έλεγχος Scree, ο οποίος απεικονίζει γραφικά την καμπύλη των ιδιοτιμών των παραγόντων, επιλέγοντας τους παράγοντες μετά από τους οποίους η καμπύλη τείνει να γίνει επίπεδη iii. οι προτάσεις να έχουν φορτίσεις μεγαλύτερες ή ίσες του 3, iv. σε κάθε παράγοντα οι προτάσεις που φορτίζουν να είναι τουλάχιστον 4, v. οι παράγοντες να έχουν ικανοποιητική αξιοπιστία και vi. η θεωρητική και ερμηνευτική τους σημασία.

Για να απαντηθεί το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα που αφορούσε στις περισσότερο και λιγότερο αναφερόμενες πρακτικές για την προαγωγή του πρώιμου

γραμματισμού στα παιδιά ακολουθήθηκαν δύο διαδικασίες. Αρχικά ελέγχθηκε η ύπαρξη στατιστικά σημαντικών διαφορών στους μέρους όρους της βαθμολογίας για τους 3 παράγοντες του *ΕΠΓΝ* με τον έλεγχο *t* για συσχετισμένες τιμές. Στη συνέχεια και με στόχο να αναδείξουμε το τι πραγματικά κάνουν και σε τι δίνουν έμφαση οι νηπιαγωγοί για την προαγωγή του πρώιμου γραμματισμού στα παιδιά, υπολογίζεται ο μέρος όρος των απαντήσεών τους για όλες (33) τις προτάσεις του *ΕΠΓΝ* στην αρχική του μορφή. Παρουσιάζονται οι 3 προτάσεις με την υψηλότερη βαθμολογία και οι 3 με τη χαμηλότερη για κάθε μια από τις τρεις διαστάσεις που συνθέτουν τη δομή της έννοιας του αναδυόμενου γραμματισμού.

Το τρίτο ερευνητικό ερώτημα αναφέρεται στη σύνδεση κάποιων βασικών χαρακτηριστικών των νηπιαγωγών με το *ΕΠΓΝ* (συνολική βαθμολογία και παράγοντες). Η επίδραση του *μορφωτικού επιπέδου* των νηπιαγωγών στις αναφερόμενες πρακτικές για τη διευκόλυνση της προαγωγής του ΑΓ ελέγχθηκε με την εφαρμογή της απλής, συσχετισμένης, ανάλυσης διακύμανσης. Σε ότι αφορά τα *έτη εκπαιδευτικής εμπειρίας* των νηπιαγωγών ελέγχθηκε η ύπαρξη συσχέτισης με τη συνολική βαθμολογία και παράγοντες με το δείκτη Pearson *r*. Η επίδραση της *θέσης των νηπιαγωγών*, ως μόνιμοι ή αναπληρωτές και της *επιμόρφωσης σε ζητήματα για τον αναδυόμενο γραμματισμό* ελέγχθηκε με τον έλεγχο *t* για ανεξάρτητα δείγματα.

Το τέταρτο ερευνητικό ερώτημα αναφέρεται στη σύνδεση κάποιων βασικών χαρακτηριστικών του πλαισίου, με το *ΕΠΓΝ* (συνολική βαθμολογία και παράγοντες). Πιο συγκεκριμένα η *αστικότητα* και το *πρόγραμμα του σχολείου* ελέχθησαν ως προς την επίδρασή τους στις αναφερόμενες για τον αναδυόμενο γραμματισμό πρακτικές από τους νηπιαγωγούς με τη χρήση του ελέγχου *t* για ανεξάρτητες τιμές.

Ανάλυση

Συχνότητα οργάνωσης και υλοποίησης σχετικών με το γραμματισμό αναφερόμενων πρακτικών

Κατά την παραγοντική ανάλυση, απαλείφθηκαν 9 προτάσεις (οι 2 , 5 , 10 , 14 , 18 που περιγράφουν δραστηριότητες για τη γνώση των γραμμάτων καθώς και οι προτάσεις 16 , 30 , 4 και 20), οι οποίες είτε δε φόρτιζαν ικανοποιητικά σε κάποιον παράγοντα, είτε δεν παρουσίαζαν εννοιολογική συνάφεια με τις υπόλοιπες του

παράγοντα στον οποίο κάθε φορά φόρτιζαν, σε όλες τις δοκιμές που πραγματοποιήθηκαν. Η λύση των τριών παραγόντων ήταν αυτή που ικανοποιούσε σε μεγαλύτερο βαθμό τα κριτήρια που τέθηκαν.

Οι τρεις παράγοντες αιτιολογούσαν το 43% της διακύμανσης (βλ. Πίνακα 2). Ο πρώτος παράγοντας αποτελούνταν από 11 προτάσεις περιγράφοντας τις πρακτικές των νηπιαγωγών για τον *Εμπλουτισμό των περιβαλλοντικών εμπειριών των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό*. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζονται μια σειρά από πρακτικές στο πλαίσιο του νηπιαγωγείου που αφορούν τον κατάλληλο εμπλουτισμό του μαθησιακού περιβάλλοντος της τάξης και την προαγωγή της συνεργασίας σχολείου – οικογένειας με στόχο την ανάδυση του γραμματισμού των νηπίων. Η εσωτερική συνέπεια του παράγοντα ήταν πολύ υψηλή ($\alpha = .84$). Το δυνατό εύρος τιμών κυμαίνονταν μεταξύ 11-55, με τις υψηλότερες τιμές να δηλώνουν πολύ συχνή εφαρμογή των συγκεκριμένων αναφερόμενων πρακτικών από τις νηπιαγωγούς.

Ο δεύτερος παράγοντας με 8 προτάσεις, αναφέρεται στις πρακτικές που υιοθετούν οι νηπιαγωγοί για να ενισχύσουν τις *Γνώσεις και Δεξιότητες των παιδιών για το γραμματισμό*. Στον παράγοντα αυτόν, ομαδοποιήθηκαν προτάσεις που περιγράφουν δραστηριότητες που οργανώνει η νηπιαγωγός στην τάξη για την ανάπτυξη συγκεκριμένων γνώσεων και δεξιοτήτων που αποτελούν σημαντικά στοιχεία για την κατάκτηση του γραμματισμού από τα παιδιά. Ο δείκτης Cronbach α ήταν και για αυτόν τον παράγοντα υψηλός ($\alpha = .79$). Η βαθμολογία του παράγοντα κυμαίνεται μεταξύ 8-40, με τις υψηλότερες τιμές να δηλώνουν πολύ συχνή εφαρμογή των συγκεκριμένων πρακτικών από τις νηπιαγωγούς.

Τέλος ο τρίτος παράγοντας συμπεριλαμβάνει 5 προτάσεις, οι οποίες αναφέρονται στην *Αλληλεπιδραστική ανάγνωση ιστοριών*. Περιγράφει πρακτικές ανάγνωσης βιβλίων, ιστοριών και έντυπου υλικού με τρόπο που εμπλέκουν ενεργά το παιδί, μέσα από ερωτήσεις που έχουν νόημα και το διευκολύνουν να κατανοήσει τα νοήματα αλλά και να εξελίξει τη σκέψη του και τις γνώσεις του για το γραπτό λόγο. Η αξιοπιστία του παράγοντα ήταν ικανοποιητική ($\alpha = .72$). Οι τιμές στον παράγοντα κυμαίνονται μεταξύ 5-25, με τις υψηλότερες τιμές να δηλώνουν πολύ συχνή εφαρμογή των συγκεκριμένων πρακτικών από τις νηπιαγωγούς.

Η συνολική βαθμολογία της κλίμακας μπορεί να πάρει τιμές μεταξύ 24-120, με τις υψηλότερες τιμές να δηλώνουν πολύ συχνή εφαρμογή των πρακτικών από τις νηπιαγωγούς.

Πίνακας 2: Συνοπτική Παρουσίαση της Διερευνητικής Παραγοντικής Ανάλυσης του ΕΠΓΝ (Λύση 3 παραγόντων) (N=260)

Προτάσεις/ Μεταβλητές	Παράγοντες		
	1 ^{ος}	2 ^{ος}	3 ^{ος}
p15. Καλώ γονείς ή άλλα άτομα από την οικογένεια στην τάξη για να συμμετέχουν σε δραστηριότητες που αφορούν στην ανάδυση του γραμματισμού	.684		
p27. Προωθώ τη συνεργασία σχολείου – οικογένειας με κάθε ευκαιρία με στόχο την ανάδυση του γραμματισμού των νηπίων	.669		
p31. Εμπλέκω ενεργά τους γονείς στη λειτουργία της δανειστικής βιβλιοθήκης του σχολείου	.670		
p26. Αξιοποιώ και εμπλουτίζω με κατάλληλο υλικό τακτικά τη γωνιά γραφής και ανάγνωσης	.624		
p34. Εμπλουτίζω και ανανεώνω τη δανειστική βιβλιοθήκη με ποικίλο υλικό	.615		
p13. Οργανώνω συναντήσεις με στόχο ενημέρωση των γονιών σε θέματα γραμματισμού των νηπίων	.582		
p33. Με αφορμή το υπό διερεύνηση θέμα μας ζητώ από τους γονείς, να αναζητήσουν σχετικό υλικό μαζί με τα παιδιά από περιοδικά, βιβλία και άλλα έντυπα	.570		
p25. Εμπλουτίζω σταδιακά όλες τις γωνιές με σχετικό έντυπο υλικό	.522		
p22. Παροτρύνω τα παιδιά να αναδιηγηθούν μια ιστορία και να κάνουν συσχετισμούς με δικές τους σχετικές εμπειρίες	.467		
p29. Ενθαρρύνω τα παιδιά κατά τη διάρκεια του ελεύθερου παιχνιδιού να απασχολούνται στη γωνιά γραφής και ανάγνωσης	.389		
p28. Κατά τη διάρκεια του ελεύθερου προγράμματος ενθαρρύνω τα παιδιά να διαβάσουν βιβλία	.385		
p11. Προκειμένου να κατανοήσουν τα παιδιά την έννοια της συλλαβής, οργανώνω σχετικές δραστηριότητες		.782	
p21. Οργανώνω δραστηριότητες με στόχο να κατανοήσουν τα παιδιά την έννοια της συλλαβής		.669	

p12. Ενθαρρύνω τα παιδιά να εντοπίζουν στοιχεία σε βιβλία όπως τίτλος, συγγραφέας, εκδοτικός οίκος, εξώφυλλο κ.λπ.	.562	
p23. Οργανώνω δραστηριότητες με στόχο να μάθουν τα παιδιά την έννοια της ομοιοκαταληξίας	.634	
p3. Οργανώνω δραστηριότητες σχετικά με τα ονόματα των παιδιών	.519	
p6. Ζητώ από τα παιδιά να αναγνωρίσουν τα ονόματα των συμμαθητών τους με κάθε ευκαιρία	.454	
p9. Φτιάχνουμε ποιήματα με λέξεις που ομοιοκαταληκτούν	.532	
p 24. Οργανώνω δραστηριότητες με στόχο τα παιδιά να κατανοήσουν την έννοια του φωνήματος	.343	
p 19. Κατά την ανάγνωση ενός βιβλίου διακόπτω και ενθαρρύνω τα παιδιά να εκφράσουν απορίες και σχόλια	.765	
p32. Κατά την ανάγνωση ενός βιβλίου , ιστορίας κτλ, διακόπτω για να επεξηγήσω άγνωστες λέξεις στα παιδιά	.677	
p7. Κατά την ανάγνωση ενός βιβλίου κάνω ερωτήσεις ανοιχτού τύπου	.671	
p8. Κατά την ανάγνωση ενός κειμένου κάνω ερωτήσεις στα παιδιά με στόχο να κατανοήσουν τη σχέση ανάμεσα στην εικόνα και το κείμενο	.555	
p1. Όταν διαβάζω ένα βιβλίο ή άλλο έντυπο υλικό στην τάξη ,δείχνω με το δάχτυλό μου τη φορά ανάγνωσης	.486	
Ποσοστό % της διακύμανσης 6.23	29.14	7.29
που ερμηνεύει ο παράγοντας:		
Τιμή συντελεστή		
Cronbach's alpha: $\alpha = 72$	$\alpha = 0.84$	$\alpha = 0.79$

Περισσότερη και λιγότερη έμφαση σε πρακτικές του ΕΠΓΝ

Οι τιμές στους παράγοντες του ΕΠΓΝ αλλά και η συνολική βαθμολογία (βλ. Πίνακα 3) δείχνουν συχνή έως πολύ συχνή χρήση των πρακτικών που περιγράφονται. Ο έλεγχος t για εξαρτημένες τιμές έδειξε ότι ο παράγοντας που αναφέρεται στον Εμπλουτισμό των περιβαλλοντικών εμπειριών των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό σημείωσε υψηλότερο μέσο όρο απαντήσεων συγκριτικά με τον παράγοντα που αφορά στις Γνώσεις και Δεξιότητες για το Γραμματισμό ($t = 16.26$, $df = 251$, $p < 0.001$) αλλά και στην Αλληλεπιδραστική ανάγνωση ιστοριών ($t = 56.86$, $df = 255$, $p < 0.001$). Τέλος, οι πρακτικές που αφορούσαν τις Γνώσεις και Δεξιότητες για το Γραμματισμό σημείωσαν υψηλότερο μέσο όρο συγκριτικά με τις πρακτικές που αναφέρονταν στην Αλληλεπιδραστική ανάγνωση ιστοριών ($t = 53.02$, $df = 254$, $p < 0.001$).

Πίνακας 3: Περιγραφικά στοιχεία για τους παράγοντες και τη συνολική βαθμολογία του ΕΠΓΝ (N=260)

Παράγοντες ΕΠΓΝ	Μέσος Όρος Αριθμός	Τυπική Απόκλιση	Εύρος
1. Εμπλουτισμός των περιβαλλοντικών εμπειριών των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό	40.6	6.41	22- 55
2. Γνώσεις και Δεξιότητες για το Γραμματισμό	35.45	4.95	20-55
3. Αλληλεπιδραστική ανάγνωση ιστοριών	19.99	3.17	11-25
Συνολική Βαθμολογία ΕΠΓΝ	96.15	12.08	66-125

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι προτάσεις οποίες στο σύνολο και των 33 προτάσεων του ΕΠΓΝ συγκέντρωσαν την υψηλότερη και χαμηλότερη κατά μέσο όρο βαθμολογία, σε κάθε μια από τις 3 διαστάσεις του ΕΠΓΝ (αρχική μορφή).

Πίνακας 4: Οι προτάσεις με την υψηλότερη και τη χαμηλότερη κατά μέσο όρο βαθμολογία σε κάθε διάσταση του ΕΠΓΝ (N=260)

Προτάσεις	Ελάχιστη τιμή	Μέγιστη τιμή	Μέσος όρος	Τυπική απόκλιση
A. Γνώσεις για το Γραμματισμό				
p12. Ενθαρρύνω τα παιδιά να εντοπίζουν στοιχεία σε βιβλία, όπως τίτλος, συγγραφέας, εκδοτικός οίκος, εξώφυλλο κτλ	2	5	4.44	.71
p6. Ζητώ από τα παιδιά να αναγνωρίσουν τα ονόματα των συμμαθητών τους με κάθε ευκαιρία	1	5	4.44	.74
p3. Οργανώνω δραστηριότητες σχετικές με τα ονόματα των παιδιών (π.χ. δημιουργούμε πίνακα με τα ονόματα των παιδιών κ.λπ)	1	5	4.28	.78
p14. Οργανώνω δραστηριότητες με στόχο να μάθουν τα παιδιά την ονομασία των γραμμάτων	1	5	2.86	1.25
p5. Οργανώνω δραστηριότητες και παιχνίδια με διάφορα υλικά και τεχνικές για να εξασκηθούν τα παιδιά στην αναγνώριση και το σχηματισμό των γραμμάτων	1	5	3.57	1.03
p2. Προσεγγίζω την εκμάθηση των γραμμάτων, κυρίως μέσω έντυπου υλικού	1	5	3.63	.99
B. Δεξιότητες για το Γραμματισμό				
p7. Κατά την ανάγνωση ενός βιβλίου κάνω ερωτήσεις ανοιχτού τύπου	1	5	4.27	.80
p11. Προκειμένου να κατανοήσουν τα παιδιά την έννοια της συλλαβής, οργανώνω σχετικές δραστηριότητες (π.χ. χωρισμός με παλαμάκια οικείων λέξεων...)	1	5	4.18	.81
p32. Κατά την ανάγνωση ενός βιβλίου, ιστορίας κτλ, διακόπτω για να επεξηγήσω άγνωστες στα παιδιά λέξεις	1	5	4.08	.94
p9. Φτιάχνουμε ποιήματα με λέξεις που ομοιοκαταληκτούν	1	5	3.21	1.03
p23. Οργανώνω δραστηριότητες με στόχο να μάθουν τα παιδιά την έννοια της ομοιοκαταληξίας	1	5	3.29	1.01
p19. Κατά την ανάγνωση ενός βιβλίου διακόπτω και ενθαρρύνω τα παιδιά να εκφράσουν απορίες και σχόλια	1	5	3.51	1.12
Γ. Περιβαλλοντικές εμπειρίες				

p26. Αξιοποιώ και εμπλουτίζω με κατάλληλο υλικό τακτικά τη γωνιά γραφής και ανάγνωσης	1	5	4.15	.78
p28. Κατά τη διάρκεια του ελεύθερου προγράμματος ενθαρρύνω τα παιδιά να διαβάσουν βιβλία	1	5	4.13	.84
p25. Εμπλουτίζω σταδιακά όλες τις γωνιές με σχετικό έντυπο υλικό που δημιουργούμε μαζί με τα παιδιά	1	5	4.12	.85
p15. Καλώ γονείς ή άλλα άτομα από την οικογένεια στην τάξη, για να συμμετέχουν σε δραστηριότητες που αφορούν στην ανάδυση του γραμματισμού	1	5	2.35	1.03
p13. Οργανώνω συναντήσεις με στόχο την ενημέρωση των γονιών σε θέματα γραμματισμού των νηπίων	1	5	2.98	1.02
p31. Εμπλέκω ενεργά τους γονείς στη λειτουργία της δανειστικής βιβλιοθήκης του σχολείου	1	5	3.64	1.13

Χαρακτηριστικά των νηπιαγωγών και ΕΠΓΝ

Η απλή συσχετισμένη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι το επίπεδο σπουδών των νηπιαγωγών δεν επηρεάζει τις πρακτικές που εφαρμόζουν για την προαγωγή του αναδυόμενου γραμματισμού στο νηπιαγωγείο, σύμφωνα με τις δηλώσεις των νηπιαγωγών στο ΕΠΓΝ.

Σε ότι αφορά τα έτη εκπαιδευτικής εμπειρίας των νηπιαγωγών, προέκυψε ασθενής αλλά στατιστικά σημαντική και θετική συνάφεια με τις πρακτικές που αφορούν τον παράγοντα *Γνώσεις και δεξιότητες των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό* ($r=.13$, $df=253$, $p<0.05$), αλλά αρνητική σχέση με τις πρακτικές που εστιάζουν στην *Αλληλεπιδραστική ανάγνωση ιστοριών* ($r= -.13$, $df=258$, $p<0.05$).

Η επιμόρφωση των νηπιαγωγών σε θέματα που αφορούν τον αναδυόμενο γραμματισμό φάνηκε να αποτελεί παράγοντα που διαφοροποιεί τις απαντήσεις τους στο ΕΠΓΝ (συνολική βαθμολογία). Πιο συγκεκριμένα, προέκυψε ότι οι νηπιαγωγοί με κάποια επιμόρφωση σχετικά με τον ΑΓ ($\mu.o.= 97.15$, $\tau.a.= 10.65$) δηλώνουν ότι εφαρμόζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ($t= 1.25$, $df= .249$, $p= .022$) πρακτικές που προάγουν τον πρώιμο γραμματισμό στο νηπιαγωγείο συγκριτικά με τις νηπιαγωγούς που δεν έχουν λάβει κάποια επιμόρφωση σε σχέση με το ζήτημα αυτό ($\mu.o. = 95.23$,

$t.a.= 13.32$). Επίσης, ο μέσος όρος των απαντήσεων των νηπιαγωγών που έχουν λάβει σχετική επιμόρφωση, στις προτάσεις που αναφέρονται στον *Εμπλουτισμό των περιβαλλοντικών εμπειριών των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό* ($\mu.o.= 41.01$, $t.a.= 5.75$) είναι στατιστικά σημαντικά υψηλότερος ($t= .936$, $df= 253$, $p= .019$) από το μέσο όρο των απαντήσεων των νηπιαγωγών που δεν έχουν λάβει σχετική επιμόρφωση σε ζητήματα αναδυόμενου γραμματισμού ($\mu.o.= 40.26$, $t.a.= 7.01$).

Η θέση των νηπιαγωγών, ως μόνιμοι ή αναπληρωτές, φάνηκε να διαφοροποιεί τις απαντήσεις τους μόνο ως προς τον παράγοντα του *ΕΠΓΝ* που αφορά στις *Γνώσεις και δεξιότητες των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό*. Οι μόνιμοι νηπιαγωγοί ($\mu.o.= 36.04$, $t.a.= 4.48$) δήλωσαν ότι εφαρμόζουν τις συγκεκριμένες πρακτικές συχνότερα ($t= 2.10$, $df= 253$, $p= .003$) συγκριτικά με τους αναπληρωτές ($\mu.o.= 34.02$, $t.a.= 5.75$).

Χαρακτηριστικά του πλαισίου και ΕΠΓΝ

Το πρόγραμμα του νηπιαγωγείου στο οποίο εργάζονται οι νηπιαγωγοί, πρωινό υποχρεωτικό ή απογευματινό προαιρετικό, δεν έδειξε να αποτελεί παράγοντα που διαφοροποιεί τις πρακτικές που δηλώνουν ότι εφαρμόζουν για την ανάπτυξη του πρώιμου γραμματισμού στα νήπια.

Η απλή συσχετισμένη ανάλυση διακύμανσης έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των μέσων όρων των απαντήσεων των νηπιαγωγών στον παράγοντα *Γνώσεις και δεξιότητες των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό* με βάση την *αστικότητα του σχολείου* ($F_{3,256}= 3.981$, $p=0.08$). Η εκ των υστέρων ανάλυση με την πραγματοποίηση διαδοχικών συγκρίσεων των μέσων όρων στο συγκεκριμένο παράγοντα του *ΕΠΓΝ* ανά δύο περιοχές με την προσαρμογή Bonferroni, έδειξε ότι οι νηπιαγωγοί στις αγροτικές περιοχές εφαρμόζουν σε μεγαλύτερο βαθμό ($\mu.o.=20.73$) τις συγκεκριμένες πρακτικές συγκριτικά με τις νηπιαγωγούς στις ημιαστικές περιοχές ($\mu.o.=18.98$).

Συζήτηση

Στόχος της εργασίας ήταν να εξεταστούν οι πρακτικές που οι νηπιαγωγοί αναφέρουν ότι εφαρμόζουν για την προαγωγή του γραμματισμού και τα χαρακτηριστικά των ίδιων και του πλαισίου που μπορεί να σχετίζονται με αυτές τις πρακτικές. Για το σκοπό αυτό κατασκευάστηκε το Ερωτηματολόγιο Πρακτικών για το Γραμματισμό στο Νηπιαγωγείο (ΕΠΓΝ) το οποίο αξιοποιεί στοιχεία από το Ολοκληρωμένο Μοντέλο για τον Αναδυόμενο Γραμματισμό (Rohde, 2015).

Εκτιμώντας συνολικά τα αποτελέσματα, προκύπτει ότι οι νηπιαγωγοί αναφέρουν ότι οργανώνουν και υλοποιούν τις σχετικές με την προαγωγή του γραμματισμού πρακτικές συχνά έως πολύ συχνά, με εξαίρεση τις πρακτικές που σχετίζονται με τη συνεργασία με την οικογένεια. Σχετικά με το σε ποιες πρακτικές δίνουν περισσότερη και λιγότερη έμφαση οι νηπιαγωγοί διαπιστώνουμε ότι, με βάση τους 3 παράγοντες του ερωτηματολογίου, οι νηπιαγωγοί οργανώνουν συχνότερα τις δραστηριότητες που αφορούν στον *Εμπλουτισμό των περιβαλλοντικών εμπειριών των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό*. Ακολουθούν οι προτάσεις που αναφέρονται στις *Γνώσεις και Δεξιότητες για το Γραμματισμό* και λιγότερο συχνά υλοποιούν τις προτάσεις που αναφέρονται στην *Αλληλεπιδραστική ανάγνωση ιστοριών*.

Σε επίπεδο προτάσεων (αρχική μορφή ΕΠΓΝ) διαπιστώνεται ότι οι νηπιαγωγοί εμφανίζονται να οργανώνουν συχνότερα δραστηριότητες σχετικές με τις *συμβάσεις του γραπτού λόγου* και με τη *γνώση του ονόματος*. Στις προτάσεις που αφορούσαν δραστηριότητες σχετικές με τις *συμβάσεις του γραπτού λόγου* η πρόταση *ενθαρρύνω τα παιδιά να εντοπίζουν στοιχεία σε βιβλία (όπως τίτλος, κτλ)* φάνηκε να οργανώνεται συχνότερα από τις νηπιαγωγούς.

Την προτίμηση των νηπιαγωγών για τις σχετικές με τις συμβάσεις του γραπτού λόγου δραστηριότητες, αλλά και αυτές που αφορούν στην αναγνώριση του ονόματος, επιβεβαιώνουν και άλλες έρευνες. Ενδεικτικά ως προς το πρώτο, η Tafa (2004), η Γκανή (2013) αλλά και η Μαλιγγάνη (2014) κατέληξαν στο ότι οι νηπιαγωγοί συχνά ζητούν από τα παιδιά να τους υποδεικνύουν στοιχεία σχετικά με χαρακτηριστικά του βιβλίου. Στην έρευνα των Sandvik και των συνεργατών του (2014) οι δραστηριότητες που σχετίζονται με τις συμβάσεις του γραπτού λόγου φάνηκε ότι ήταν οι συνηθέστερες μεταξύ των νηπιαγωγών μετά την ανάγνωση των βιβλίων.

Σχετικά με την αναγνώριση του ονόματος και από τις σχετικές μελέτες διαπιστώνεται ότι αυτή είναι μια πολύ συχνή δραστηριότητα που οργανώνεται στα νηπιαγωγεία (π.χ. Γκανή, 2013 · Ντίνας και συν. 2003· Χατζηδήμου, 2012). Οι προτάσεις που αφορούν στις δεξιότητες (προφορικός λόγος και φωνολογική επίγνωση) οργανώνονται λιγότερο συχνά από τις νηπιαγωγούς. Ειδικότερα ως προς τις σχετικές με τη φωνολογική επίγνωση δραστηριότητες, στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Γκανή (2013) και Μαλιγγάνη (2014) αλλά και η Burgess και οι συνεργάτες της (2001). Η διαπίστωση αυτή, έρχεται ωστόσο σε αντίθεση με ευρήματα άλλων σχετικών μελετών (Χατζηδήμου, 2012) όπου προκύπτει ότι οι νηπιαγωγοί δίνουν έμφαση στο φωνολογικό τομέα.

Σε σχέση με τις πρακτικές των συμμετεχόντων διαπιστώνεται η επιφυλακτικότητα των νηπιαγωγών να οργανώσουν δραστηριότητες σχετικές με τη γνώση των γραμμάτων. Η διαπίστωση ότι οι νηπιαγωγοί δεν οργανώνουν συχνά δραστηριότητες σχετικές με τη *Γνώση των Γραμμάτων*, έρχεται σε αντίθεση με αντίστοιχα ευρήματα από τη διεθνή βιβλιογραφία, όπου σχετικές έρευνες (Burgess et al., 2001 · Sandvik et al., 2014) καταλήγουν στο ότι οι δραστηριότητες που σχετίζονται με τη γνώση των γραμμάτων είναι μια συνήθης πρακτική των παιδαγωγών προσχολικής ηλικίας. Επιδιώκοντας να ερμηνεύσουμε το γεγονός αυτό εικάζουμε ότι μπορεί οι νηπιαγωγοί του δείγματός μας να θεωρούν ότι δραστηριότητες σχετικές με τη γνώση των γραμμάτων ταιριάζουν περισσότερο στο πλαίσιο του Δημοτικού Σχολείου και όχι τόσο στο νηπιαγωγείο. Συχνά άλλωστε τίθεται το ερώτημα αν προτάσεις σχετικές με γραφοφωνημικές αντιστοιχήσεις και ονόματα γραμμάτων μπορούν να συμπεριληφθούν στο θεωρητικό πλαίσιο του αναδυόμενου γραμματισμού και αν τέτοιου είδους παρεμβάσεις συνιστούν συμβατικό ή αναδυόμενο γραμματισμό (Αϊδίνης, 2012, σ. 227).

Σημαντική, επίσης διαπίστωση είναι και το ότι οι νηπιαγωγοί εμφανίζονται πολύ επιφυλακτικές στο να συνεργαστούν με τους γονείς, αφού οι σχετικές προτάσεις εμφανίζουν συνολικά το χαμηλότερο μέσο όρο στο σύνολο των προτάσεων που απαρτίζουν τη διάσταση *Εμπλουτισμός περιβαλλοντικών εμπειριών των παιδιών για τον ΑΓ* αλλά και στο σύνολο όλων των προτάσεων της *ΕΠΓΝ*. Σε μία από τις ελάχιστες ίσως έρευνες στη χώρα μας με στόχο τη διερεύνηση της σχέσης νηπιαγωγών – γονέων στην προώθηση του γραμματισμού στο νηπιαγωγείο, η Γκλιάου –Χριστοδούλου (2009) καταλήγει στο ότι ενώ σε επίπεδο αντιλήψεων

αναδεικνύεται η ανάγκη αλληλεπίδρασης των δύο πλευρών, σε επίπεδο πρακτικών η ύπαρξη αυτής της αλληλεπίδρασης αφορά γενικά στις σχέσεις γονέων – νηπιαγωγών και δεν προωθεί το γραμματισμό των παιδιών (σ. 169). Επίσης η διαπίστωση ότι οι νηπιαγωγοί του δείγματός μας δεν προωθούν τη συνεργασία με τους γονείς με στόχο το γραμματισμό των παιδιών, συμφωνεί με ευρήματα άλλων σχετικών με τη συνεργασία νηπιαγωγείου – οικογένειας ερευνών. Ενδεικτικά η Rentzou (2004) καταλήγει στο ότι οι παιδαγωγοί δεν ενισχύουν τη συμμετοχή των γονιών στα προσχολικά προγράμματα σε ικανοποιητικό βαθμό, θεωρώντας ότι έτσι οι γονείς επεμβαίνουν στον παιδαγωγικό τους ρόλο. Ενώ και η Πεντέρη (2012) αναφέρει πως:

ενώ οι εκπαιδευτικοί εκφράζονται θετικά για τη συνεργασία με την οικογένεια ...στην ουσία δεν είναι θετικά διακείμενοι απέναντι στη γονική εμπλοκή είτε γιατί δεν έχουν εμπιστοσύνη απέναντι στις γνώσεις και τις δεξιότητες των γονιών είτε και γιατί θεωρούν ότι η συμμετοχή τους μπορεί να δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα από αυτά που μπορεί να λύσει (σελ.376).

Η σημαντικότητα ωστόσο της συμμετοχής των γονέων στο νηπιαγωγείο έχει ερευνητικά τεκμηριωθεί και επιβεβαιώνεται και μέσα από προγράμματα προσχολικής εκπαίδευσης τα οποία λειτουργούν σε συνεργασία με τους γονείς (Σακελλαρίου, 2006). Πολλοί μελετητές επισημαίνουν ότι η ουσιαστική συνεργασία μεταξύ σχολείου και οικογένειας είναι αναγκαία τόσο για την γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη των μαθητών γενικότερα (Secada, 1989) αλλά και ειδικότερα διαπιστώνεται ότι έχει σημαντικά οφέλη στην ανάπτυξη του γραμματισμού των παιδιών (Thomas, 2016) .

Αν και ερευνητικά έχει τεκμηριωθεί η σημασία της συνεργασίας οικογένειας – σχολείου για την προαγωγή του γραμματισμού των παιδιών, μικρή προσπάθεια φαίνεται να γίνεται στη χώρα μας προς την κατεύθυνση αυτή. Ως προς το θέμα αυτό, οι σχετικές έρευνες καταλήγουν στο ότι οι παιδαγωγοί φαίνεται ότι εκπαιδεύονται ανεπαρκώς σε ζητήματα που σχετίζονται με τη συνεργασία σχολείου – οικογένειας (Σακελλαρίου, 2006). Εστιάζοντας στο νηπιαγωγείο και καθώς η υιοθέτηση πρακτικών από την οικογένεια που προάγουν το γραμματισμό των παιδιών υποστηρίζεται ότι εξαρτάται σημαντικά και από την καθοδήγηση της νηπιαγωγού (Γκλιάου – Χριστοδούλου, 2009) η ανάγκη για την κατάλληλη επιμόρφωση των νηπιαγωγών είναι σημαντική. Μέσα από τις επιμορφωτικές αυτές δράσεις, οι νηπιαγωγοί θα μπορέσουν να ενημερωθούν για τις σύγχρονες ερευνητικές θεωρίες

που σχετίζονται με το γραμματισμό και που υποστηρίζουν την αναγκαιότητα συνεργασίας με το οικογενειακό αλλά και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, αναδεικνύοντας την ολιστική διάστασή του.

Επιχειρώντας να εντοπίσουμε πιθανούς παράγοντες που μπορεί να επιδρούν στις πρακτικές των νηπιαγωγών για το γραμματισμό στο νηπιαγωγείο, διερευνήσαμε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των νηπιαγωγών (*επίπεδο σπουδών, έτη διδακτικής υπηρεσίας, θέση νηπιαγωγών, σχετικές επιμορφώσεις*) αλλά και του πλαισίου των σχολικών μονάδων (*πρόγραμμα νηπιαγωγείου, αστικότητα σχολικής μονάδας*). Έτσι, ως προς το αν συνδέεται το επίπεδο σπουδών των νηπιαγωγών με τις πρακτικές που εφαρμόζουν για την προαγωγή του γραμματισμού, φάνηκε ότι αυτό δεν επηρεάζει τις πρακτικές τους. Η διαπίστωση αυτή υποθέτουμε ότι σχετίζεται με τα προγράμματα σπουδών των Παιδαγωγικών Τμημάτων, αφού δεδομένου ότι ο *αναδυόμενος γραμματισμός* καθιερώθηκε επίσημα ως οπτική προσέγγισης που αφορά στη γλώσσα στο νηπιαγωγείο το 2003 (ΔΕΠΠΣ, ΑΠΣ), στο διάστημα των δεκαπέντε περίπου ετών που μεσολάβησε από τότε έως σήμερα, ενδέχεται τα αναλυτικά προγράμματα των ΠΤΝ να μην προσαρμόστηκαν ικανοποιητικά ως προς τα νέα δεδομένα. Ως προς αυτό, ωστόσο, θα μπορούσαμε να είχαμε μια σαφή εικόνα, αν διερευνούσαμε αποκλειστικά τη σύνδεση των αναλυτικών προγραμμάτων των ΠΤΝ των Πανεπιστημίων με τις αναφερόμενες πρακτικές των νηπιαγωγών. Επιπλέον, το γεγονός ότι λόγω της οικονομικής κρίσης που ταλανίζει τα τελευταία χρόνια τη χώρα μας, δεν έχουν απορροφηθεί στην εκπαίδευση οι πτυχιούχοι των τελευταίων ετών, μας κάνει να πιθανολογούμε ότι οι συμμετέχοντες στην έρευνά μας - ακόμα και οι απόφοιτοι των ΠΤΝ- στις βασικές του σπουδές διδάχθηκαν σχετικά μαθήματα, που αντανάκλυσαν τη φιλοσοφία των παλαιότερων ΑΠΣ του νηπιαγωγείου.

Σε ότι αφορά τον παράγοντα *έτη διδακτικής εμπειρίας* των νηπιαγωγών φάνηκε ότι αυτός σημειώνει στατιστικά σημαντική και θετική συνάφεια με τις πρακτικές που σχετίζονται με τον παράγοντα *γνώσεις και δεξιότητες των παιδιών για το γραμματισμό* και αρνητική σχέση με τις πρακτικές που εστιάζουν στην *αλληλεπιδραστική ανάγνωση ιστοριών*. Το γεγονός ότι τα έτη διδακτικής εμπειρίας επηρεάζουν τον παράγοντα *γνώσεις και δεξιότητες* γραμματισμού, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σχετίζεται με το ότι οι πρακτικές αυτές αντιστοιχούν σε μια πιο παραδοσιακή προσέγγιση του γραμματισμού, πιο κοντά στα ΑΠΣ των προηγούμενων ετών, τα

οποία οι μεγαλύτερες σε ηλικία νηπιαγωγοί ακολουθούσαν για χρόνια. Δεν προκύπτει και εδώ ωστόσο κάποια σύνδεση με τον παράγοντα *εμπλουτισμός των περιβαλλοντικών εμπειριών των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό*, ο οποίος περιλαμβάνει προτάσεις που αναφέρονται σε πρακτικές που αφορούν στη συνεργασία με την οικογένεια αλλά και στη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος στην τάξη πλούσιο σε ερεθίσματα για αυθεντικές εμπειρίες γραμματισμού, που αντανακλούν περισσότερο τις αρχές του αναδυόμενου γραμματισμού.

Σημαντικός παράγοντας που διαφοροποιεί τις πρακτικές των νηπιαγωγών για τον *αναδυόμενο γραμματισμό* στο νηπιαγωγείο, αναδεικνύεται η *επιμόρφωση των νηπιαγωγών* σε σχετικά θέματα, αφού οι νηπιαγωγοί με κάποια επιμόρφωση δηλώνουν ότι εφαρμόζουν σε μεγαλύτερο βαθμό τις σχετικές πρακτικές που προάγουν το γραμματισμό, σε σχέση με τις νηπιαγωγούς που δεν έχουν λάβει σχετική επιμόρφωση. Ο παράγοντας μάλιστα αυτός φαίνεται να διαφοροποιεί σημαντικά και τις πρακτικές των νηπιαγωγών που σχετίζονται με τον *εμπλουτισμό των περιβαλλοντικών εμπειριών των παιδιών για τον αναδυόμενο γραμματισμό*. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η εφαρμογή του νέου αναλυτικού προγράμματος τέθηκε σε ισχύ χωρίς την απαραίτητη επιμόρφωση όλων των νηπιαγωγών, αφού όπως προκύπτει και από τα δεδομένα της παρούσας εργασίας, οι μισές μόνο νηπιαγωγοί που συμμετείχαν στην έρευνά μας είχαν παρακολουθήσει κάποια σχετική επιμόρφωση.

Δεδομένου ότι, όπως προκύπτει, η *επιμόρφωση των νηπιαγωγών* σε σχετικά με το γραμματισμό ζητήματα, αποδεικνύεται ότι έχει θετικά αποτελέσματα για την εκπαιδευτική διαδικασία και βοηθά σημαντικά τις νηπιαγωγούς, χρήσιμο θα ήταν οι θεσμοθετημένοι φορείς της πολιτείας να μεριμνήσουν για τη συστηματική και κατάλληλη επιμόρφωση του συνόλου των νηπιαγωγών. Καθώς - πιθανώς – βρισκόμαστε κοντά στην εφαρμογή ενός ακόμα νέου προγράμματος σπουδών για το νηπιαγωγείο η διαπίστωση ότι οι αλλαγές στα ΑΠΣ του νηπιαγωγείου προωθούνται χωρίς την απαραίτητη επιμόρφωση των νηπιαγωγών αποκτά ιδιαίτερη αξία. Στο Αναθεωρημένο Πρόγραμμα Σπουδών για το Νηπιαγωγείο (2014) , το οποίο ωστόσο δεν έχει τεθεί σε ισχύ, σχετικά με τη μαθησιακή περιοχή της *Γλώσσας*, διατυπώνεται ότι «το πρόγραμμα στηρίζεται στη θεωρητική προσέγγιση του *Αναδυόμενου Γραμματισμού* ...αλλά στηρίζεται επιπλέον στις αρχές του *Κριτικού Γραμματισμού*» (σ.99). Καθώς η έννοια του *Κριτικού Γραμματισμού* συναντάται πρώτη φορά στο ΑΠΣ

για το νηπιαγωγείο στη χώρα μας και καταλήγοντας στο ότι οι εκπαιδευτικές πρακτικές των νηπιαγωγών δεν εναρμονίζονται με τα προαπαιτούμενα του αναδυόμενου γραμματισμού (Κονδύλη & Στελλάκης, 2006) η ανάγκη για ουσιαστική επιμόρφωση των νηπιαγωγών σε σχέση με το γραμματισμό φαίνεται να είναι αναγκαία.

Προς την ίδια κατεύθυνση επίσης θα ήταν σημαντικό και τα ΠΤΝ να φροντίσουν για την κατάλληλη κατάρτιση των μελλοντικών νηπιαγωγών σε ζητήματα που σχετίζονται με τη συνεργασία σχολείου – οικογένειας γενικότερα αλλά και σε σχέση με τη συνεργασία σχολείου – οικογένειας με σκοπό την προαγωγή του γραμματισμού των παιδιών ειδικότερα.

Η θέση των νηπιαγωγών ως μόνιμοι ή αναπληρωτές διαπιστώθηκε ότι διαφοροποιεί τις πρακτικές των νηπιαγωγών μόνο ως προς τον παράγοντα *Γνώσεις και δεξιότητες των παιδιών για το γραμματισμό*, αφού διαπιστώθηκε ότι οι μόνιμοι νηπιαγωγοί οργανώνουν τις σχετικές πρακτικές συχνότερα από ότι οι αναπληρωτές. Με τον παράγοντα όμως αυτό, όπως και παραπάνω αναφέρθηκε, φάνηκε να συνδέονται και τα *έτη διδακτικής εμπειρίας*. Επομένως φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί που εργάζονται περισσότερα χρόνια και έχουν μόνιμη θέση στο δημόσιο δηλώνουν ότι εφαρμόζουν συχνότερα πρακτικές που προάγουν τις γνώσεις και δεξιότητες των παιδιών για το γραμματισμό, ίσως επειδή είτε γνωρίζουν καλύτερα το αναλυτικό πρόγραμμα το οποίο προβλέπει ως ένα βαθμό σχετικές δραστηριότητες ενώ δεν καθοδηγεί ικανοποιητικά σε σχέση με τη συνεργασία με την οικογένεια είτε επειδή, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι πρακτικές αυτές αντιστοιχούν περισσότερο σε μια πιο παραδοσιακή προσέγγιση.

Σχετικά με την επίδραση ή όχι χαρακτηριστικών του πλαισίου στις πρακτικές των νηπιαγωγών για το γραμματισμό διαπιστώθηκε ότι το *πρόγραμμα του νηπιαγωγείου* (πρωινό ή απογευματινό) δεν αποτελεί παράγοντα που διαφοροποιεί τις πρακτικές των νηπιαγωγών, αντίθετα με την *αστικότητα του σχολείου* που επιδρά σε αυτές. Σχετικά με το συγκεκριμένο ζήτημα, παρατηρώντας η Tafa (2004) για διάστημα πέντε ημερών, τις σχετικές με το γραμματισμό πρακτικές των νηπιαγωγών σε δύο κλασικά και δύο ολοήμερα τμήματα νηπιαγωγείων, καταλήγει στο ότι τόσο στο ολοήμερο όσο και στο κλασικό πρόγραμμα, οι νηπιαγωγοί αφιερώνουν χρόνο σε σχετικές δραστηριότητες. Περισσότερο χρόνο, ωστόσο, φάνηκε να αφιερώνουν οι νηπιαγωγοί των κλασικών τμημάτων. Η ερευνήτρια αναφέρει βέβαια ότι το μικρό δείγμα

περιορίζει τη γενικευσιμότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας . Όσον αφορά στο *πρόγραμμα του νηπιαγωγείου* , είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι το διάστημα που εκπονήθηκε η παρούσα μελέτη, συνέπεσε με τις σχετικές αλλαγές στον προγραμματισμό των νηπιαγωγείων (ΦΕΚ, αρ. φ.2670/ 26-8-2016), σύμφωνα με τον οποίο αφενός επεκτάθηκε η διδακτική περίοδος του πρωινού – υποχρεωτικού τμήματος και αφετέρου δεν προβλεπόταν η δυνατότητα εναλλασσόμενης βάρδιας των νηπιαγωγών, όπως προβλεπόταν με τον προηγούμενο προγραμματισμό.

Σε σχέση με την *αστικότητα του νηπιαγωγείου* φάνηκε ότι οι νηπιαγωγοί στις αγροτικές περιοχές εφαρμόζουν συχνότερα τις σχετικές πρακτικές σε σχέση με τις νηπιαγωγούς στις ημιαστικές. Ως προς αυτό θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι αιτιολογείται από το γεγονός στις περιοχές αυτές κατά παράδοση απασχολούνται νεότερες νηπιαγωγοί . Καθώς ωστόσο, στην παρούσα έρευνα δεν έγινε κάποια τέτοια συσχέτιση αναγκαία θα ήταν μια πιο εστιασμένη μελέτη. Μια σχετική έρευνα που θα διερευνούσε και άλλα χαρακτηριστικά των σχολικών μονάδων θα μας οδηγούσε στο να έχουμε πιο σαφή συμπεράσματα. Για παράδειγμα, ο παράγοντας *μαθητικό δυναμικό* των νηπιαγωγείων, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σχετίζεται με την *αστικότητα του σχολείου* δεδομένου ότι στις αγροτικές περιοχές τα νηπιαγωγεία έχουν μικρότερο αριθμό μαθητών σε σχέση με τις ημιαστικές και τις αστικές, αλλά και ενδεχομένως τα παιδιά έχουν μεγαλύτερη ανάγκη από σχετικά ερεθίσματα και δραστηριότητες, αιτιολογώντας ως ένα βαθμό τις σχετικές διαφοροποιήσεις στις διδακτικές πρακτικές των νηπιαγωγών.

Η διερεύνηση των αναφερόμενων πρακτικών των νηπιαγωγών για τον αναδυόμενο γραμματισμό στο νηπιαγωγείο που επιχειρήσαμε μας δίνει σίγουρα χρήσιμες πληροφορίες για το τι πραγματικά γίνεται στην πράξη. Οι περιορισμοί όμως που προκύπτουν από τη χρήση του ερωτηματολογίου, όπως για παράδειγμα η έλλειψη δυνατότητας αποτύπωσης της ολιστικής φύσης και της αλληλεπιδραστικής λειτουργίας των συστατικών του αναδυόμενου γραμματισμού, δεν μας επιτρέπουν να καταλήξουμε σε σαφή συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο και το πλαίσιο στο οποίο αυτές οι πρακτικές υλοποιούνται. Με δεδομένο ότι ο αναδυόμενος γραμματισμός συντελείται σε αυθεντικές περιστάσεις επικοινωνίας, η ενίσχυσή του λογικά θα έπρεπε να συμβαίνει κατά τη διάρκεια των ελεύθερων δραστηριοτήτων (Κονδύλη & Στελλάκης 2010). Προς αυτή την κατεύθυνση θα ήταν χρήσιμη η μέθοδος της παρατήρησης, από την οποία θα προέκυπταν ουσιαστικές διαπιστώσεις . Κυρίως η

παρατήρηση θα αναδείκνυε το πλαίσιο στο οποίο οι σχετικές με την προαγωγή του γραμματισμού δραστηριότητες υλοποιούνται. Η πραγματοποίηση μιας τέτοιας έρευνας θα μας έδινε μια ολοκληρωμένη εικόνα των πρακτικών που ακολουθούν οι νηπιαγωγοί σχετικά με τον αναδυόμενο γραμματισμό και θα αναδείκνυε και τις επιμορφωτικές ανάγκες των νηπιαγωγών συμβάλλοντας ουσιαστικά στην αναβάθμιση της προσχολικής εκπαίδευσης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αϊδίνης , Α. (2012). *Γραμματισμός στην πρώτη σχολική ηλικία. Μια ψυχογλωσσική προσέγγιση*. Αθήνα : Gutenberg.
- Armstead - Flowers, A. (2015). *Investigating teachers' beliefs about self- reported practices in early literacy learning. Unpublished doctoral thesis*. University of Iowa. Ανακτήθηκε 15 Οκτωβρίου , 2016 από www.ir.uiowa.edu/edt/1534.
- Brown, J. (2009). Choosing the right type of rotation in PCA and EFA. *JALT Testing & Evaluation SIG Newsletter*, 13(3), 20-25.
- Burgess, K. A., Lundgren, K. A., Lloyd, J. W., &Pianta R.C. (2001). *Preschool teachers' self-reported beliefs and practices about literacy instruction*. (No 2- 012) Ann Arbor, MI: Center for the Improvement of Early Reading Achievement. Ανακτήθηκε 10 Οκτωβρίου, 2016 από: <http://files.eric.gov/fulltext/ED452513.pdf>.
- Γαλάνης , Π. (2012). Εγκυρότητα και αξιοπιστία των ερωτηματολογίων σε επιδημιολογικές μελέτες. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*. 30 (1), 97-110.
- Γκλιάου – Χριστοδούλου, Ν. (2006). Διερεύνηση της σχέσης νηπιαγωγών – γονέων στην προώθηση του γραμματισμού στο νηπιαγωγείο. Στο: *Αναδυόμενος γραμματισμός. Έρευνα και εφαρμογές* (επιμ: Ε. Τάφα & Γ. Μανωλίτσης). Αθήνα: Πεδίο.
- Γκανή, Α. (2013). *Ο ρόλος της νηπιαγωγού στην ανάπτυξη του γραπτού λόγου των παιδιών προσχολικής ηλικίας* (Διπλωματική εργασία). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Costello, A. & Osborne, J. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: Four recommendations for getting the most from your analysis. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 10(7), 1-9.
- Δαφέρμου, Χ., Κουλούρη, Π., & Μπασαγιάννη, Ε. (2006). *Οδηγός Νηπιαγωγού: Εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί - Δημιουργικά περιβάλλοντα μάθησης*. ΥΠΕΠΘ. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Δημητριάδης, Ε. (2003). *Στατιστικές εφαρμογές με το s.p.s.s*. Αθήνα: Κριτική.
- Green, S. D., Peterson, R., & Lewis, J. R. (2006). Language and literacy promotion in early childhood settings: A survey of center-based practices. *Early Childhood Research and Practice*, 8(1), 27-47.
- Heckathorn, D. D. (2011). Comment: Snowball versus respondent- driven sampling. *Sociological Methodology*, 41(1), 355–366. Doi: 10.1111/j. 1467- 9531.2011.01244.x.
- Hinkin, T. R., Tracey, J. B., & Enz, C., A. (1997). Scale Construction: Developing reliable and valid measurement instruments. *Journal of Hospitality & Tourism Research*. 21(1), 100-120. Doi: 10.1177/109634809702100108. Ανακτήθηκε στις 20 Ιανουαρίου 17 από <http://scholarship.sha.cornell.edu/articles>.

- Κονδύλη, Μ. & Στελλάκης, Ν. (2006). «Πρακτικές γραμματισμού» στην προδημοτική εκπαίδευση: ένα πρόγραμμα, δύο προσεγγίσεις. Στο Π. Παπούλια – Τζελέπη, Α., Φτερνιάτη και Κ. Θηβαίος (επιμ.): *Έρευνα και πρακτική του γραμματισμού στην ελληνική κοινωνία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κονδύλη, Μ., & Στελλάκης, Ν. (2010). Διδασκαλία της γλώσσας ή του γραμματισμού στο ελληνικό νηπιαγωγείο: Μερικά ζητήματα και ζητούμενα. *Νέα Παιδεία*, 136, 85-94.
- Κουτσουράκη, Σ. (2006). *Γραμματισμός και πρώιμη ανάγνωση. Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Ταξιδευτής.
- Μαλιγγάνη, Α. (2014). *Η ανάπτυξη της γραφής και της ανάγνωσης στα παιδιά της προσχολικής ηλικίας: οι απόψεις των εκπαιδευτικών* (Διπλωματική εργασία). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Μανωλίτσης, Γ. (2016). Αναδυόμενος γραμματισμός στην προσχολική εκπαίδευση: Νέα ζητήματα και εκπαιδευτικές προτάσεις. *Προσχολική και Σχολική Εκπαίδευση*, 4(1), 3-34.
- Mason, J. M., & Stewart, J. P. (1990). Emergent literacy assessment for instructional use in kindergarten. In L. M. Morrow & J. K. Smith (Eds), *Assessment for instruction in early literacy*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice - Hall.
- McCreesh, N., Frost, S., Seeley, J., Katongole, J., Tarsh, M. N., Ndunguse, R., Jichi, F., Lunel, N.L., Maher, D., Jonhston, L. G., Sonnenberg, P., Copas, A. J., Hayes, R. J. & White, R. G. (2012). *Evaluation of Respondent Driven Sampling*. *Epidemiology*, 23(1), 138-147 doi10.1097/EDE.0b013e31823ac17c.
- McDermott, P.A. (1993). National standardization of a uniform multisituational measure of child and adolescent psychopathology. *Psychological Assessment*, 5, 413-424.
- Ντίνας, Κ. Αλεξίου, Β., Γαλάνη, Α., & Ξανθόπουλος, Α. (2003). Πόσο διαθεματικό είναι τελικά το ΔΕΠΠΣ; *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 131, 41-56.
- Πεντέρη, Ε. (2012). *Ψυχοπαιδαγωγικές διαστάσεις της σχέσης οικογένειας και νηπιαγωγείου: Διερεύνηση της γονικής εμπλοκής και των παραγόντων που την επηρεάζουν*. Διδακτορική διατριβή. Θράκη: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Ραφτόπουλος, Β. & Θεοδοσοπούλου, Θ. (2002). Μεθοδολογία στάθμισης μιας κλίμακας. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 19(5), 577-589.
- Rentzou, K. (2004). *Working with parents in the UK and Greek pre-school settings: A care study*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διατριβή. London: Brunel University.
- Reise, S., Comrey, A., & Waller, N. (2000). Factor analysis and scale revision. *Psychological Assessment*, 12(3), 287-297.

- Rhyner, P. M., Haebig, E. K., & West, K. M. (2009). Understanding frameworks for the emergent literacy stage. In P. M. Rhyner (Ed.), *Emergent literacy and language development. Promoting learning in early childhood* (pp. 5 – 35). New York: Guilford.
- Rohde, L. (2015). *The comprehensive emergent literacy model. Early literacy in context. Sage Open*, 5 (1), 1-11. <http://dx.doi.org/10.1177/2158244015577664>.
- Σακελλαρίου, Μ. (2006). Η συνεργασία οικογένειας, σχολείου, κοινωνίας, στα πλαίσια της προσχολικής αγωγής και εκπαίδευσης. *Παιδαγωγική: Θεωρία και πράξη*. 1.
- Sandvik, J. M., van Daal, V. H., & Ader, H. J. (2014). Emergent literacy: Preschool teachers' beliefs and practices. *Journal of Early Literacy*, 14 (1), 28-52 DOI: 10.1177/1468798413478026.
- Secada, W.G. (1989). Parent involvement in a time of changing demographics. *Arithmetic teacher*, 37(4), 33-35.
- Stellakis, N. (2012). Greek kindergarten teachers' beliefs and practices in early literacy. *Literacy*, (46) 2, 7-72
- Τάφα, Ε. (2001). «Ανάγνωση και γραφή στην προσχολική εκπαίδευση». Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τάφα, Ε., & Μανωλίτσης, Γ. (2009). *Αναδυόμενος γραμματισμός: Έρευνα και εφαρμογές*. Αθήνα: Πεδίο.
- Tafa, E. (2004). Literacy activities in half - and whole - day Greek kindergarten classrooms. *Journal of Early Childhood Research*. (2) 85. DOI: 10.1177/1476718X0421005. Ανακτήθηκε στις 17/12/2016 από: <http://ecr.sagepub.com/cgi/content/abstract/2/1/85>.
- Tafa, E., Manolitsis, G., (2011). *Kindergarten literacy in Greece: Teachers' views and practices*. Paper presented at the 17th European Conference on reading. Mons, Belgium, (31/7 – 3/8/2011)
- Teale, W. H., & Sulzby, E. (1989): Emergent literacy: New perspectives. In D. S. Strickland & L. M. Morrow (Eds): *Emerging Literacy: Young Children Learn to Read and Write*, Newark Delaware, International Reading Association.
- Thomas, J. (2016). Presenting a United Front: Parental Involvement Facilitating Children's Literacy Development. *Journal of Initial Teacher Inquiry. Volume 2*.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2003): Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο. [Υπ. Απ. Γ2/21072β (ΦΕΚ 304/τ.Β'13-3-2003)].
- ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (1999): Πρόγραμμα Σπουδής της Νεοελληνικής Γλώσσας στην προ-Δημοτική Εκπαίδευση-Νηπιαγωγείο και στο Δημοτικό Σχολείο. [Υπ. Απ. Γ1/58 (ΦΕΚ 93/τ.Β'10-2-1999)].

- Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (2014, αναθεωρημένη έκδοση). Νέο Σχολείο (Σχολείο 21^{ου} αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών με κωδικό ΟΠΣ: 295450 Πρόγραμμα Σπουδών Νηπιαγωγείου. Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής: Αθήνα.
- Χατζηδήμου, Κ. (2012). Απόψεις και πρακτικές νηπιαγωγών για την καλλιέργεια της προφορικής επικοινωνίας, της ανάγνωσης και της γραφής: η περίπτωση του Νομού Καβάλας. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, 16, 199-228.
- Whitehurst, G. J. & Lonigan, C. J. (1998). Child development and emergent literacy. *Child Development*, 69 (3), 848-872.

«Διπλογλωσσία στην Κύπρο»: Αναπάντητα ερωτήματα και αθέατες πτυχές του ελληνοκυπριακού συγκειμένου

Κάλλη Δρουσιώτη *

Περίληψη

Τις τελευταίες δεκαετίες εκφράζεται η άποψη ότι η κυπριακή διάλεκτος είναι σε σχέση διπλογλωσσίας με την Κοινή Ελληνική. Ένα τέτοιο συμπέρασμα προϋποθέτει ότι η Κυπριακή και η Κοινή Ελληνική εναλλάσσονται στο ελληνοκυπριακό συγκείμενο ανάλογα με το κύρος του πλαισίου εκφοράς και ότι ένα ευρύ δομικό χάσμα χωρίζει τις δυο ποικιλίες· σημαίνει, ειδικότερα, ότι η Κοινή Ελληνική αξιοποιείται σε συγκεκριμένα κύρους, μαθαίνεται στο σχολείο και είναι ξένη και τεχνητή στους Ελληνοκυπρίους, οι οποίοι «αποκτούν» [acquire] μόνο την Κυπριακή. Στο παρόν άρθρο, αφού πρώτα, αποσαφηνιστεί η έννοια της διπλογλωσσίας, θα συζητηθούν τα ερωτήματα που προκύπτουν από τον ισχυρισμό ότι στην Κύπρο υπάρχει διπλογλωσσία και θα σχολιαστούν κριτικά οι πτυχές του ελληνοκυπριακού γλωσσικού συγκειμένου που ο εν λόγω ισχυρισμός αφήνει αθέατες. Συνεπώς, το παρόν άρθρο συνιστά περισσότερο μια πρώτη κριτική παρέμβαση που εντοπίζει αναπάντητα ερωτήματα, κενά και ιδεολογικές στρατεύσεις του υπό εξέταση ισχυρισμού περί διπλογλωσσίας, παρά ολοκληρωμένη αναίρεσή του. Μέσα από αυτήν την σκοποθεσία, το άρθρο εξετάζει κριτικά την ενοχοποίηση και ετεροποίηση του ελλαδικού στοιχείου την οποία προϋποθέτει και συγχρόνως επιτελεί το επιχείρημα της διπλογλωσσίας στην Κύπρο. Η εν λόγω ενοχοποίηση και ετεροποίηση αναπόφευκτα πλαισιώνουν τον ισχυρισμό περί διπλογλωσσίας στην Κύπρο και έτσι επιτρέπουν την ανάδυση της υπόθεσης ότι ο ισχυρισμός αυτός κόβει και ράβει το κυπριακό συγκείμενο στα μέτρα μιας ιδεολογικοποίησης της έννοιας της διπλογλωσσίας

Λέξεις κλειδιά: διπλογλωσσία, κυπριακή διάλεκτος και Κοινή Ελληνική

* Ανεξάρτητη ερευνήτρια, Ph.D Φιλοσοφίας της Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας.

Εισαγωγή

Η έννοια της διπλογλωσσίας¹ περιγράφει εκείνες τις γλωσσικές καταστάσεις όπου δυο διαφορετικές γλωσσικές ποικιλίες χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, ανάλογα με το κύρος του συγκεκριμένου: Η μητρική, χαμηλού κύρους [άρα «χαμηλή»] ποικιλία χρησιμοποιείται σε καθημερινό, ανεπίσημο επίπεδο, ενώ μια δεύτερη, υψηλού κύρους [άρα «υψηλή»] ποικιλία θεωρείται κατάλληλη για τις (και επιλέγεται στις) επίσημες περιστάσεις επικοινωνίας. Πιο αναλυτικά, ο Ferguson στην καταλυτικής επίδρασης μελέτη του *Diglossia*, το 1959, ορίζει τη διπλογλωσσία ως εξής:

Η διπλογλωσσία είναι μια σχετικά σταθερή γλωσσική κατάσταση, στην οποία, επιπρόσθετα με τις βασικές διαλέκτους της γλώσσας (οι οποίες μπορεί να περιλαμβάνουν μια κυρίαρχη ποικιλία ή διάφορες περιφερειακές ποικιλίες), υπάρχει μια πολύ διαφορετική, αυστηρά κωδικοποιημένη (συχνά πιο σύνθετη γραμματικά) υπερκείμενη ποικιλία, η οποία διαθέτει μια ευρεία και σεβαστή γραμματεία, είτε μιας προηγούμενης περιόδου είτε μιας άλλης κοινότητας, και η οποία μαθαίνεται κυρίως μέσα από την επίσημη εκπαίδευση και χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο γραπτώς ή προφορικώς για επίσημο σκοπό, όμως δεν χρησιμοποιείται από οποιοδήποτε μέλος της κοινότητας στην καθημερινή επικοινωνία (Ferguson, 1959: 336).

Εδώ πρέπει να αποφύγουμε την εξής παρανόηση: Ένα από τα βασικά κριτήρια για το εάν μια κατάσταση είναι διπλογλωσσική *δεν είναι εάν οι ομιλητές μιλούν τη διάλεκτό τους στη μεταξύ τους επικοινωνία και όχι την Κοινή*, αλλά αν μιλούν μια *πολύ διαφορετική* από τη διάλεκτό τους ποικιλία *όταν το συγκεκριμένο είναι επίσημο*. Όπως ξεκαθαρίζει ο Ferguson, από την πρώτη κιόλας παράγραφο του κειμένου του *Diglossia* (1959), στην τυπική περίπτωση διαλέκτου – Κοινής, που είναι, όπως σημειώνει, *πολύ διαφορετική από την περίπτωση της διπλογλωσσίας*, οι ομιλητές μιας διαλέκτου μιλούν τη διάλεκτό τους μεταξύ τους και την Κοινή με τους ομιλητές άλλων διαλέκτων ή *σε δημόσιες περιστάσεις*. Γι' αυτό τον λόγο, ο Ferguson ξεκαθαρίζει ότι η διπλογλωσσία δεν αφορά σε γεωγραφική διάλεκτο. Μάλιστα, ίσως

¹ Πρόκειται για τον αγγλικό όρο *Diglossia* του Charles A. Ferguson (1959), τον οποίο δίνει κατά αναλογία προς τον γαλλικό όρο «*diglossie*» (σσ. 325-326). Για την ελληνική απόδοσή του έχουν προταθεί κυρίως οι όροι διφυΐα, κοινωνική διγλωσσία και διπλογλωσσία.

εξαιτίας αυτού του διαφοροποιητικού στοιχείου ανάμεσα σε διπλογλωσσία και τυπική σχεσιακή περίπτωση διαλέκτου – Κοινής, η εναλλαγή των δυο ποικιλιών ανάλογα με το κύρος του συγκεκριμένου θεωρείται από κάποιους ερευνητές το σημαντικότερο γνώρισμα της διπλογλωσσίας (βλ. Keller, 1982).

Δηλαδή, μέσα από τη θεωρία της διπλογλωσσίας στον Ferguson, εντοπίζουμε δυο κύρια κριτήρια για την καταλληλότητα αυτής της έννοιας ως θεωρητικού-ερευνητικού εργαλείου: (α) η χρήση της «υψηλής» ποικιλίας θα πρέπει να εντοπίζεται σε επικοινωνιακά περιβάλλοντα κύρους (επισημότητας)· και (β) η «υψηλή» ποικιλία θα πρέπει να είναι πολύ διαφορετική από τη μητρική. Στη βάση του πρώτου κριτηρίου, η απόφαση των ερευνητών για τη χρήση της διπλογλωσσίας ως κατάλληλου θεωρητικού εργαλείου ερμηνείας ενός συγκεκριμένου ή όχι δεν θα πρέπει να προκύπτει από σύγχυση του άξονα «ιδιωτικό – δημόσιο» με τον άξονα «επίσημο – ανεπίσημο». Οι δυο αυτοί άξονες, αξίζει να σημειωθεί, ενέχουν διαφορετικές πολιτικοποιήσεις που, κατά την άποψή μου, απαιτούν μελλοντικά πιο διεισδυτικές και περιπτωσιολογικές έρευνες.

Στη βάση της τόσο σημαντικής προαναφερθείσας διάκρισης, θα μας απασχολήσει ο μέχρι σήμερα διαδεδομένος ερευνητικός ισχυρισμός/τοποθέτηση ότι η έννοια της διπλογλωσσίας αποτυπώνει το ελληνοκυπριακό γλωσσικό συγκείμενο. Αυτός ο ισχυρισμός, που προσπερνά την εν λόγω διάκριση, θα μας απασχολήσει υπό το εξής πρίσμα: Ποια ερωτήματα αφήνει αναπάντητα και ποιες πτυχές του ελληνοκυπριακού συγκειμένου μένουν εξαιτίας του αθέατες; Θα φανεί, ειδικότερα, ότι ο ισχυρισμός περί Κυπριακής διπλογλωσσίας δεν εξετάζει καθόλου το ενδεχόμενο η εναλλαγή των δυο γλωσσικών ποικιλιών στην Κύπρο να γίνεται με κριτήριο το αν η περίπτωση είναι δημόσια ή όχι, παρά επίσημη ή ανεπίσημη. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν μπορεί να υποτιμηθεί, καθώς ανάμεσα σε Κύπρο και Ελλάδα υπάρχουν εθνικοί δεσμοί και πολλαπλές σχέσεις κοινού επικοινωνιακού βιόκοσμου, πράγμα που με τη σειρά του συμβάλλει στην «απόκτηση» της Κοινής Ελληνικής ως δεύτερου συστήματος από τους Ελληνοκυπρίους.

Συνάμα, θα φανεί ότι το δομικό χάσμα ανάμεσα σε Κυπριακή και Κοινή Ελληνική υπερτονίζεται στα κείμενα που θεωρούν το κυπριακό συγκείμενο διπλογλωσσικό, κάτι που επίσης καθιστά το συμπέρασμα αυτό αμφισβητήσιμο και που κυρίως καταδεικνύει την αναγκαιότητα να διερευνηθούν τα αίτια αυτού του υπερτονισμού.

Τέλος, θα συζητηθεί η ετεροποίηση² και ενοχοποίηση του ελλαδικού εθνικού στοιχείου που συναντάται σε αυτά τα κείμενα και το πώς αυτές πιθανώς υποδεικνύουν τον ιδεολογικό χαρακτήρα του συμπεράσματος περί διπλογλωσσίας. Συνολικά, η παρούσα παρέμβαση επιδιώκει να στρέψει τον ακαδημαϊκό διάλογο προς μια επιβεβλημένη διερεύνηση των λόγων, για τους οποίους ευνοήθηκε η συσχέτιση διπλογλωσσίας και ελληνοκυπριακού γλωσσικού συγκειμένου και του αν τελικά αυτή είναι ιδεολογική και εσφαλμένη ή όχι.

«Διπλογλωσσία στην Κύπρο»: αναπάντητα ερωτήματα και αθέατες πτυχές του ελληνοκυπριακού συγκειμένου

Αρχικά, ας εξετάσουμε το πρώτο κριτήριο, δηλαδή αυτό της κατανομής των δυο ποικιλιών στον άξονα επίσημο-ανεπίσημο, στο ελληνοκυπριακό γλωσσικό συγκείμενο. Οι Ελληνοκύπριοι μιλούν την Κυπριακή στην καθημερινή τους επικοινωνία και την Κοινή όταν συνδιαλέγονται με τους Ελλαδίτες. Επιπλέον, η Κοινή Ελληνική συνιστά τη γλώσσα της εκπαίδευσης, των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης και γενικά του *δημόσιου λόγου*. Ενώ, δηλαδή, οι Ελληνοκύπριοι μιλούν μεταξύ τους, σε καθημερινό επίπεδο, την Κυπριακή (αξιοποιώντας παράλληλα και τύπους της Κοινής Ελληνικής), εντούτοις, οι δημόσιοι, π.χ. οι πολιτικοί, λόγοι εκφέρονται στην Κοινή Ελληνική· ομοίως, ο λόγος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, ως δημόσιος, είναι κυρίως στην Κοινή. Αυτό δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι η εναλλαγή των δυο ποικιλιών γίνεται με κριτήριο την επισιμότητα του συγκειμένου, όπως συμπεραίνουν κάποιοι ερευνητές (π.χ. Hadjioannou, Tsiplakou & Kappler, 2011· Μοσχονάς, 2002) για να στηρίξουν τον ισχυρισμό τους ότι στην Κύπρο υπάρχει διπλογλωσσία. Ναι, μεν, κάποιες από τις δημόσιες περιστάσεις στις οποίες χρησιμοποιείται η Κοινή ενέχουν μια κάποια επισιμότητα (σε διαφορετικό βαθμό, ανάλογα με την περίπτωση), ωστόσο από αυτό δεν προκύπτει ότι ο διαχωρισμός χρήσης των δυο ποικιλιών συμβαίνει με κριτήριο το κύρος και την επισιμότητα του συγκειμένου. Και αυτό γιατί δεν υπάρχει αναγκαστική ταύτιση δημόσιου συγκειμένου και επίσημου συγκειμένου.

²Με αυτό τον όρο της μετα-αποικιακής θεωρίας (βλ. Said, 1985) δηλώνεται, κυρίως, εκείνη η διαδικασία στην οποία δίνεται υπερβολική έμφαση στις διαφορές του Εμείς από τον Άλλο, ενώ αποσιωπούνται οι όποιες συγκλίσεις και ομοιότητες μαζί του προκειμένου το Εμείς να διαφοροποιηθεί από ή να αντιπαραταχθεί ή ακόμα και να έρθει σε ρήξη με τον Άλλο.

Συνεπώς, αυτό που αφήνουν αναπάντητο οι μέχρι τώρα προσεγγίσεις και θα πρέπει να εξεταστεί μελλοντικά σε εμπειρικό επίπεδο είναι εάν η Κοινή Ελληνική χρησιμοποιείται σε συγκεκριμένα που είναι κύρους χωρίς να είναι δημόσια. Για παράδειγμα, θα εκφραστεί στην Κοινή Ελληνική ο Ελληνοκύπριος ομιλητής (γενικευμένα) όταν δίνει μια συνέντευξη για εργασία; Η Κοινή Ελληνική χρησιμοποιείται όταν σε μια ιδιωτική εταιρεία μιλούν μια ανώτατη υπάλληλος και ένας υφιστάμενός της για εργασιακά θέματα ή κατά την πρόσληψη του υφιστάμενου;³

Τυχόν επιβεβαίωση της χρήσης της Κυπριακής σε τέτοια συγκεκριμένα διαφορετικού εργασιακού και κοινωνικού κύρους των συνομιλητών αποδομεί την υπόθεση ότι ο άξονας «επίσημο – ανεπίσημο» που προϋποθέτει η διπλογλωσσία ισχύει στην περίπτωση της Κύπρου. Επιπλέον, θα πρέπει να εξεταστούν τα πιο πάνω ως προς το παρελθόν, ώστε να επιβεβαιωθεί ή να διαψευστεί ο ισχυρισμός ότι η χρήση της Κυπριακής επιλέγεται σε ημιεπίσημες και επίσημες περιστάσεις, καθώς σε αυτές έχει πλέον επικρατήσει μια Κυπριακή Κοινή, όπως ισχυρίζονται η Amalia Arvaniti (2006) και η Μαριλένα Καρυόλαιμου (2008).⁴ Μέχρι, λοιπόν, να απαντηθούν επαρκώς τα πιο πάνω ερωτήματα, το συμπέρασμα ότι στην Κύπρο υπάρχει διπλογλωσσία είναι αμφισβητήσιμο στη βάση των εννοιολογικών διακρίσεων που κατά τον Ferguson διαφοροποιούν τη διπλογλωσσία από την περίπτωση διαλέκτου-Κοινής.

Το σημαντικότερο, ίσως, σημείο που θέτει υπό αμφισβήτηση τον ισχυρισμό ότι η εναλλαγή Κυπριακής και Κοινής Ελληνικής συνδέεται με το κύρος του συγκεκριμένου (και έτσι καθιστά συζητήσιμο και τον ισχυρισμό περί διπλογλωσσίας στην Κύπρο) είναι το γεγονός ότι εάν ίσχυε κάτι τέτοιο, αυτό θα λειτουργούσε προστατευτικά υπέρ της Κυπριακής και, επομένως, η Κυπριακή δεν θα αφομοιωνόταν, σε σημαντικό βαθμό, όπως παρατηρούμε σήμερα, από την Κοινή Ελληνική.⁵ Πιο αναλυτικά, στην

³Η Marianna Kyriakou (2015) στο πλαίσιο εξιχνίασης αυτού του λειτουργικού διαχωρισμού, επισημαίνει ότι όταν οι μαθητές απευθύνονται στους δασκάλους και τον διευθυντή του σχολείου αξιοποιούν την Κοινή και θεωρεί ότι αυτό συμβαίνει διότι πρόκειται για επίσημο συγκεκριμένο [παρότι θεωρεί ότι αυτός ο λειτουργικός διαχωρισμός δεν είναι αυστηρός και ότι εμπλέκεται η κρίση του ομιλητή στο ποιος τύπος θα χρησιμοποιηθεί, όπως θα συζητηθεί πιο κάτω]. Ωστόσο, αυτό δεν συμβαίνει απαραίτητα γιατί πρόκειται για επίσημο συγκεκριμένο, αλλά γιατί γενικά ο χώρος της εκπαίδευσης συνδέεται με την Κοινή και τις υποδείξεις χρήσης της, όπως άλλωστε ισχύει γενικά στις τυπικές σχεσιακές περιπτώσεις διαλέκτου – Κοινής.

⁴ Το θέμα αυτό και ειδικότερα το γιατί κάποιοι από τους τύπους που θεωρούνται της Κοινής Κυπριακής είναι αμφισβητήσιμοι και τι αυτό συνεπάγεται θα μας απασχολήσει πιο κάτω.

⁵ Το γεγονός ότι η Κυπριακή έχει επηρεαστεί σημαντικά από την Κοινή Ελληνική αναγνωρίζεται έμμεσα και από ερευνητές που θεωρούν το συγκεκριμένο της Κύπρου

περίπτωση της διπλογλωσσίας, ο ξεκάθαρα διακριτός ρόλος των δυο ποικιλιών –ο ρόλος της χαμηλής ποικιλίας είναι η έκφραση του καθημερινού και της υψηλής η έκφραση του επισήμου, σ' ένα πλαίσιο όπου η υψηλή ποικιλία δεν είναι η μητρική γλώσσα κανενός (Coulmas, 1987· Schiffman, 1997· Ure, 1982)– λειτουργεί προστατευτικά υπέρ της χαμηλής ποικιλίας (Hudson, 2002). Δηλαδή, *εφ' όσον η υψηλή ποικιλία θεωρείται κατάλληλη αποκλειστικά για τις επίσημες συνθήκες επικοινωνίας δεν διεισδύει στα ανεπίσημα και καθημερινά συγκείμενα*. Έτσι, στις διπλογλωσσικές καταστάσεις δεν συναντάται ο εκτοπισμός της καθομιλουμένης από την υψηλή ποικιλία (Hudson).⁶ Με όρους του Joseph Vendryes (στο: Wexler, 1971) η Κοινή επηρεάζει και απορροφά τη διάλεκτο, εκτός από ειδικές περιπτώσεις, όπως είναι οι καταστάσεις διπλογλωσσίας.

Τέλος, ένα άλλο σημείο που αφήνεται αθέατο στις προσεγγίσεις που κάνουν λόγο για διπλογλωσσία στην Κύπρο είναι ο ρόλος που οι εθνικοί δεσμοί ανάμεσα σε Ελλάδα και Κύπρο διαδραματίζουν στην κατανομή χρήσης αλλά και στην «απόκτηση» των δυο ποικιλιών. Οι εθνικοί δεσμοί ανάμεσα στα δυο κράτη επιτρέπουν την ανάδυση της υπόθεσης ότι όταν οι Ελληνοκύπριοι αξιοποιούν την Κοινή Ελληνική *απευθύνονται υποθετικά στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο*, με τον οποίο, ως ιδιαίτερο αλλά κοινό βιόκοσμο, εμπλέκονται σε πολυδιάστατες επικοινωνιακές σχέσεις και επαφές, και ότι γι' αυτό τον λόγο η χρήση της Κοινής συναντάται κυρίως στον *δημόσιο λόγο*. Τυχόν επαλήθευση της υπόθεσης αυτής συνεπάγεται ότι αντί διπλογλωσσίας, στην Κύπρο έχουμε τυπική σχεσιακή περίπτωση διαλέκτου – Κοινής. Όμως, ο κρατικός διαχωρισμός της Κύπρου από τον υπόλοιπο ελλαδικό κόσμο [εντός ενός θεωρητικού πλαισίου όπου το έθνος θεωρείται παρωχημένα ως έθνος – κράτος και στη βάση εσφαλμένα μονοταυτοτικών θεωρητικοποιήσεων που αγνοούν την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων του υποκειμένου, όπως θα συζητηθεί πιο κάτω] άφησε χώρο για παρερμηνεία του

διπλογλωσσικό. Για παράδειγμα, οι Xenia Hadjioannou, Stavroula Tsiplakou και Matthias Karpler (2011) αναγνωρίζουν ότι χάθηκαν πολλές κυπριακές λέξεις και ότι κυπριακά μορφήματα αντικαταστάθηκαν από τα ισοδύναμα ελληνικά (σ.534). Αν και, πιθανότατα για να αποφύγουν αυτό το σημείο έντασης (όπως εξηγείται πιο κάτω) ανάμεσα στην έννοια της διπλογλωσσίας και τα όσα συμπεραίνουν για το κυπριακό γλωσσικό συγκείμενο, σημειώνουν ότι δεν πρόκειται για αφανισμό της διαλέκτου, αλλά για φυσική εξέλιξη της γλώσσας, εντούτοις, στην ουσία περιγράφουν τον εκτοπισμό της διαλέκτου από την Κοινή Ελληνική.

⁶ Η μόνη περίπτωση που η υψηλή ποικιλία εκτοπίζει τη χαμηλή ποικιλία στη διπλογλωσσία είναι όταν η πρώτη είναι η μητρική γλώσσα *μιας ελίτ* συνήθως μιας γειτονικής πολιτείας (Schiffman, 1997).

κυπριακού γλωσσικού συγκειμένου ως διπλογλωσσικού. Η βάση αυτής της (ενδεχόμενης παρ)ερμηνείας εδράζεται στο γεγονός ότι στις διπλογλωσσικές καταστάσεις κανένα μέλος της κοινότητας δεν μιλά την υπερκείμενη ποικιλία σε καθημερινό επίπεδο, μολονότι, (εξαιτίας των εθνικών δεσμών και της κρατικής διαφοροποίησης Ελλάδας – Κύπρου) το ερώτημα θα έπρεπε να επικεντρωνόταν στο αν μια πολύ διαφορετική ποικιλία θεωρείται κατάλληλη για τις, και επιλέγεται στις, *επίσημες* περιστάσεις επικοινωνίας.⁷

Η αναγκαιότητα να εξεταστούν οι πιο πάνω υποθέσεις με μεγάλη προσοχή επιβάλλεται από τον ρόλο των εξής παραγόντων στην πράξη: της γλωσσικής οικογένειας και των εθνικών δεσμών. Ο ρόλος αυτός αφορά (α) στη σχέση των διαλέκτων με την Κοινή και (β) στη διαφοροποίηση αυτής της γλωσσικής συνθήκης (τυπική σχεσιακή περίπτωση διαλέκτου – Κοινής) από τη διπλογλωσσία. Ως προς τη γλωσσική οικογένεια, η ιστορική εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας δεν φαίνεται να παρήγαγε τόσο δραστικές αποκλίσεις μεταξύ Κοινής Ελληνικής και Κυπριακής ώστε να έχουμε το κριτήριο της πολύ διαφορετικής ποικιλίας που προϋποθέτει η διπλογλωσσία.⁸ Ως προς τους εθνικούς δεσμούς που εξηγούν εκείνες τις πολιτικοποιήσεις της χρήσης της γλώσσας που αναιρούν τη διπλογλωσσία, μπορούμε να πούμε τα εξής: το εθνικό ανήκειν και το αίσθημα (*affect*) που το διέπει προσδιορίζει το πεδίο και εύρος της συνομιλίας, τη συμπερίληψη, δηλαδή, σε μια μεγαλύτερη επικοινωνιακή κοινότητα (*communicative community*) και βιόκοσμο – για να προσαρμόσω, εδώ, τη θεωρία της επικοινωνιακής δράσης των *Apel* και *Habermas*. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι οι Κύπριοι νιώθουν και αναγνωρίζουν ως συνιστώσα των πολλαπλών ταυτοτήτων τους, όχι μόνο την κρατική ταυτότητα (πολιτότητα) αλλά και την εθνική τους ταυτότητα (βλ. *Kyriakou*, 2015), και, μάλιστα, ως κάτι ενεργό σε επίπεδο ζωντανής καθημερινότητας και όχι ως φολκλόρ. Για αυτό το λόγο, είναι αναμενόμενο επακόλουθο οι Ελληνοκύπριοι να αναγνωρίζουν την

⁷Αυτός ακριβώς ο αποπροσανατολισμός συναντάται στη διατριβή της *Kyriakou* (2015), η οποία αναφέρει ότι το ελληνοκυπριακό γλωσσικό συγκείμενο δεν εντάσσεται στη σχεσιακή περίπτωση διαλέκτου – Κοινής αλλά σε αυτή της διπλογλωσσίας διότι, σύμφωνα με την ίδια, η Κυπριακή δεν ομιλείται ως μητρική από τους Ελληνοκυπρίους (σ. 38), καθώς, προφανώς, προσεγγίζει την Κυπριακή ως τη γλώσσα ενός -εντός ερμητικά κλειστού ερμηνευτικού πλαισίου- κράτους, παρά ως γεωγραφική διάλεκτο. Τα θέματα αυτά θα μας απασχολήσουν και στη συνέχεια.

⁸Επειδή αυτό αποτελεί το δεύτερο κριτήριο διπλογλωσσίας που εντοπίσαμε προηγουμένως στη βασική βιβλιογραφία αυτής της έννοιας, το ζήτημα του βαθμού διαφορετικότητας Κοινής Ελληνικής – μητρικής Κυπριακής και συγκεκριμένα, υπό τη σκοπιά του πώς αυτός τυχάνει υπερτονισμού θα εξεταστεί παρακάτω χωριστά.

Κοινή, όπως ομιλείται από τους υπόλοιπους ομοεθνείς (περιλαμβανομένων των υπόλοιπων διαλεκτόφωνων), ως εθνική γλώσσα και να προσανατολίζουν τα ομιλιακά ενεργήματα, όχι μόνο του δημόσιου λόγου αλλά συχνά και του ιδιωτικού και καθημερινού πλαισίου, προς μια διευρυμένη επικοινωνιακή κοινότητα πέρα από κρατικούς περιορισμούς και σύνορα, πραγματικά σε διασπορική εμβέλεια.

Επιπλέον, ακριβώς λόγω της ελληνικής εθνικής αυτοσυνείδησης (έστω ενός μεγάλου ποσοστού) των Ελληνοκυπρίων και λόγω της εθνικής ταυτότητας που είναι ενεργή και αναγνωρίσιμη λίγο-πολύ σε όλους (ακόμα και σε εκείνους που σε συνειδητό επίπεδο απορρίπτουν την εθνική αυτοσυνείδηση ή αμφισβητούν την εθνική ταυτότητα), δεν υπάρχει απομόνωση της Κυπριακής από τα ζωντανά ακούσματα, άρα τη ζωντανή εξέλιξη, της Νεοελληνικής, παρά το ότι Ελλάδα και Κύπρος συνιστούν ξεχωριστές κρατικές οντότητες: για παράδειγμα, οι Ελληνοκύπριοι παρακολουθούν ελλαδικά τηλεοπτικά κανάλια (ειδήσεις, σειρές κ.λπ.) και ένα μεγάλο τους ποσοστό επιλέγει την Ελλάδα για χώρα σπουδών (που επίσης λόγω των αμοιβαίων εθνικών δεσμών η φοίτηση στα ελλαδικά δημόσια πανεπιστήμια είναι δωρεάν). Γενικότερα, η ύπαρξη εθνικών δεσμών συμβάλλει τα μέγιστα στην «απόκτηση» της Κοινής ως δεύτερου συστήματος από τους διαλεκτόφωνους: Και αυτό συμβαίνει όταν, για παράδειγμα, οι διαλεκτόφωνοι έρχονται σε επαφή με την Κοινή σε πρώιμο στάδιο και αυθεντικό επίπεδο, π.χ. με τα *πρώτα τους παιδικά τραγούδια, παραμυθάκια και κινούμενα σχέδια* ή με το να αξιοποιούνται τύποι της Κοινής από τους γονείς όταν απευθύνονται στα παιδιά τους.⁹ Αυτή η διείσδυση της Κοινής σε πρώιμο στάδιο και αυθεντικό, καθημερινό επίπεδο (ως το αιτιατό των εθνικών δεσμών) αγνοείται από την Kyriakou (2015): Η Kyriakou διαπιστώνει ότι οι Ελληνοκύπριοι μαθητές ενστερνίζονται ταυτόχρονα και τις τρεις ταυτότητες, την ελληνική, την ελληνοκυπριακή και την κυπριακή (με ισχυρότερες τις δυο τελευταίες) (σ. 3) και σημειώνει ότι παρόλο που οι Έλληνες και οι Ελληνοκύπριοι έχουν κοινή θρησκεία και κάποια κοινά ήθη, έθιμα, μουσική και γραμματεία (σ. 74), εντούτοις, η μητρική γλώσσα των Ελληνοκυπρίων είναι η Κυπριακή (σ. 74). Αγνοεί, δηλαδή, το πώς όλα αυτά τα κοινά εθνικά στοιχεία επιτρέπουν τη διείσδυση της Κοινής στη ζωή των διαλεκτόφωνων σε καθημερινό, πρώιμο και αυθεντικό επίπεδο και άρα την

⁹Ειδικά, το γεγονός της χρήσης τύπων της Κοινής από τους Ελληνοκύπριους γονείς αποτελεί ένα ερευνητικό πεδίο που δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς πιθανότατα λόγω της θεωρητικής ηγεμονοποίησης του ισχυρισμού περί Κυπριακής διπλογλωσσίας.

«απόκτηση» της Κοινής ως δεύτερου συστήματος. Στη βάση της πιο πάνω παράλειψης, η Kyriakou χρησιμοποιεί ως εφιαλτήριο στην προσέγγισή της τη θέση ότι η Κοινή Ελληνική δεν είναι γνωστή ούτε χρησιμοποιείται ενεργά από τους Ελληνοκυπρίους πριν αυτοί ξεκινήσουν σχολείο (σ. 27), για να συμπληρώσει ότι ο λόγος που θεωρεί ότι το γλωσσικό συγκείμενο της Κύπρου δεν ανήκει στη σχεσιακή περίπτωση διαλέκτου – Κοινής είναι ότι οι Ελληνοκύπριοι δεν έχουν ως μητρική την Κοινή Ελληνική (λόγος που δεν θα έπρεπε να θεωρείται καταλυτικός ή απόλυτος, εφ' όσον η ελληνική εθνική συνείδηση των Ελληνοκυπρίων είναι υπαρκτή και αναγνωρίσιμη, επιτρέπει την «απόκτηση» της Κοινής ως δεύτερου συστήματος και σχετικοποιεί την έννοια του τι μετράει ως «μητρική»). Έτσι, παρόλο που συμπεραίνει ότι δεν υπάρχει αυστηρός λειτουργικός διαχωρισμός της χρήσης των δυο ποικιλιών στα επίσημα και ανεπίσημα συγκείμενα και ότι το πώς εναλλάσσονται οι δυο ποικιλίες βρίσκεται στην κρίση του ομιλητή για το ποια είναι η καταλληλότερη ποικιλία να χρησιμοποιηθεί και στο επικοινωνιακό συγκείμενο, θεωρεί το γλωσσικό συγκείμενο της Κύπρου διπλογλωσσικό. Και επειδή, όπως μόλις προαναφέρθηκε, αυτό αποκλίνει από την τυπική περίπτωση διπλογλωσσίας σε ό,τι αφορά στη λειτουργική κατανομή των ποικιλιών, αναφέρει ότι δημιουργεί και προτείνει τον όρο «συν-κειμενική διπλογλωσσία» (“contextual Diglossia”).

Όμως, ο Ferguson (1959) ξεκαθαρίζει ότι, στις καταστάσεις διπλογλωσσίας, μια κοινότητα χρησιμοποιεί σε επίσημα συγκείμενα μια γλωσσική ποικιλία είτε του παρελθόντος είτε μιας άλλης κοινότητας. Στη δεύτερη περίπτωση, όπως συμπληρωματικά και πολύ σημαντικά τονίζει ο Hudson (2002), η μια κοινότητα δεν θεωρεί ούτε θεωρείται ότι έχει κοινό ανήκειν με την άλλη κοινότητα (σ. 21), ούτε συνδέεται, επομένως, μαζί της με εθνικούς δεσμούς. Θεωρώ ότι όλα αυτά μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε στην πράξη τη θέση του Hudson (2002) ότι η διπλογλωσσία δεν συνιστά μια κατηγορία που αφορά μόνο στη λειτουργική κατανομή των γλωσσικών ποικιλιών ή και στη γλωσσική απόσταση των διπλογλωσσικών ποικιλιών, αλλά ότι, στη διπλογλωσσία, οι πτυχές της λειτουργικής κατανομής, της «απόκτησης» της γλώσσας και της σταθερότητας της χαμηλής ποικιλίας ως καθομιλουμένης συνδέονται αιτιακά. Αυτός είναι και ο λόγος που στο παρόν άρθρο επιχειρείται μια επισήμανση των αναπάντητων ερωτημάτων και αθέατων πτυχών του ισχυρισμού για τη διπλογλωσσία στην Κύπρο σε όλα αυτά τα επίπεδα, έστω επιφανειακότερα και υπό τη μορφή υπόδειξης σημείων που χρήζουν αποσαφήνισης

και περαιτέρω διερεύνησης. Χαρακτηριστικό και εύστοχο παράδειγμα διπλογλωσσίας θα ήταν εδώ η για κάποιο χρονικό διάστημα χρήση της Αγγλικής γλώσσας στη νομική και δικαστική πράξη στην Κύπρο η οποία ευνοήθηκε για συγκεκριμένους λόγους των οποίων την ιστορική εξήγηση δίνει ο Nikitas E. Hatzimihail (2013) στο άρθρο του *Cyprus as a Mixed Legal System*.¹⁰

Συνολικά, στη βάση των προαναφερθέντων, το ερώτημα που θα πρέπει να θέσει κανείς προς διευκρίνιση αναφορικά με το αν υπάρχει ή όχι διπλογλωσσία στην Κύπρο και ως προς ποιες χρήσεις ποιων γλωσσών και ποιων γλωσσικών ποικιλιών, δεν είναι εάν οι Ελληνοκύπριοι μιλούν μεταξύ τους, στην καθημερινότητά τους τη διάλεκτό τους και όχι την Κοινή Ελληνική, αλλά εάν μιλούν την Κοινή Ελληνική σε συγκεκριμένα κύρους, στα οποία αποκλείουν τη χρήση της Κυπριακής. Δεδομένων των εθνικών δεσμών μεταξύ Ελλάδας και Κύπρου, είναι πολύ πιθανόν, οι Ελληνοκύπριοι να θεωρούν την Κοινή ως τη γλώσσα του ευρύτερου ελληνισμού και όχι ως τη γλώσσα κύρους που είναι κατάλληλη για τα επίσημα συγκεκριμένα και έτσι η χρήση της να αφορά περισσότερο στις *δημόσιες περιστάσεις*. Με αυτά υπόψη, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο λόγος περί διπλογλωσσίας στην Κύπρο πρέπει να επανεξεταστεί κριτικά. Η διπλογλωσσία πρέπει να αντιμετωπιστεί ως θεωρητικό εργαλείο αμφίβολης εφαρμοσιμότητας όσον αφορά στη σχέση της Κοινής Ελληνικής και της Κυπριακής, παρά ως βεβαιότητα και αφετηριακό αξίωμα κάθε ερευνητικού εγχειρήματος.

Επιπρόσθετα, οι μέχρι τώρα ερευνητικές προσεγγίσεις που ερμηνεύουν τη γλωσσική κατάσταση στην Κύπρο ως διπλογλωσσική παρουσιάζουν ασυνέπειες και ως προς το δεύτερο κριτήριο, δηλαδή, τον βαθμό διαφοράς¹¹ της Κοινής Ελληνικής από την Κυπριακή. Ειδικότερα, εντοπίζεται μια τάση υπερτονισμού των διαφορών των δυο ποικιλιών. Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα από την αρχή. Όπως φάνηκε

¹⁰ Η διπλογλωσσία αφορά κυρίως δυο ποικιλίες της ίδιας γλώσσας, αλλά όχι απαραίτητα (Hudson, 2002: 15).

¹¹Υπάρχει και η άποψη ότι δεν έχει σημασία το δομικό χάσμα καθαυτό (δηλαδή, πόσο διευρυμένο είναι), αλλά το ποια είναι η συλλογική, κοινωνική συναίνεση σχετικά με την έκτασή του (βλ. Fishman, 1967:38). Σε ό,τι αφορά τώρα στο ελληνοκυπριακό συγκεκριμένο, τα ερευνητικά αποτελέσματα είναι αντικρουόμενα: οι Ελληνοκύπριοι θεωρούν, σύμφωνα με έρευνες, ότι οι δυο ποικιλίες δεν είναι αμοιβαία κατανοητές (Papadakis, στο Arvaniti, 2006:18· Tsiplakou, στο Arvaniti, 2006:18), αλλά δηλώνουν ταυτόχρονα ότι οι διαφορές ανάμεσα στην τοπική ποικιλία και την Κοινή Ελληνική είναι ελάχιστες (Papapanlou, στο Arvaniti, 2006:2· Tsiplakou, στο Arvaniti, 2006:2,18). Τέλος, η Arvaniti υποστηρίζει ότι η ιδέα ότι Κυπριακή και Κοινή Ελληνική είναι πολύ όμοιες επιτρέπει στους ομιλητές να εντάσσουν τις δυο στη σχεσιακή περίπτωση διαλέκτου-Κοινής παρά σε αυτή της διπλογλωσσίας.

από τον ορισμό του Ferguson (1959) που ανέφερα σε προηγούμενες σελίδες, οι ποικιλίες που βρίσκονται σε σχέση διπλογλωσσίας είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, δηλαδή ένα ευρύ δομικό χάσμα χωρίζει την υψηλή από τη χαμηλή ποικιλία (Wexler, 1971). Το ευρύ χάσμα θεωρείται σημαντικότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της διπλογλωσσίας (Coulmas, 1991), αν και όπως σημειώνει ο Paul Wexler (1971), είναι δύσκολο να οριστεί από ποιο βαθμό και έπειτα το χάσμα θεωρείται τόσο ευρύ ώστε να μπορούμε να μιλήσουμε για διπλογλωσσία (σ. 336-337).

Εδώ θα αναφερθώ (ενδεικτικά και όχι εξαντλητικά) στο πώς δομικές διαφορές ανάμεσα σε Κυπριακή και Κοινή Ελληνική τυγχάνουν υπερτονισμού. Θα προβώ σε αυτήν την ενέργεια με το σκεπτικό ότι η αμφισβήτηση δομικών διαφορών στις οποίες εστιάζουν ερευνητές που κάνουν λόγο για διπλογλωσσία στην Κύπρο αναδεικνύει αυτόματα τη διπλογλωσσία ως αμφίβολης καταλληλότητας θεωρητικό εργαλείο για την ανάλυση της σχέσης Κοινής και Κυπριακής και επιβάλλει την εξέταση των λόγων αυτού του υπερτονισμού και εν τέλει την επανεξέταση του συμπεράσματος περί διπλογλωσσίας.¹² Ομοίως, η αμφισβήτηση τύπων που παρουσιάζονται ως τύποι της

¹²Συνεπώς η παρουσίαση των δομικών διαφορών ανάμεσα στις δυο ποικιλίες ξεπερνά τους σκοπούς του παρόντος άρθρου. Αναφέρω, ωστόσο, *ενδεικτικά* (και σε καμία περίπτωση εξαντλητικά) τις εξής: Ως προς τη σύνταξη, στην Κυπριακή συναντάται (α) η αναφορική χρήση του άρθρου «τα» (έχει την έννοια «αυτά που») και (β) η emphaticκή άρνηση «εν τζιαι» αντί του απλού «δεν» (Κοντοσόπουλος, 2008:24-25). Επιπλέον, σύμφωνα με τους Hadjioannou, Tsiplakou και Kappler (2011), υπάρχουν οι εξής συντακτικές ιδιαιτερότητες της Κυπριακής και αποκλίσεις της από την Κοινή Ελληνική: (γ) διαφοροποίηση στην τοποθέτηση των αντωνυμιών, όπου η αντωνυμία έπεται αντί να προηγείται του ρήματος, π.χ. «είδες το», αντί «το είδες» [χαραριστικό γνώρισμα και άλλων νησιώτικων ιδιωμάτων και διαλέκτων (Κοντοσόπουλος, 2008), όπως η Δωδεκανησιακή διάλεκτος, την οποία, βεβαίως, εξ όσων γνωρίζω, κανείς ερευνητής δεν έχει περιγράψει ως ριζικά διαφορετική από την Κοινή στη βάση τέτοιων αποκλίσεων]. Ως προς τη μορφολογία, τώρα, συναντιούνται, ανάμεσα σε άλλα, οι κυπριακοί τύποι «τες», «μεν» και «εννά», στη θέση των αντίστοιχων νεοελληνικών «τις», «μην» και «θα» (Hadjioannou, Tsiplakou & Kappler, 2011: 568).

Ως προς τη φωνολογία, στην Κυπριακή συναντάται ο νότιος φωνιεντισμός (διατηρείται το φωνηεντικό σύστημα στις άτονες συλλαβές) (Κοντοσόπουλος, 2008: 21). Επιπλέον, στην Κυπριακή, όπως και στα ιδιώματα των Δωδεκανήσων, της Χίου και κάποιων νησιών των Κυκλάδων, διατηρείται το τελικό -ν (αλλά και αναπτύσσεται σε περιπτώσεις που δεν υπήρχε στην αρχαία Ελληνική) και κάποια σύμφωνα προφέρονται διπλά (σ. 21). Τα σύμφωνα κ, π, τ συνοδεύονται [συχνά] από ένα δασύ πνεύμα (σ. 21). Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό της Κυπριακής είναι η ύπαρξη των δασέων συριστικών, π.χ. «τραπέζα» αντί «τραπέζια» (σ. 22), καθώς επίσης και ο δασύς τσιτακισμός, π.χ. «τζιαι» αντί «και» (σ. 22). Ανάλογες, βέβαια, διαφοροποιήσεις εντοπίζει κανείς στην Κρητική και στη Δωδεκανησιακή διάλεκτο, και πάλι, χωρίς την ιδεολογική αναγόρευση αυτών των διαφοροποιήσεων σε κριτήρια διαφοροποίησης γλώσσας. [Σημασιολογικές διαφορές περιλαμβάνονται στο κυρίως μέρος του παρόντος άρθρου, καθώς, όπως θα εξηγηθεί και πιο κάτω, ο σκοπός της παρουσίασής τους είναι η κατάδειξη ότι δεν υπάρχουν διπλότυπα λέξεων που επιλέγονται ανάλογα με το συγκεκριμένο].

Κυπριακής Κοινής, θέτει υπό διερώτηση και το κατά πόσο έχει όντως αναδυθεί στην Κύπρο μια νέα Κοινή διαφορετική από την Κοινή Ελληνική (βλ. Arvaniti, 2006· Καρυόλαιμου, 2008).

Αρχικά, ως προς τη σύνταξη, η Arvaniti (2006) [η οποία θεωρεί την Κυπριακή διαφορετική γλώσσα από την Κοινή Ελληνική και το γλωσσικό συγκείμενο της Κύπρου διπλογλωσσικό], επιδιώκοντας τον εντοπισμό και την περιγραφή της ανάδυσης μιας νέας (Κυπριακής) Κοινής βασισμένης στην καθομιλουμένη (βλ. Hudson, 2002), θεωρεί ως αποκλίνοντα από τη νεοελληνική τύπο τη σύνταξη του «όπως» με τον σύνδεσμο «να» και αναφέρει ότι πρόκειται για σύνταξη του όπως με υποτακτική, π.χ. «παρακαλώ όπως να είναι», αντί της απλής υποτακτικής, π.χ. «παρακαλώ να είναι». Εδώ πρέπει να προσέξουμε ότι, όταν συμβαίνει αυτό, ίσως δεν πρόκειται για σύνταξη του «όπως» με υποτακτική, αλλά ότι «όπως» και «να» χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα ως συνώνυμα και, άρα, καταχρηστικά ή πλεοναστικά. Πράγματι, στις πλείστες των περιπτώσεων, η Κυπριακή χρήση του «όπως» για διαμόρφωση υποτακτικής παρατηρείται χωρίς το «να», π.χ. «παρακαλώ όπως προχωρήσετε στην ...», ενώ συναντιέται και η απλή υποτακτική, π.χ. «τους παρακάλεσαν να...». ¹³

Επιπλέον, η Arvaniti (2006) και ο Παύλος Παύλου (2006) [μολονότι, ο τελευταίος δεν κάνει λόγο για διπλογλωσσία] σημειώνουν ότι στην Κυπριακή το «όπως» συντάσσεται με αιτιατική, π.χ. «τρέχουν όπως τους λαγούς» (αντί, όπως σημειώνουν, «όπως οι λαγοί») [εδώ, παρενθετικά και πάλι να αναφέρω ότι το ίδιο συμβαίνει και στη Δωδεκανησιακή, καθώς και άλλες διαφορές με την Κοινή χωρίς, και πάλι, να έχει ισχυριστεί κάποιος ερευνητής ότι διαφέρει ριζικά από την Κοινή Ελληνική]. Πρόκειται για τύπο που συναντάται πολύ συχνά στην Κυπριακή και πιθανότατα αυτό συμβαίνει γιατί το «όπως» χρησιμοποιείται στη θέση του «σαν» εξ ου και η σύνταξη με αιτιατική [στην περίπτωση του «σαν», αυτό δηλώνει παρομοίωση, συντάσσεται με ονομαστική όταν συνοδεύει άρθρο ουσιαστικό ή ουσιαστικό με αόριστο άρθρο και με αιτιατική

¹³Ενδεικτικά, αναφέρω κάποια παραδείγματα από τον κυπριακό τύπο στα οποία το «όπως» δεν συνοδεύεται από το «να» και σε άλλα απλής υποτακτικής: «Παρακαλούμε το κοινό όπως επικοινωνεί με το Σώμα Εθελοντών» (Εφημερίδα *Η Σημερινή*, 22 Αυγούστου 2017: 32), «Σημαντικό είναι επίσης όπως οι γονείς γνωρίζουν...» (Εφημερίδα *Η Σημερινή*, 1 Αυγούστου 2017: 16), «Για περισσότερες πληροφορίες παρακαλείστε όπως επικοινωνείτε με...» (Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 23 Απριλίου 2017: 5), «Παρακαλούνται οι ενδιαφερόμενοι να απευθύνονται...» (Εφημερίδα *Η Σημερινή*, 21 Δεκεμβρίου 2014: 52), «Οι ενδιαφερόμενοι/ες παρακαλούνται να...» (Εφημερίδα *Η Σημερινή*, 22 Αυγούστου 2016: 11, 30).

όταν συνοδεύει σύναρθρο ουσιαστικό ή αντωνυμία]. Ωστόσο πρέπει να πούμε ότι η ερμηνεία ότι το «όπως» συντάσσεται με αιτιατική είναι γενικευτική: Παρόλο που αναφέρεται ότι στη νεοελληνική το ίδιο νόημα θα αποδιδόταν με αντικατάσταση του «όπως» με το «σαν» (βλ. Arvaniti), εντούτοις αγνοείται η περίπτωση όπου το «όπως» εισάγει (δευτερεύουσα) πρόταση και έτσι έπεται ονομαστική (για να αποδώσει το υποκείμενο της πρότασης): π.χ. «όπως μαγειρεύει η αδελφή μου» και όχι «όπως μαγειρεύει την αδελφή μου»(!). Άρα, ίσως, μια πιο ακριβής απόδοση του εν λόγω κυπριακού τύπου είναι ότι το «όπως» χρησιμοποιείται και στη θέση του «σαν», παρά ότι συντάσσεται με αιτιατική και κατ' αντιστοιχία προς τη νεοελληνική σύνταξη με ονομαστική.¹⁴ Η επισήμανση ότι ο «αντίστοιχος» νεοελληνικός τύπος αφορά στη σύνταξη του «όπως» με ονομαστική (βλ. Arvaniti, 2006) είναι επίσης προβληματική, καθώς η ονομαστική αποδίδει στην ουσία το υποκείμενο της δευτερεύουσας πρότασης. Έτσι, αυτή η ανάγνωση του νεοελληνικού τύπου δημιουργεί σύγχυση στην περίπτωση που στη δευτερεύουσα πρόταση αναφέρεται μόνο το αντικείμενο της πρότασης: π.χ. «αγάπα τον πλησίον σου, όπως [αγαπάς] τον εαυτό σου». Συνολικά, πρόκειται για μια ανακριβή ερμηνεία προκειμένου, μάλλον, να αποδοθούν δυο παράλληλοι, ένας κυπριακός και ένας νεοελληνικός, συντακτικοί τύποι.

Ως προς τη μορφολογία, σε μια προσπάθεια και πάλι μεγαλοποίησης του βαθμού διαφοροποίησης των δύο ποικιλιών, οι Hadjioannou, Tsiplakou και Kappler (2011) συμπεριλαμβάνουν στις μορφολογικές διαφορές και παρωχημένους τύπους, όπως το «έχουσιν» (αντί «έχουν») και «είχασιν» (αντί «είχαν»), που επίσης χαρακτηριστικά εντοπίζονται και στη Δωδεκανησιακή διάλεκτο χωρίς να έχουν οδηγήσει τους προαναφερθέντες ερευνητές να μιλήσουν σε αυτή την περίπτωση για πολύ διαφορετική γλωσσική ποικιλία από την Κοινή.

¹⁴Τα εξής παραδείγματα από τον ελληνοκυπριακό τύπο θεωρώ ότι επιβεβαιώνουν όλα όσα αναφέρονται εδώ: «Πολλά είναι τα στοιχεία των συνταγματικών αλλαγών, όπως η κατάργηση της διάκρισης των εξουσιών» (Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 23 Απριλίου 2017: 15), «Διαφωνίες που βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στο χώρο των κομμάτων, ειδικά σε προεκλογική περίοδο, όπως η παρούσα» (Εφημερίδα *Οικονομική Καθημερινή*, 10 Μαΐου 2017: 3), «Ακριβότερες από την Ελλάδα παρουσιάζονται αρκετά ανταγωνιστικές χώρες, όπως η Ελλάδα» (Εφημερίδα *Οικονομική Καθημερινή*, 10 Μαΐου 2017: 9), «Η τεχνολογία μπορεί να εντείνει την αυτοματοποίηση ακόμα και των πιο απαιτητικών επαγγελματών, όπως η χειρουργική» (Εφημερίδα *Οικονομική Καθημερινή*, 12 Μαΐου 2017: 12). Ενώ: «ενδεχομένως να προβούν σε μια νέα απόπειρα, όπως αυτήν της 15^{ης} Ιουλίου» (Εφημερίδα *Η Σημερινή*, 1^η Αυγούστου 2016: 19).

Επιπλέον, η Arvaniti (2006) θεωρεί ότι στην Κυπριακή παρατηρείται μια απεριόριστη χρήση της γενικής πληθυντικού των θηλυκών ενώ, σύμφωνα με την ίδια, στην Κοινή Ελληνική αποφεύγεται η γενική πληθυντικού των θηλυκών και προτιμάται η περιφραστική έκφραση. Πιο αναλυτικά, η Arvaniti εδώ αγνοεί ότι η εν λόγω διαφορά αφορά μόνο στην περίπτωση της γενικής περιεχομένου (π.χ. «σετ κατσαρόλων»¹⁵ αντί «σετ από κατσαρόλες») [χωρίς και πάλι αυτό να σημαίνει ότι στην Κοινή Ελληνική δεν συναντάται καθόλου η γενική περιεχομένου: π.χ. «πλήθος γυναικών», «σειρά τάσεων», «πλήθος αιτήσεων»]. Αγνοεί, δηλαδή, ότι υπάρχουν και πολλές άλλες περιπτώσεις γενικής, π.χ. κτητική, της ιδιότητας, υποκειμενική και αντικειμενική, οι οποίες δεν δηλώνονται διαφορετικά στην Κοινή Ελληνική, είτε πρόκειται για πληθυντικό θηλυκού (όπως αυθαίρετα συμπεραίνει) είτε όχι. Για παράδειγμα, και σε Κυπριακή και σε Κοινή θα πει κανείς «ρούχα της μόδας» (γενική της ιδιότητας) και «η αγάπη της μάνας» (γενική υποκειμενική).

Τέλος, ως προς τη σημασιολογία, πρέπει να σημειωθεί κάτι που προσπερνούν οι εν λόγω ερευνητές: Δεν συζητούν εάν οι λεξιλογικές διαφορές ανάμεσα σε Κυπριακή και Νεοελληνική αφορούν, ή αφορούσαν σε ζεύγη λέξεων που ο Ελληνοκύπριος ομιλητής επιλέγει, ή επέλεγε ανάλογα με το συγκεκριμένο, σηματοδοτώντας το τελευταίο ως επίσημο/κύριους ή ανεπίσημο. Πιο αναλυτικά, ένα βασικό χαρακτηριστικό των διπλογλωσσικών καταστάσεων είναι ότι υπάρχουν πολλά ζεύγη λέξεων με την ίδια σημασία και η επιλογή της μιας ή της άλλης λέξης σηματοδοτεί τη φύση (ως προς την επιστημότητα) του συγκεκριμένου (Ferguson, 1959). Ο Ferguson αντλώντας από το παράδειγμα της διπλογλωσσικής σχέσης καθαρεύουσας – δημοτικής, αναφέρει ενδεικτικά τα εξής παραδείγματα: ύδωρ - νερό, οίκος - σπίτι, οίνος - κρασί και έτεκεν - γέννησε, σε καθαρεύουσα και δημοτική αντίστοιχα.

Επιστρέφοντας στο υπό εξέταση εδώ συγκεκριμένο, ναι, μεν, όπως εντοπίζει η Arvaniti (2006), οι κυπριακοί τύποι των νεοελληνικών λέξεων «ψώνια», «συρραπτικό», «δημόσιος υπάλληλος», «εφορεία», «πάγωμα», «οπωροπωλείο», «παγωταντζίδικο», «φαναρτζής» και «φρυγανιά» είναι «ψώνισμα», «συνδετήρας», «κυβερνητικός υπάλληλος», «φόρος», «παγοποίηση», «φρουταρία», «παγωταρία», «ισιωτής» και «καπίρα» αντίστοιχα (σ. 12), εντούτοις, δεν αναφέρεται αν αυτές ή

¹⁵Σημειωτέον, σ' αυτό τον γραμματικό τύπο (πληθυντικός γενικής θηλυκού) στην Κοινή Ελληνική τονίζεται η λήγουσα, ενώ στην Κυπριακή συχνά η παραλήγουσα [αλλά όχι σε όλους τους τύπους, π.χ. «κοπέλλων» αλλά «γυναικών»].

άλλες λέξεις συνιστούν ή συνιστούσαν διπλότυπα λέξεων που επιλέγονται ή επιλέγονταν ανάλογα με το συγκείμενο, σηματοδοτώντας τον βαθμό επισημότητας του τελευταίου. Επιπλέον, οι τύποι «φρυγανιά», «ψώνια» και «δημόσιος υπάλληλος» αποτελούν τύπους και της Κυπριακής και η αποσιώπηση αυτού του στοιχείου εκ μέρους της Arvaniti μαρτυρεί και πάλι μια τάση υπερτονισμού των διαφορών. [Σ' αυτό το πλαίσιο υπερτονισμού των διαφορών, η Arvaniti αναφέρει ότι η μετάφραση τύπων από την Αγγλική έχει ως αποτέλεσμα, ανάμεσα σ' άλλους, τους εξής νεολογισμούς – αποκλίνοντες από την Κοινή τύπους: «διανοητική ιδιοκτησία» αντί «πνευματική ιδιοκτησία», «θανατική έρευνα» αντί «ιατροδικαστική εξέταση». Ωστόσο, αυτοί οι τύποι φαίνεται ότι αποτελούν μεμονωμένη περίπτωση της μετάφρασης της νομοθεσίας από την Αγγλική (οι οποίοι δεν φαίνεται να έχουν υιοθετηθεί γενικευμένα, ενώ, μάλιστα, ξενίζουν και τον Ελληνοκύπριο ομιλητή) και η επιλογή αυτών των διαφορετικών από την Κοινή Ελληνική τύπων στη μεταφραστική διαδικασία έχει ερμηνευθεί ως προσπάθεια να δημιουργηθεί ένα (γλωσσικό) μέσο υποστήριξης της κρατικής ταυτότητας έναντι της εθνικής (βλ. Floros, 2014)].

Με βάση τα πιο πάνω μπορούμε να πούμε ότι το δομικό χάσμα ανάμεσα στις δυο ποικιλίες τυγχάνει υπερτονισμού από τους ερευνητές που εξαγουν το συμπέρασμα ότι στην Κύπρο υπάρχει διπλογλωσσία, έννοια η οποία προϋποθέτει ένα ευρύ δομικό χάσμα ανάμεσα στις δυο ποικιλίες που βρίσκονται σε διπλογλωσσική σχέση. [Ας αναφερθεί συμπληρωματικά ότι άλλοι ερευνητές, όπως οι Ραβλου και Christodoulou (2001:78), θεωρούν ότι Κυπριακή και Κοινή Ελληνική δεν διαφέρουν ευρέως δομικά]. Συνάμα, η εδώ αμφισβήτηση τύπων που θεωρούνται ότι αποτελούν την Κοινή Κυπριακή (π.χ. «όπως» με υποτακτική, αλλά και λεξιλογικών τύπων ως λεξιλογίου της Κυπριακής, π.χ. «θανατική έρευνα») επιτρέπουν την ανάδυση της εξής υπόθεσης: μήπως αυτό που περιγράφεται ως ανάδυση μιας Κοινής Κυπριακής, η οποία διεισδύει και στα ημιεπίσημα συγκείμενα, συνιστά στην ουσία την περιγραφή της απορρόφησης της διαλέκτου από την Κοινή σε ένα σημαντικό βαθμό και αντανακλά τον ανέκαθεν μη λειτουργικό διαχωρισμό χρήσης ανάλογα με το κύρος του πλαισίου εκφοράς, ο οποίος γίνεται περισσότερο αισθητός εξαιτίας της εν λόγω απορρόφησης;

Εδώ απαιτείται και η αποσαφήνιση του κατά πόσο πρόκειται για αμοιβαία κατανοητές ποικιλίες, καθώς οι ποικιλίες που βρίσκονται σε διπλογλωσσική σχέση δεν είναι αμοιβαία κατανοητές λόγω του μεγάλου δομικού χάσματος. Οι όποιες

δυσκολίες κατανόησης της Κυπριακής από τους Ελλαδίτες, πράγμα που επίσης δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ομοιογενοποιητικά, αφού οι πιθανές «δυσκολίες» ενός Αθηναίου/μιας Αθηναίας δεν αποτελούν κατά γενική ομολογία «δυσκολίες» για ένα Ρόδιο/μια Ρόδια, πιθανότατα έγκεινται στις φωνολογικές διαφορές. Εξ ου και ο Νικόλαος Γ. Κοντοσόπουλος (2008), ενώ αναφέρει ότι «οι διάλεκτοι της νεοελληνικής (με εξαίρεση τις τέσσερις καθαυτές διαλέκτους [τσακωνική, ποντιακή, καππαδοκική και τα ελληνικά της νότιας Ιταλίας] [...] είναι σε μεγάλο βαθμό κατανοητές από τους Πανελλήνους» (σ. 3, η έμφαση δική μου), σημειώνει παράλληλα ότι η ύπαρξη αρκετών κυπριακών λέξεων σε συνδυασμό με την ιδιάζουσα προφορά των Ελληνοκυπρίων [δηλαδή οι λεξιλογικές και φωνολογικές διαφορές των δύο ποικιλιών] καθιστούν την Κυπριακή δυσνόητη από τους άλλους Έλληνες (σ. 25) – σημειωτέον ότι εδώ θα απέφευγα τη γενίκευση «τους άλλους Έλληνες» και δεν θα ομοιογενοποιούσα ούτε θα απλούστευα την ποικίλη σχέση διαφόρων Ελλαδιτών με τα Κυπριακά. Ούτως ή άλλως, όμως, ο Κοντοσόπουλος θεωρεί ότι οι όποιες δυσκολίες κατανόησης της Κυπριακής προκύπτουν από τις φωνολογικές διαφορές και από τις κυπριακές λέξεις,¹⁶ και όχι λόγω ενός ολόπλευρου δομικού χάσματος. Άρα, στη βάση αυτής της εξήγησης των δυσκολιών θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Κυπριακή είναι κατανοητή στους Ελλαδίτες που «αποκτούν» μόνο την Κοινή, στον βαθμό που τους είναι κατανοητή, λόγου χάρη, η κρητική διάλεκτος και η διάλεκτος των Ροδίων [όπως χρησιμοποιείται ειδικά σε κάποια χωριά αυτών των περιοχών]. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Κοντοσόπουλος σημειώνει ότι η Κυπριακή βρίσκεται ανάμεσα στο ιδίωμα και τη διάλεκτο και ότι αναφέρεται καταχρηστικά ως διάλεκτος.

Όσον αφορά τώρα στο αντεπιχείρημα ότι οι Ελληνοκύπριοι θεωρούν την Κοινή Ελληνική ξένη και τεχνητή γλώσσα (βλ. Ioannidou, 2004· Ioannidou, 2012), θα μπορούσαμε να πούμε ότι ακόμα και *κάθε μητρική γλώσσα είναι σε κάποιο βαθμό τεχνητή* (Hudson, 2002: 22) καθώς η γνώση της δεν περιορίζεται στις λέξεις που το παιδί μαθαίνει στην πρώιμη παιδική ηλικία. Ή, μπορούμε να αναρωτηθούμε, ακολουθώντας τον Wexler (1971), πώς μπορούν να θεωρηθούν μητρική γλώσσα οι

¹⁶Ας σημειωθεί, για χάρη ακριβολογίας, ότι, όπως προκύπτει από τις λεξιλογικές διαφορές Κυπριακής και Νεοελληνικής που παραθέτει ο Κοντοσόπουλος (2008: 25-26), πολλές κυπριακές λέξεις έχουν σήμερα εκλείψει και αποτελούν άγνωστες λέξεις στις νεότερες γενιές των Ελληνοκυπρίων [π.χ. καλοτάριν (=καλοκαιρία), ποραντίδες (=ψιχάλες βροχής), κακανάρεστος (=ιδιότροπος) κ.α.]. Αυτό από τη μια καταδεικνύει την απορρόφηση της διαλέκτου από την Κοινή (όπως ήδη συζητήθηκε) και από την άλλη ότι ο βαθμός που οι δυο ποικιλίες είναι αμοιβαία κατανοητές είναι μεγαλύτερος σε σχέση με το παρελθόν.

νομικές και ιατρικές ορολογίες, ή η γραπτή έκφραση που το παιδί καλείται να μάθει στο σχολείο ή τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη που δανείζονται από τη βιβλιοθήκη και διαβάζουν οι Ελλαδίτες (και οι Ελληνοκύπριοι) μαθητές; Συνεπώς, η εκπεφρασμένη άποψη ότι η Κοινή Ελληνική είναι ξένη και τεχνητή στους Ελληνοκυπρίους δεν πρέπει να αποδοθεί κατ' ανάγκη σε ένα ευρύ δομικό χάσμα ανάμεσα στην Νεοελληνική και την Κυπριακή και δεν συνιστά ανυπέρβλητο επιχείρημα εναντίον του ότι οι Ελληνοκύπριοι «αποκτούν» ως πρώτο σύστημα την Κυπριακή και «αποκτούν» επίσης, ως δεύτερο σύστημα, την Κοινή Ελληνική, όπως ισχύει γενικευμένα στις σχεσιακές περιπτώσεις Κοινής – διαλέκτου (βλ. Schiffman, 1997). Ας δούμε πώς φωτίζουν το θέμα αυτό δυο παραδείγματα, σχετικά με τον τρόπο αξιοποίησης της Κυπριακής και της Κοινής Ελληνικής, (α) στον Τύπο και (β) σε τηλεπαιχνίδια:

(α) Οι λεζάντες των γελοιογραφιών στον κυπριακό Τύπο είναι γραμμένες και στην Κοινή Ελληνική [π.χ. οι γελοιογραφίες του δημοφιλούς «Πιν», της Σκεύης Σαββίδου και άλλων]. Αυτό καταδεικνύει ότι η Κοινή Ελληνική θεωρείται κατάλληλη για να εκφράσει και το οικείο και συνεπώς [πέρα από το ότι ενισχύει τις αμφιβολίες διαχωρισμού χρήσης των δυο ποικιλιών στο δίπολο «επίσημο – ανεπίσημο συγκείμενο» (όπως συζητήθηκε πιο πάνω)] ότι η Κοινή Ελληνική «αποκτιέται» ως δεύτερο σύστημα. Αντίθετα, στις καταστάσεις διπλογλωσσίας, καθώς οι ομιλητές δεν «κατακτούν» ποτέ την υψηλή ποικιλία, η οποία εκφράζει το ανοίκειο και το ξένο σε αντίθεση με τη χαμηλή ποικιλία, συναντάται ένας αντίστοιχος διαχωρισμός αξιοποίησης των δυο ποικιλιών στον Τύπο: οι εφημερίδες και τα περιοδικά είναι γραμμένα στην υψηλή ποικιλία, ενώ οι λεζάντες των γελοιογραφιών, ακριβώς επειδή εκφράζουν το οικείο, είναι γραμμένες στη χαμηλή ποικιλία. Όπως σημειώνει ο Ferguson (1991) είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι σε όλες τις περιπτώσεις διπλογλωσσίας οι σατιρικές στήλες και οι λεζάντες των γελοιογραφιών γράφονται στη χαμηλή ποικιλία.¹⁷

(β) Σε διάφορα τηλεοπτικά και ραδιοφωνικά τηλεπαιχνίδια που επικεντρώνονται και στη γλώσσα, π.χ. στο *Κάποιο λάκκο έχει η φάβα* του ραδιοφωνικού σταθμού

¹⁷Ερευνητές που θεωρούν το συγκείμενο της Κύπρου διπλογλωσσικό, αγνοούν τα πιο πάνω [π.χ. ο Σπύρος Μοσχονάς (2002) αναφέρει ότι οι λεζάντες των γελοιογραφιών είναι αποκλειστικά στην Κυπριακή, πράγμα που, σύμφωνα με τον ίδιο, υποτιθέμενα επιβεβαιώνει τη διπλογλωσσία στην Κύπρο].

Κανάλι Έξι, δίνονται στους διαγωνιζόμενους τύποι της Κοινής Ελληνικής και οι διαγωνιζόμενοι καλούνται να αποδώσουν τους αντίστοιχους κυπριακούς, ή περιγράφεται περιφραστικά στην Κοινή μια κατάσταση και οι διαγωνιζόμενοι καλούνται να την αποδώσουν μονολεκτικά στην Κυπριακή. Στο ίδιο παράδειγμα, δόθηκαν οι εξής ερωτήσεις: Πώς λέμε στην κυπριακή ντοπιολαλιά τα εξής: *το κουκουνάρι* (13 Μαΐου 2017), *το πρωί* (6 Μαΐου 2017), *το πλήθος-τα αμέτρητα σε αριθμό* (22 Απριλίου 2017), *το θυμάρι* (5 Απριλίου 2017) και *σκόπιμα-επίτηδες* (1 Απριλίου 2017). Το γεγονός ότι σε τέτοια τηλεπαιχνίδια το δεδομένο στις ερωτήσεις είναι τύποι της Κοινής και το ζητούμενο τύποι της Κυπριακής, μάλλον μαρτυρεί ότι η Κοινή δεν συνιστά ξένη και τεχνητή ποικιλία. Με άλλα λόγια, εδώ μπορεί να υποθέσει κανείς ότι εάν η Κοινή Ελληνική ήταν η υψηλή ποικιλία ενός διπλογλωσσικού συγκειμένου (εδώ υποτιθέμενα του κυπριακού), τότε, για να αυξηθεί το επίπεδο δυσκολίας, οι ερωτήσεις θα έπρεπε να διατυπώνονταν αντιστρόφως (δηλαδή να δίνονταν τύποι της Κυπριακής με ζητούμενο τον αντίστοιχο νεοελληνικό τύπο). [Επιπλέον, η δυσκολία των διαγωνιζόμενων να αποδώσουν τους κυπριακούς, αντίστοιχους των νεοελληνικών, τύπους μαρτυρεί την απορρόφηση της Κυπριακής από την Κοινή, κάτι που, όπως συζητήθηκε, δεν ισχύει στις διπλογλωσσικές καταστάσεις]. Από την άλλη, μάλιστα, επίσης στο ίδιο παράδειγμα, δίνονται αινίγματα στην Κυπριακή, τα οποία περιλαμβάνουν παρωχημένους τύπους που χρειάζεται κανείς να αποκωδικοποιήσει πρώτα σημασιολογικά, προφανώς για να αυξηθεί το επίπεδο δυσκολίας: π.χ. «Τα όρη εσιονίσαν, οι βρύσες ετζινήσαν, οι μύλοι εσταματήσαν, τα δκυό τρία εγίνησαν. Τι είναι;» (21 Μαΐου 2017)· «Μητέρα μαλλωτή γεννά παιδίν άμαλλον, το δε άμαλλον παιδίν, γεννά παιδίν μαλλωτόν; [Τι είναι;]» (13 Μαΐου 2017).

Από όλα όσα έχουν προαναφερθεί προκύπτει ότι ο ισχυρισμός ότι η έννοια της διπλογλωσσίας αποτυπώνεται στο ελληνοκυπριακό γλωσσικό συγκείμενο αφήνει αναπάντητα ερωτήματα και αθέατες πτυχές του κυπριακού συγκειμένου, που τον θέτουν υπό αμφισβήτηση. Συνολικά, δεν υπάρχει κάποιο ανυπέρβλητο επιχείρημα ότι η εναλλαγή των δυο ποικιλιών γίνεται με κριτήριο το κύρος του συγκειμένου· δεν συζητείται και δεν αντικρούεται η εναλλακτική ερμηνεία ότι το κριτήριο εναλλαγής είναι το αν ο λόγος είναι δημόσιος ή όχι, ερμηνεία την οποία επιτρέπει η ύπαρξη εθνικών δεσμών ανάμεσα σε Ελλάδα και Κύπρο. Τέλος, το δομικό χάσμα ανάμεσα στις δυο ποικιλίες τυγχάνει υπερτονισμού, κάτι που επίσης θέτει υπό αμφισβήτηση

τον όλο ισχυρισμό. Αυτά τα σημεία επιβάλλουν τη διερεύνηση της συσχέτισης του συμπεράσματος περί διπλογλωσσίας με την ετεροποίηση και ενοχοποίηση του ελληνικού στοιχείου στην Κύπρο που πλαισιώνει τον εν λόγω ισχυρισμό.

Η ετεροποίηση και ενοχοποίηση του ελληνικού εθνικού στοιχείου στην Κύπρο

Εξετάζοντας τα κείμενα που κάνουν λόγο για διπλογλωσσία στην Κύπρο, δεν μπορεί να αγνοήσει κανείς ότι σε αρκετά από αυτά (π.χ Arvaniti, 2006· Hadjiοannου, Tsiplakou & Kappler, 2011· Ioannidou, 2012) διακρίνεται μια προσπάθεια ετεροποίησης και ενοχοποίησης του ελληνικού στοιχείου στην Κύπρο. Πιο αναλυτικά, ο λόγος περί διπλογλωσσίας στην Κύπρο, είναι αναπόφευκτα πλαισιωμένος (α) από την παρωχημένη αντίληψη ότι το έθνος πρέπει να είναι έθνος-κράτος¹⁸ (κάτι που ενέχει τον υπαινιγμό ότι η ύπαρξη του ελληνικού εθνικού στοιχείου -στην ανεξάρτητη πλέον- Κύπρο είναι προβληματική)· (β) από την πεποίθηση ότι η ύπαρξη διαφορετικών εθνικών ταυτοτήτων (ελληνικής και τουρκικής) φέρει την ευθύνη για τη μη ειρηνική συμβίωση των δυο κοινοτήτων στο νησί (και όχι η μη ανοχή στο διαφορετικό). Συνεπώς, επιβάλλεται η διερεύνηση της συσχέτισης της περιγραφής του ελληνοκυπριακού γλωσσικού συγκειμένου ως διπλογλωσσικού με την ετεροποίηση και ενοχοποίηση του ελληνικού στοιχείου στην Κύπρο που εντοπίζεται στα ίδια κείμενα.

Αρχικά, θα πρέπει να εξεταστεί το θέμα της αυτονόμησης της καθομιλουμένης στα διπλογλωσσικά συγκείμενα. Αν και η διπλογλωσσία αποτελεί μια σχετικά σταθερή και μακροχρόνια κατάσταση, εντούτοις δεν διατηρείται για πάντα. Όπως αναφέρει ο Ferguson (1959), η διπλογλωσσία δεν φαίνεται να αποτελεί πρόβλημα μέχρι να αναδυθούν συγκεκριμένες τάσεις, όπως η επιθυμία για αυτονομία μέσω της εθνικής γλώσσας. Αναδύεται, κατά συνέπεια, ένα γλωσσικό ζήτημα, στη συζήτηση για το οποίο υπάρχουν, σύμφωνα με τον Ferguson, αυτοί που υποστηρίζουν την επικράτηση της υψηλής ποικιλίας, αυτοί που υποστηρίζουν την επικράτηση της χαμηλής ποικιλίας και σπανιότερα αυτοί που υποστηρίζουν την επικράτηση ενός μίγματος των δυο. Σε κάποιες περιπτώσεις, η πρώτη ομάδα χρησιμοποιεί ως

¹⁸Περισσότερα για το θέμα της πολιτικο-φιλοσοφικά παρωχημένης ταύτισης έθνους – κράτους βλ. Papastephanou (2012α).

επιχείρημα τη σύνδεση της υψηλής ποικιλίας με το ένδοξο παρελθόν, ενώ επιχείρημα της δεύτερης ομάδας είναι ότι η χαμηλή ποικιλία είναι πιο κοντά στον τρόπο που οι άνθρωποι σκέφτονται [καθώς ένα ευρύ δομικό χάσμα χωρίζει τις δυο ποικιλίες].

Για την περίπτωση του ελληνοκυπριακού γλωσσικού συγκειμένου, μπορούμε να πούμε ότι όσοι υποστηρίζουν ότι στην Κύπρο υπάρχει διπλογλωσσία, αφ' ης στιγμής δεν υποστηρίζουν, λόγου χάρη, τη διατήρηση μιας μικτής ποικιλίας και, κυρίως, αφ' ης στιγμής θεωρούν και τονίζουν ότι η Κοινή Ελληνική είναι ξένη και τεχνητή στους Ελληνοκυπρίους (βλ. Arvaniti, 2006· Hadjiioannou, Tsiplakou & Kappler, 2011· Ioannidou, 2004· Ioannidou, 2012), εκφράζουν στην ουσία αυτό που ο Ferguson (1959) περιγράφει για τις καταστάσεις διπλογλωσσίας ως *τάσεις υπέρ της χαμηλής ποικιλίας*, δηλαδή υπέρ της επικράτησης, αυτονόμησης της καθομιλουμένης.

Εδώ θα μπορούσε να πει κανείς ότι αυτό καταδεικνύει την επιθυμία για εθνική αυτονόμηση και ανεξαρτησία, όπως συμβαίνει, γενικά, με την αρχή του τέλους των διπλογλωσσικών συνθηκών· άρα θα μπορούσε να το περιγράψει ως κάτι θετικό, εφ' όσον, όμως, υπάρχει διπλογλωσσία. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά στο ελληνοκυπριακό συγκεκριμένο καθώς, όπως έχει φανεί, ο ισχυρισμός ότι η έννοια της διπλογλωσσίας αποτυπώνεται σ' αυτό είναι συζητήσιμος, και καθώς η ελληνική εθνική αυτοσυνείδηση είναι ακόμα ενεργή στην Κύπρο (χωρίς να σημαίνει ότι η εθνική ταυτότητα αναιρεί, ή βρίσκεται σε αντιπαλότητα με, την κρατική ταυτότητα), αναδύεται το ερώτημα κατά πόσο η επιθυμία για αυτονόμηση μέσω της μητρικής γλώσσας δεν έπεται της «διπλογλωσσίας», αλλά προηγείται αυτής· εάν, κατά κάποιο τρόπο τη «γεννά», ως ιδεολογικό αποκύημα, για να την αξιοποιήσει ως μέσο αποδόμησης¹⁹ ενός ενεργού αλλά ενοχοποιημένου εθνικού αυτοπροσδιορισμού.

Τη διατύπωση της υπόθεσης ότι υπάρχει η επιθυμία για αποδόμηση μιας ενεργής αλλά ενοχοποιημένης ταυτότητας, και συγκεκριμένα της εθνικής, επιτρέπουν οι εξής αντιλήψεις, όπως εκφράζονται σε κείμενα που κάνουν λόγο για διπλογλωσσία στην Κύπρο: (α) ότι το έθνος είναι αναπόδραστα έθνος – κράτος και (β) ότι η εθνική ταυτότητα καθαυτή, δηλαδή η εθνική διαφορετικότητα, φέρει την ευθύνη για την

¹⁹Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η εθνική αποδόμηση είναι καθαυτή προβληματική, καθώς με όρους του Ernesto Laclau (1996), η κοινωνία αλλάζει με το πέρασμα στον χρόνο και η διαδικασία της ταύτισης είναι αναστρέψιμη. Δηλαδή είναι δυνατόν η εθνική ταύτιση να παρέλθει και οι άνθρωποι *κατόπιν συναίεσης* σε νέα νοήματα να ομαδοποιούνται με βάση άλλα κριτήρια, αντί των εθνικών χαρακτηριστικών. Δεν νομιμοποιείται, όμως, η βίαιη και έξωθεν (λόγου χάρη μέσω των εκπαιδευτικών πολιτικών) εθνική αποδόμηση ενός ενεργού (δηλαδή που συνιστά φυσικοποιημένο νόημα) εθνικού αυτοπροσδιορισμού.

προβληματική σχέση με την ετερότητα (εδώ Τουρκοκυπρίους) στην Κύπρο. Ως προς το πρώτο, σε κείμενα ερευνητών που μιλούν για διπλογλωσσία στην Κύπρο διακρίνεται η παρωχημένη αντίληψη ότι για να υπάρχει κράτος αυτό θα πρέπει να είναι έθνος – κράτος, δηλαδή, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στο κυπριακό συγκείμενο, ότι η κρατική σύσταση επέβαλλε και επιβάλλει εθνική διαφοροποίηση από την προγενέστερη κατάσταση. Για παράδειγμα, η Elena Ioannidou (2012) ερμηνεύει την «αγάπη προς την Κύπρο» ως «μετριοπαθή εθνικό προσανατολισμό» (σ. 221), μολονότι, η εθνική υπόσταση των Ελληνοκυπρίων (γλώσσα, ήθη, έθιμα, ιστορική μνήμη) δεν ταυτίζεται με, ούτε και εξαντλείται στην, κρατική υπόσταση. Αυτή η παρωχημένη και πολιτικο-φιλοσοφικά εσφαλμένη ταύτιση έθνους - κράτους συναντάται και στο κείμενο των Hadjioannou, Tsiplakou και Karpler (2011): οι εν λόγω ερευνητές ενώ αναγνωρίζουν τον ελληνικό εθνικό αυτοπροσδιορισμό των Ελληνοκυπρίων πριν το 1960, εντούτοις θεωρούν πολιτικές *εξελληνισμού* εκείνες τις εκπαιδευτικές πολιτικές της ανεξάρτητης πλέον Κύπρου που αποσκοπούσαν στη διατήρηση των ελληνικών εθνικών δεσμών. Στο ίδιο πνεύμα, η Arvaniti (2006) χαρακτηρίζει ως ιδεολογία την άποψη ότι οι Ελληνοκύπριοι δεν διαφέρουν εθνικά από τους Ελλαδίτες, αλλά μόνο κρατικά (σ. 19), χωρίς ωστόσο να εξηγεί τι εννοεί με τον όρο «ιδεολογία», κατά πόσο το αντίθετο (δηλαδή, η ιδέα ότι οι Ελληνοκύπριοι διαφέρουν εθνικά από τους Ελλαδίτες) είναι ή δεν είναι «ιδεολογία», τι εκείνη εννοιολογικοποιεί ως «έθνος» και «εθνική διαφορά» και, εν τέλει, το γιατί είναι αναπόδραστη η ταύτιση έθνους – κράτους. Μάλιστα, η Arvaniti (2006) υποστηρίζει ότι οι Ελληνοκύπριοι αρνούνται να παραδεχτούν ότι Κυπριακή και Κοινή Ελληνική είναι δυο διαφορετικές γλώσσες γιατί αυτό θα συνεπαγόταν, σύμφωνα με την ίδια, ότι οι Ελληνοκύπριοι διαφέρουν και εθνικά από τους Ελλαδίτες (σ. 19). Αυτός της ο ισχυρισμός ενέχει τη θέση ότι υπάρχει κάτι οντολογικό στην εθνική ταυτότητα και ότι το Ηροδότειο «ομόγλωσσον» εξακολουθεί να εκφράζει το τι είναι έθνος, πράγματα που η σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία έχει καταδείξει ως βαθιά προβληματικά (Papastephanou, 2012α).

Εν τέλει, οι προαναφερθείσες ερμηνείες, που εκλαμβάνουν την εθνική (ελληνική) και την κρατική (κυπριακή) ταυτότητα ως εξ ορισμού ασυμφιλίωτες στην διεκδίκηση του μεταφυσικού Ενός (ένας εαυτός, μια ταυτότητα, ένα έθνος-κράτος, κ.λπ.) – με την εθνική, ελληνική, να εμποδίζει την ανάδειξη μιας υποτιθέμενης κυπριωτικής «εθνικής» ταυτότητας – αγνοούν τις νέες πολιτικές δυνατότητες που προσφέρει η

ιδέα των πολλαπλών ταυτοτήτων. Βαθύτερα, λοιπόν, η ερμηνεία της εναλλαγής Κυπριακής – Κοινής ως διπλογλωσσίας εδράζεται στην εσφαλμένη και παρωχημένη πια²⁰ υπόθεση ότι η κρατική ταυτότητα και η εθνική ταυτότητα είναι εξ ορισμού ανταγωνιστικές και αλληλοαναιρετικές ταυτότητες. Φαίνεται, επομένως, ότι, μέσα από έναν παρωχημένο μεθοδολογικό εθνο-κρατισμό (methodological nationalism), για να χρησιμοποιήσω τον όρο του Ulrich Beck (2002),²¹ οι γλωσσικοί κώδικες υφίστανται μια πολύ συγκεκριμένη ιδεολογική πολιτικοποίηση που τους αντιστοιχίζει με τις δυο κρατικές ταυτότητες (κυπριακή, ελλαδική), και τους περιχαράκωνει, εντός αυτών των ταυτοτήτων, ως ανεξάρτητους και ριζικά διαφοροποιημένους. Κατ' επέκταση, αναδύεται το ερώτημα μήπως η έννοια της διπλογλωσσίας γίνεται ιδεολογικό εργαλείο και επενδύεται με λιμπιντική ενέργεια (libidinal energy) και προσδοκία ότι η δραστική επιλογή μιας γλωσσικής ταυτότητας οιονεί αντίστοιχης της κρατικής θα έχει επιθυμητές πολιτικές συνέπειες. Μια τέτοια λογική υπηρετεί μια πολύ προβληματική αντίληψη της κρατικής ταυτότητας ως εξαρτημένης από την αναίρεση άλλων ταυτοτήτων που συγκροτούν πολλαπλά το πολιτικό υποκείμενο. Με άλλα λόγια, είναι πολύ πιθανόν η διπλογλωσσία να έρχεται να επιτελέσει ιδεολογικούς ρόλους οικοδόμησης κράτους (nation-building/ nation-state building) κατά το μοντερνιστικό πρότυπο του αποκλεισμού της πολλαπλότητας των ταυτοτήτων και του αποκλεισμού της συνθετότητας της συνέργειάς τους.

Ως προς το δεύτερο σημείο, δηλαδή, τον βαθμό εμπλοκής της εθνικής συνείδησης στο κυπριακό πρόβλημα, η προβληματική σχέση με την ετερότητα αποδίδεται από ερευνητές που κάνουν λόγο για διπλογλωσσία στην Κύπρο στην καθαυτή (εθνική) διαφορετικότητα, αντί στη μη ανοχή του διαφορετικού. Για παράδειγμα, η Ioannidou (2012) αποδίδει την ευθύνη για την κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους στις διαχωριστικές εκπαιδευτικές πολιτικές: επικρίνει τις εκπαιδευτικές πολιτικές του παρελθόντος για τον εθνικό τους προσανατολισμό (τον οποίο δεν διαφοροποιεί από τον εθνικισμό) και χρεώνει αδιαφοροποίητα στο εθνικό στοιχείο την ευθύνη για την κατάρρευση του δικοινοτικού κράτους. Έτσι, μετατρέπει το Κυπριακό από διεθνές

²⁰ Νέες θεωρήσεις για την πολλαπλότητα ταυτοτήτων προσεγγίζουν τις σχέσεις των ποικίλων ταυτοτήτων όχι κατ' ανάγκη με αντιθετικούς όρους, αλλά με πολύ πιο πλούσιους και πολύπλοκους όρους σύνθετων συσχετισμών (π.χ. βλ. Arriah, 2005).

²¹ Με τον όρο αυτό ο Beck (2002) περιγράφει και στηλιτεύει το να ερμηνεύεται το κάθετι στη βάση της εξίσωσης της κοινωνίας με την κοινωνία του έθνους-κράτους, δηλαδή στη βάση των στενών ορίων του μοντέρνου έθνους-κράτους.

μετα-αποικιακό πρόβλημα σε δικαιοδική διαμάχη, όπως υπαγορεύει το νεο-αποικιακό αφήγημα που έχει κερδίσει ηγεμονία τα τελευταία χρόνια σε μεγάλο αριθμό ακαδημαϊκών και κομματικών αξιωματούχων στην Κύπρο. Πέρα από το ότι αυτός της ο ισχυρισμός δεν στέκει ιστορικά [για λόγους που δεν μπορούν να παρατεθούν στο παρόν άρθρο – όμως, για μια εναλλακτική σύντομη θεώρηση του Κυπριακού, εναλλακτική στον ισχυρισμό της Ioannidou, βλ., π.χ. Anderson (2008)] επίσης αγνοεί ότι η εθνική διαφορετικότητα και η ειρηνική συνύπαρξη δεν αλληλοακυρώνονται εξ ορισμού – δεν είναι, δηλαδή, αδύνατο να ζουν ειρηνικά όσοι διαφέρουν – άρα οι αιτίες συγκρούσεων δεν βρίσκονται, όπως απλουστευτικά υπονοεί, στη διατήρηση ενεργών εθνικών ταυτοτήτων.

Παρόμοια με την Ioannidou, ο Yiannis Papadakis, που θεωρεί την Κυπριακή μη κατανοητή από τους Ελλαδίτες (στο: Arvaniti, 2006), σε άλλο κείμενό του (2008), προτείνει αποκοπή από τους εθνικούς δεσμούς μέσω της διδασκαλίας της Ιστορίας, ώστε να επέλθει υποτιθέμενα μ' αυτό τον τρόπο ο σεβασμός στον, και η ειρηνική συμβίωση με τον, εθνικό Άλλο (δηλαδή με τους Τουρκοκύπριους). Δηλαδή, κατά πρώτο λόγο, εντοπίζεται στη θέση του Papadakis (στο: Arvaniti, 2006) μια προσπάθεια ετεροποίησης της ενοχοποιημένης -όπως φαίνεται σε άλλο κείμενό του (2008)- ελληνικότητας στο ελληνοκυπριακό συγκείμενο, μέσω και της γλώσσας. Κατά δεύτερο, η στράτευση, από μέρος του Papadakis, της διδασκαλίας της Ιστορίας σε ένα τέτοιο σκοπό αποτελεί κοινωνική μηχανική (social engineering, όπως το εννοεί και στηλιτεύει ο Michel Foucault (1977 και 1978) ως μεγάλης κλίμακας συμπεριφορική χειραγώγηση και έλεγχο των μαζών). Αποτελεί, μάλιστα, τέτοια μηχανική, τόσο όσο και η εθνικιστική χρήση της ιστορίας (την οποία φαινομενικά αντιμάχεται, αλλά της οποίας, στην πραγματικότητα, αποτελεί την άλλη όψη). Επομένως, αυτή η στράτευση εγείρει θέματα διδακτισμού, ιδεολογικού διαποτισμού κ.λπ.

Στο ίδιο νοηματικό πλαίσιο, οι Hadjioannou, Tsiplakou και Karpler (2011) αναφέρουν ότι η ελληνικότητα «επιστρατεύθηκε» στο ελληνοκυπριακό εκπαιδευτικό συγκείμενο ώστε να *διαφοροποιηθεί* ο εθνικός Εαυτός (Ελληνοκύπριος) από τον εθνικό Άλλο (Τουρκοκύπριο). Αγνοούν, ωστόσο, ανάμεσα σε άλλα ζητήματα (που αφορούν σε ιστορική εγκυρότητα του ισχυρισμού τους, αλλά που ξεφεύγουν από το παρόν πλαίσιο συζήτησης), και το ότι οι ταυτότητες δεν υπάρχουν ως καθαυτές ή αμιγείς και ότι, ως εκ τούτου, προϋποθέτουν την ύπαρξη του διαφορετικού, του

Άλλου. Η προϋπόθεση ετερότητας, εκεί όπου υπάρχει ουσιαστική διαφοροποίηση, όχι μόνο δεν είναι εξ ορισμού προβληματική, αλλά είναι και απαραίτητη σε μια μεταμοντέρνα εποχή που αναγνωρίζει πολυφωνία, ετερογένεια και πολλαπλότητα ταυτοτήτων. Ο ισχυρισμός υπέρ του αντιθέτου θα ισοδυναμούσε με καταγγελία κάθε ταυτότητας ως αναπόδραστα προβληματικής.

Για να δώσω μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με το πώς η προσέγγιση των Hadjioannou, Tsiplakou και Karpler (2011) διακρίνεται γενικά από ιδεολογική στρατεύση που μαρτυρεί, ίσως, μια μοντερνιστική επιθυμία επικράτησης μιας αποκλειστικά κρατικής ταυτότητας ως κάτι που θα επιφέρει υποτιθέμενα την ειρηνική συνύπαρξη με τον εθνικό Άλλο, αναφέρω τα εξής: Οι Hadjioannou, Tsiplakou και Karpler, όταν καταπιάνονται με το Κυπριακό, υιοθετούν μια κατ' επίφαση ουδετερότητα, με αποτέλεσμα να καταλήγουν σε αντιφάσεις ως προς τη γεγονοτική πτυχή του Κυπριακού ζητήματος. Πρώτο, αποκαλούν «παρέμβαση» την στρατιωτική εισβολή των Τούρκων στο νησί και, μάλιστα, επισημαίνουν ότι η μια πλευρά τη θεωρεί «εισβολή» και η άλλη «κίνηση ειρήνης» (και εδώ, για άλλη μια φορά, απλουστεύουν μονοφωνικά και ομοιογενοποιητικά τις θέσεις και του «εμείς» και των «άλλων»: π.χ. δεν συμμερίζονται όλοι οι Τουρκοκύπριοι την ιδέα του 1974 ως «κίνηση ειρήνης»). Δεύτερο, ως προς τον εκτοπισμό των Ελληνοκυπρίων από τον Βορρά, αναφέρονται σε «ανταλλαγή πληθυσμών» που ακολούθησε την εισβολή, αποσιωπώντας το ότι δεν επρόκειτο για ανταλλαγή πληθυσμών με την ουσιαστική έννοια του όρου, αλλά για βίαιη εκδίωξη των Ελληνοκυπρίων από τις περιουσίες τους. Τρίτο, σημειώνουν ότι η εισροή μεταναστών από την Τουρκία ερμηνεύεται από την τουρκική και τουρκοκυπριακή πλευρά ως στρατηγική οικονομικής στήριξης και από την ελληνοκυπριακή πλευρά ως μέσο δημογραφικής αλλοίωσης του νησιού. Αγνοούν, όμως, ότι όποια και να είναι η πρόθεση, το αποτέλεσμα της δημογραφικής αλλοίωσης είναι αναπόφευκτο και δεν νομιμοποιείται καθώς επίσης και το ότι, και στην περίπτωση των Τούρκων εποίκων, ο εποικισμός ως μεταφορά πληθυσμού (με όποιο κίνητρο) σε κατεχόμενη περιοχή μη-αναγνωρισμένη από τον ΟΗΕ αποτελεί έγκλημα κατά της ανθρωπότητας σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο (πρβλ. Ισραήλ και εποικισμό στη λωρίδα της Γάζας).

Δηλαδή, για να χρησιμοποιήσω όρους της Marianna Papastephanou (2012β), οι συγκεκριμένοι συγγραφείς αντιμετωπίζουν τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας ως ζητήματα σχετικισμού και προοπτικισμού (με ό,τι αυτό συνεπάγεται) αγνοώντας το

νήμα των ιστορικών ευθυνών, τις επιπτώσεις των γεγονότων, καθώς και ολόκληρους κλάδους μελέτης που, παρά τις θεωρητικές αποκλίσεις και διαμάχες, συγκλίνουν ως προς το ότι ο εποικισμός είναι έγκλημα κατά της ανθρωπότητας. Επιπρόσθετα, με αυτές τους τις θέσεις ουσιαστικά επιχειρούν πλασματική απαλοιφή των σημείων ρήξης και πραγματικής τριβής των δυο κοινοτήτων, κάτι που στο όλο πνεύμα του κειμένου τους φαίνεται ότι εξυπηρετεί τη συγκρότηση μιας αποκλειστικά κρατικής ταυτότητας σε βάση συγκάλυψης προβλημάτων μεταξύ των κοινοτήτων που χρήζουν συναινετικής διευθέτησης και προϋποθέτουν την παραδοχή του Άλλου ως εθνικά διαφορετικού που για να συμβιώσει κρατικά με το «εμείς» απαιτεί σεβασμό της εθνικής του διαφοράς (π.χ. Τουρκοκυπριακή εκπαίδευση, Τουρκοκυπριακά δικαστήρια, Τουρκοκυπριακή διοίκηση κάποιων περιοχών).

Συνολικά, εκεί όπου το κράτος θεωρείται αναπόδραστα έθνος-κράτος και εκεί όπου η ελληνική εθνική ταυτότητα των Ελληνοκυπρίων θεωρείται υπαίτια της προβληματικής σχέσης με την ετερότητα,²² επόμενη ιδεολογική συνέπεια είναι η επιθυμία για εθνική αποδόμηση και συγκρότηση μιας αποκλειστικά κρατικής ταυτότητας, κάτι που, ιδεολογικά εξυπηρετείται από τον συζητήσιμο, όπως είδαμε πιο πάνω, ισχυρισμό ότι η Κυπριακή είναι σε σχέση διπλογλωσσίας με την Κοινή Ελληνική. Τέτοιες ιδεολογικές σκοπιμότητες αποτελούν επιπρόσθετο λόγο εισηγησης έναρξης διαλόγου καθώς και ανάπτυξης ερευνητικής και κριτικής στάσης προς την ως τώρα άκριτη και θεωρητικά ακατέργαστη υιοθέτηση του ισχυρισμού της διπλογλωσσίας ως νέου ηγεμονικού αφηγήματος.

Συμπερασματικά

Στο παρόν άρθρο φάνηκε ότι η ερμηνεία του ελληνοκυπριακού γλωσσικού συγκειμένου ως διπλογλωσσικού αφήνει σημαντικά ερωτήματα αναπάντητα καθώς επίσης και σημαντικές πτυχές της κατάστασης στην Κύπρο αθέατες: Δεν εξετάζεται ή αντικρούεται το ενδεχόμενο η εναλλαγή των δυο ποικιλιών να συμβαίνει όχι με κριτήριο την επισιμότητα του συγκειμένου χρήσης, αλλά στον άξονα «ιδιωτικό – δημόσιο», όπως, δηλαδή, συμβαίνει στις τυπικές περιπτώσεις διαλέκτου – Κοινής.

²² Ας επαναληφθεί, πρόκειται για δυο θέματα που για λόγους έκτασης και εστίασης περισσότερο υποδεικνύονται παρά διεκπεραιώνονται στο παρόν άρθρο.

Επιπλέον, το δομικό χάσμα ανάμεσα στις δυο ποικιλίες τυγχάνει υπερτονισμού και ενίοτε επιφανειακών ερμηνειών.

Ο αμφισβητήσιμος, συνεπώς, ισχυρισμός ότι το ελληνοκυπριακό γλωσσικό συγκείμενο είναι διπλογλωσσικό που υποβάλλει ριζικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δυο κωδίκων και αποστέωσή τους σε χωριστές γλωσσικές ταυτότητες, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι αυτός είναι αναπόφευκτα πλαισιωμένος (α) από την παρωχημένη και πολιτικο-φιλοσοφικά εσφαλμένη θέση ότι το έθνος αναπόδραστα ταυτίζεται με το κράτος και (β) από την ενοχοποίηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας των Ελληνοκυπρίων για την προβληματική σχέση με τον εθνικό Άλλο (δηλαδή την ενοχοποίηση της καθαυτής διαφορετικότητας αντί της μη ανοχής του διαφορετικού), επιτρέπει την ανάδυση της εξής υπόθεσης: Μήπως η ανάγνωση του ελληνοκυπριακού γλωσσικού συγκειμένου ως διπλογλωσσικού λειτουργεί ιδεολογικά μετατρέποντας την έννοια της διπλογλωσσίας σε μοχλό διευκόλυνσης απλουστευτικών και ρηχών πολιτικών στρατεύσεων και αντίστοιχων τεχνολογιών αυτού με σκοπό την παραγωγή αυτού που ο Foucault (1991: 82) θα περιέγραφε ως μοντέρνο, Δυτικό υποκείμενο χωρίς πολιτική πνευματικότητα; Βεβαίως, όλα αυτά απαιτούν μελλοντική διεισδυτική διερεύνηση προς την οποία το παρόν άρθρο επιχειρεί απλώς να στρέψει τον ακαδημαϊκό διάλογο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Anderson, P., 2008. The divisions of Cyprus. *London Review of Books*, 30 (8), pp. 7-16.
- Appiah, K. A., 2005. *The ethics of identity*. Princeton, NJ: Princeton University press.
- Arvaniti, A., 2006. Linguistic practices in Cyprus and the emergence of Cypriot Standard Greek. *San Diego Linguistic Paper*, 2, pp. 1-24.
- Beck U., 2002. The terrorist threat: World risk society revisited. *Theory Culture Society*, 19 (4), pp. 39-55, Doi: 10.1177/0263276402019004003
- Coulmas, F., 1987. What writing can do to language: some preliminary remarks. In: S. Battestini, eds., *Development in linguistics and semiotics, language teaching and learning, communication across cultures*. Washington, D.C.: Georgetown University press, pp. 107-129.
- Coulmas, F., 1991. Does the notion of diglossia apply to Japanese? Some thoughts and some documentation. *Southwest Journal of Linguistics*, 10 (1), pp. 125-142.
- Δρουσιώτη, Κ., 2015. Η αποδόμηση της (ενοχοποιημένης) εθνικής ταυτότητας ως προϋπόθεση της ειρηνικής συμβίωσης με τον εθνικό Άλλο στο κείμενο της Elena Ioannidou Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values. *To Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 17 (65), σσ. 103-129.
- Ferguson, C. A., 1959. Diglossia. *Word*, 15, pp. 325-340.
- Ferguson, C. A., 1991. Diglossia revisited. *Southwest Journal of Linguistics*, 10 (1), pp. 214–234.
- Fishman, J. A., 1967. Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23 (2), pp. 29–38.
- Floros, G., 2014. Legal Translation in a Postcolonial Setting: The Political Implications of Translating Cypriot Legislation into Greek. *The Translator*, 20 (3), pp. 411-429
- Foucault, M., 1977. *Discipline and Punish: the Birth of the Prison* (A. Sheridan, Trans.). New York: Vintage.
- Foucault, M., 1978. *The History of Sexuality: Volumes I-III* (R. Hurley, Trans.). New York: Pantheon.
- Foucault, M., 1991. Questions of Method. In: G. Burchell, C. Gordon and P. Miller eds., *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Hemel Hempstead: Hemel Hempstead, pp. 73-86.
- Hadjoannou, X., Tsiplakou, S. and Kappler, M., 2011. Language policy and language planning in Cyprus. *Current Issues in Language Planning*, 12 (4), pp. 503-569. Doi: 10.1080/14664208.2011.629113

- Hatzimihail, E. N., 2013. Cyprus as a mixed legal system. *Journal of Civil Law Studies*, 6 (1), pp. 37-96.
- Hudson, A., 2002. Outline of a theory of diglossia. *International Journal of the Sociology of Language*, 157, pp. 1-48.
- Ioannidou, E., 2004. On language and ethnic identity among Greek Cypriot students. *The Cyprus Review*, 16 (1), pp. 29-52.
- Ioannidou, E., 2012. Language policy in Greek Cypriot education: tensions between national and pedagogical values. *Language, Culture and Curriculum*, 25 (3), pp. 215-230. Doi: 10.1080/07908318.2012.699967
- Καρυόλαιμου, Μ., 2008. Τι απέγινε η κυπριακή διάλεκτος; Δημογραφία και γλωσσική επαφή στην Κύπρο του 21^{ου} αιώνα. *Επετηρίδα κέντρου επιστημονικών ερευνών*, XXXIV, σσ. 451-492.
- Keller, R., 1982. Diglossia in German-speaking Switzerland. In: W. Haas, eds, *Standard languages: Spoken and written*. Manchester: Manchester University press, pp. 70–93.
- Κοντοσόπουλος, Ν. Γ., 2008. *Διάλεκτοι και ιδιώματα της Νέας Ελληνικής*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Kyriakou, M., 2015. *Language attitudes and ethnic identity in a diglossic setting: the case of Greek-Cypriot students*. (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Sussex, 2016). Ανακτήθηκε 20 Μαΐου 2017, από <http://sro.sussex.ac.uk/59820/1/Kyriakou%2C%20Marianna.pdf>
- Laclau, E., 1996. *Emancipation(s)*. London & New York: Verso.
- Μοσχονάς, Σ., 2002. Κοινή γλώσσα και διάλεκτος. Το ζήτημα της «γλωσσικής διμορφίας» στην Κύπρο. *Νέα εστία*, 151 (1745), σσ. 898-928.
- Papadakis, Y., 2008. Narrative, memory and history education in divided Cyprus: A comparison of schoolbooks on the "History of Cyprus". *History & Memory*, 20 (2), pp. 128-148.
- Papastephanou, M, 2012α. Deconstructing the ethnos - nation distinction, *Journal of Politics and Law*. 5 (4), pp. 147-158. Doi: 10.5539/jpl.v5n4p147
- Papastephanou, M, 2012β. *Thinking differently about cosmopolitanism. Theory, eccentricity, and the globalized world*. Boulder & London: Paradigm publishers.
- Pavlou, P. and Christodoulou, N., 2001. Bidialectalism in Cyprus and its impact on the teaching of Greek as a foreign language. *International Journal of Applied Linguistics*, 11 (1), pp. 75-91.
- Παύλου, Π., 2006. Η ερευνητική δραστηριότητα γύρω από τη χρήση της κυπριακής διαλέκτου στην εκπαίδευση. Στο: Ε. Φτιάκα, Α. Γαγάτσης, Ι. Ηλία και Μ. Μοδέστου, επιμ., 9^ο

Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου για τη Σύγχρονη Εκπαιδευτική Έρευνα στην Κύπρο, 2-3 Ιουνίου 2006. Λευκωσία: Πανεπιστήμιο Κύπρου, σσ. 669-678.

Said, E. W., 1985. *Orientalism*. Penguin: Harmondsworth.

Schiffman, H., 1997. Diglossia as a sociolinguistic situation. In: F. Coulmas, eds, *The handbook of sociolinguistics*. Oxford: Blackwell, pp. 205-216.

Ure, J., 1982. Introduction: approaches to the study of register range, *International Journal of the Sociology of Language*. 35, pp. 5–24.

Wexler, P., 1971. Diglossia, language standardization and purism: parameters for a typology of literary languages. *Lingua*, 27, pp. 330-354.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

5ο Διεθνές Συνέδριο Εφαρμοσμένης Οικονομικής:
"Θεσμοί και Ανάπτυξη"

Προλογικό Σημείωμα

Αφιέρωμα στο 5^ο Διεθνές Συνέδριο Εφαρμοσμένης Οικονομικής: "Θεσμοί και Ανάπτυξη"

Το αφιέρωμα που ακολουθεί περιλαμβάνει τέσσερα επιλεγμένα άρθρα που παρουσιάστηκαν στο 5ο Διεθνές Συνέδριο «ΘΕΣΜΟΙ & ΑΝΑΠΤΥΞΗ» το οποίο πραγματοποιήθηκε από τις 17 έως τις 19 Μαΐου 2017 στις καινούργιες εγκαταστάσεις του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στον Βόλο. Ο κύριος σκοπός του συνεδρίου υπήρξε η αποτύπωση του ρόλου τόσο των επίσημων όσο και των ανεπίσημων θεσμών για την επίτευξη μακροπρόθεσμης οικονομικής αποτελεσματικότητας και ανάπτυξης. Όπως έχουν δείξει τόσο η πρόσφατη παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση όσο και η επακόλουθη κρίση κρατικού χρέους στην Ευρωζώνη, η αειφόρος ανάπτυξη είναι ένας συνδυασμός ανθρώπινων, κοινωνικών και θεσμικών παραγόντων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και υπερβαίνουν τις αυστηρά οικονομικές συνθήκες κάθε χώρας. Τα επόμενα άρθρα θίγουν διαφορετικές πλευρές του φαινομένου της ανάπτυξης αναδεικνύοντας τις πλούσιες θεσμικές του διαστάσεις

Καθηγητής Μ. Ζουμπουλάκης

Η «Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης» στην Ομηρική Εποχή

Πασχάλης Αρβανιτίδης #, Νεόφυτος Παντελής Παπαδόπουλος *

Περίληψη

Η «Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης» αποτελεί το σημαντικότερο ίσως έργο του θεμελιωτή των Θεσμικών Οικονομικών, Thorstein Veblen. Σε αυτό Veblen αναλύει τη διαμόρφωση και εξέλιξη των κοινωνικο-οικονομικών θεσμών με βάση την οικονομική συμπεριφορά της ανώτερης, «αργόσχολης», τάξης. Η παρούσα εργασία συνοψίζει τα βασικά στοιχεία της Βεμπλενικής θεωρίας και εξετάζει την εφαρμογή της στην Ομηρική εποχή, όπως αυτή παρουσιάζεται στην Ιλιάδα. Η Ιλιάδα αποτελεί μια σημαντική πηγή πληροφορίας για τις πρώιμες ελληνικές κοινωνίες των Σκοτεινών Αιώνων, μια περίοδο για την οποία οι διαθέσιμες γραπτές ιστορικές πηγές είναι ελάχιστες. Το έπος, παράλληλα με τα γεγονότα του πολέμου, σκιαγραφεί τα χαρακτηριστικά και τη συμπεριφορά της αργόσχολης τάξης, αλλά και της κοινωνίας ολόκληρης, προσφέροντας πολύτιμο υλικό για την κατανόηση, αξιολόγηση και τεκμηρίωση των βασικών εννοιών της Βεμπλενικής θεωρίας.

Λέξεις κλειδιά: *Ιλιάδα, Σκοτεινοί Αιώνες, Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης, Veblen*

Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

* Μ.Δ.Ε. στην Εφαρμοσμένη Οικονομική, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

1. Εισαγωγή

Ο Thorstein Veblen (1857-1929) είναι για πολλούς ο θεμελιωτής και ένας από τους βασικότερους εκπρόσωπους της Αυθεντικής Θεσμικής Σχολής των Οικονομικών (Hodgson 1998 2014). Ασκώντας έντονη κριτική στη συμβατική οικονομική σκέψη της εποχής του, ο Veblen πρότεινε μια εξελικτική και ολιστική προσέγγιση στην ανάλυση της οικονομίας. Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή, η οικονομική επιστήμη πρέπει να δώσει έμφαση στη μελέτη της εξέλιξης του οικονομικού συστήματος και όχι απλώς στη στατική ανάλυση επιμέρους οικονομικών φαινομένων.

Στη Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης (εφεξής ΘΑΤ) (1899/1982), το πιο γνωστό και πιθανά το σπουδαιότερο έργο του, ο Veblen αναπτύσσει αυτές τις ιδέες και διατυπώνει μια τέτοια δυναμική ανάλυση του κοινωνικό-οικονομικού συστήματος και των θεσμών του, οι οποίοι διαμορφώνονται από την οικονομική συμπεριφορά της ανώτερης οικονομικά και κοινωνικά τάξης, της επονομαζόμενης «αργόσχολης τάξης» (εφεξής ΑΤ). Κύριο χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς αυτής είναι ο χρηματικός ανταγωνισμός (pecuniary emulation) και η περίοπτη ή επιδεικτική σπατάλη (conspicuous waste) του πλούτου, με στόχο την κοινωνική αναγνώριση και εν τέλει την κοινωνική επιβολή. Όμως, πως πραγματώνονται αυτές οι συμπεριφορές; με ποιους μηχανισμούς η ΑΤ επιτυγχάνει την κοινωνική αναγνώριση; και πως διαμορφώνονται και εξελίσσονται στο χρόνο αυτές οι διαδικασίες και συμπεριφορές;

Στην ΘΑΤ, ο Veblen επιχειρεί να δώσει αυτές τις απαντήσεις εστιάζοντας στη διαμόρφωση και τα αποτελέσματα της οικονομικής συμπεριφοράς της ΑΤ κατά τα διάφορα οικονομικά στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης: το ειρηνικό, το ληστρικό, το ημι-φιλειρηνικό και το φιλειρηνικό, όπως τα ονομάζει. Στην προσπάθειά του αυτή, ο Veblen αναλύει το πλαίσιο παραγωγής, την κοινωνικο-οικονομική δομή και τους θεσμούς κάθε εποχής, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αυτά αλληλοεπιδρούν και εξελίσσονται στο χρόνο. Οι θεσμοί αποτελούν για τον Veblen το αποκρυστάλλωμα όλων αυτών των σχέσεων και δυναμικών σε κάθε εποχή. Είναι γι' αυτόν οι κοινωνικά επικυρωμένες συνήθειες σκέψης και συμπεριφοράς των ατόμων, τα οποία δεν λειτουργούν αυτόνομα αλλά στο πλαίσιο κοινωνικο-οικονομικών ομάδων, ή τάξεων όπως τις ονομάζει, στις οποίες εντάσσονται βάσει του ρόλου τους στην παραγωγική διαδικασία. Σε αυτό το πλαίσιο θεσμοί αποτελούν η ιδιοκτησία, η δουλεία, τα πρότυπα γούστου και κατανάλωσης, η φιλανθρωπία, η θρησκεία, κλπ.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να αναλύσει και να κατανοήσει τους κοινωνικο-οικονομικούς θεσμούς της εποχής της Ιλιάδας μέσα από το πρίσμα της Βεμπλενικής προσέγγισης όπως αυτή διατυπώνεται στη ΘΑΤ. Δηλαδή, με απλά λόγια, να δούμε την Ιλιάδα μέσα από το Βεμπλενικό φακό της ΘΑΤ. Για το σκοπό αυτό, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε στοιχεία τα οποία σηματοδοτούν συμπεριφορές χρηματικού ανταγωνισμού και περίοπτης σπατάλης στον ομηρικό άνθρωπο. Καθώς όμως σε κάθε Βεμπλενικό οικονομικό στάδιο οι συμπεριφορές αυτές εξελίσσονται, προσαρμόζονται και παίρνουν διαφορετική μορφή δημιουργείται μια επιπλέον πρόκληση: να ταξινομήσουμε την εποχή της Ιλιάδας σε κάποιο από αυτά τα στάδια και έτσι να ελέγξουμε και να επικυρώσουμε σε ένα βαθμό τη Βεμπλενική θεωρία. Είναι ενδιαφέρον να ειπωθεί ότι ενώ ο Veblen (1899/1982) συζητά την ευρύτερη εποχή στην οποία αναφέρεται η Ιλιάδα, ελάχιστα αναφέρεται στον Όμηρο (μόλις σε τρία σημεία), ενώ δεν υπάρχει καμιά συγκεκριμένη αναφορά είτε στην Ιλιάδα είτε στην Οδύσσεια.

Όπως είναι γνωστό, η Ιλιάδα (αλλά και η Οδύσσεια) αποτελεί μια σημαντική πηγή πληροφορίας για τις πρώιμες ελληνικές κοινωνίες που διαμορφώθηκαν μετά τη Μυκηναϊκή καταστροφή (Σκοτεινοί Αιώνες της Ελλάδας, 12^{ος}-8^{ος} αιώνας π.Χ.) (Powell και Morris 2009). Αν και έχει λογοτεχνική και όχι ιστορική υφή, η σημασία της ως πηγή πληροφοριών για την εποχή είναι τεράστια γιατί αποτελεί το μοναδικό ολοκληρωμένο γραπτό κείμενο εκείνης της περιόδου, δεδομένου ότι η Γραμμική Β' που χρησιμοποιεί ο Μυκηναϊκός πολιτισμός έχει εγκαταλειφθεί (τον 13^ο αιώνα π.Χ.) και υπάρχει ανάκτηση της γραφής (το λεγόμενο αλφάβητο) αρκετούς αιώνες αργότερα (στον 8^ο αιώνα π.Χ.). Η εποχή αυτή της αρχαίας ελληνικής ιστορίας έχει μεγάλο ενδιαφέρον διότι πρόκειται για την χρονική περίοδο που οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές δομές του προκλασικού και κλασικού πολιτισμού αρχίζουν να παίρνουν την πρώτη τους μορφή (Βουτυράς και Γουλάκη-Βουτυρά 2011, Σακελαρίου κ.α. 1999).

Η εργασία μας διαρθρώνεται ως εξής. Η επόμενη ενότητα προβαίνει σε μια σύντομη παρουσίαση των βασικών εννοιών που αναπτύσσονται στην ΘΑΤ, ενώ η τρίτη ενότητα προχωρά στην ανάλυση της Ομηρικής εποχής (όπως παρουσιάζεσαι στην Ιλιάδα) υπό την οπτική της ΘΑΤ. Η τελευταία ενότητα συνοψίζει τα βασικά πορίσματα της ανάλυσής μας.

2. Η Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης: βασικές έννοιες

Ο Veblen στηρίζει την προσέγγισή του στη βάση της θεωρίας του Morgan (1877), ο οποίος αναφέρεται σε τρία διαδοχικά πολιτιστικά στάδια από τα οποία θεωρεί ότι περνά η ανθρωπότητα: της αγριότητας, της βαρβαρότητας και του πολιτισμού. Σε αυτά ο Veblen αντιστοιχίζει οικονομικά, ή παραγωγικά, στάδια: το ειρηνικό σε αυτό της αγριότητας, το ληστρικό και το ημι-φιλειρηνικό στη βαρβαρότητα, και το φιλειρηνικό ή σύγχρονο σε αυτό του πολιτισμού. Προφανώς, το τελευταίο στάδιο φτάνει ως την εποχή που ζει και γράφει το έργο του ο Veblen, δηλ τέλη του 19^{ου} αιώνα. Στο πλαίσιο αυτών των σταδίων εξετάζεται η διαμόρφωση και εξέλιξη των χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φύσης (instincts), των συνθηκών επιβίωσης και παραγωγής, του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, που τελικά διαμορφώνουν την οικονομική συμπεριφορά του ατόμου. Η τελευταία παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της έμφυτης τάσης (instincts) του ανθρώπου για μάθηση και δημιουργικότητα από τη μια, και του «ταξικού» ανταγωνισμού από την άλλη (Arvanitidis 2014). Η θέση αυτή είναι γνωστή ως Βεμπλενικός διαχωρισμός (Veblenian dichotomy) και αποτελεί κεντρική έννοια της Αυθεντικής Θεσμικής ανάλυσης (Waller 1982).

Τα στοιχεία της ανθρώπινης εργατικότητας (workmanship) και περιέργειας (idle curiosity) κατέχουν σημαντική θέση στο έργο του Veblen. Ο άνθρωπος, λέει ο Veblen, έχει από τη φύση του μια τάση να θέλει να δημιουργήσει, να εργαστεί, να μάθει, να εξηγήσει και να συνεργαστεί με άλλους ανθρώπους στη βάση συγκεκριμένων στόχων με απώτερο σκοπό την επιβίωση της ομάδας και την προαγωγή της ανθρώπινης ζωής. Στο ίδιο πλαίσιο δείχνει μια αποστροφή προς την χωρίς αντικειμενικούς στόχους εργασία, τη μάταιη προσπάθεια και τη σπατάλη των πόρων. Την επιδίωξη αυτή, δηλ. της επίτευξης ενός συγκεκριμένου και αντικειμενικού σκοπού, ο Veblen την αποκαλεί «ένστικτο της εργατικότητας»¹ και θεωρεί πως αποτελεί τη βάση για επιστημονική γνώση και τεχνολογική πρόοδο που οδηγούν στη

¹ Ο όρος ένστικτο (instinct) στον Veblen διαφέρει από τον σύγχρονο ορισμό που αποδίδει στο ένστικτο την έννοια της φυσικής, ζωώδους παρόρμησης, ελλείπει λογικής ή βούλησης. Εδώ νοείται ως ανθρώπινη προδιάθεση ή τάση συμπεριφοράς η οποία έχει τόσο βιολογικές όσο και κοινωνικές καταβολές, έχοντας διαμορφωθεί σε ένα ιστορικό – εξελικτικό πλαίσιο (Arvanitidis 2014).

βέλτιστη χρήση των πόρων, στην αύξηση της παραγωγικότητας και την οικονομική ανάπτυξη (Arvanitidis 2014).

Από την άλλη, ο Veblen διακρίνει μια δεύτερη, αντίρροπη τάση στην ανθρώπινη φύση που έχει τις ρίζες της στην αναπόφευκτη (λόγω σπανιότητας των πόρων) σύγκριση που γίνεται μεταξύ ατόμων ως προς τις ικανότητες και αποδοτικότητα τους. Η τάση αυτή, που χαρακτηρίζεται από απληστία, κτητικότητα, ανταγωνισμό και επιθετικότητα, αναφέρεται συνολικά ως «ληστρικό ένστικτο» (predatory instinct)¹ και λειτουργεί στη διαμόρφωση και ενίσχυση συμπεριφορών που αφορούν την αποχή από την παραγωγική εργασία, την προσοδοθηρία, την εκμετάλλευση και την κυριαρχία στους άλλους ανθρώπους, αλλά και την απόκτηση και επίδειξη πλούτου, δύναμης, κύρους και φήμης (Arvanitidis 2014). Οι συμπεριφορές αυτές αποκτούν «ταξική» έκφραση, με την ΑΤ να απέχει από κάθε παραγωγική εργασία και να χρησιμοποιεί το θεσμικό κατεστημένο (παραδόσεις, ιδεολογία, θρησκεία, πολιτικοί και διοικητικοί μηχανισμοί, κτλ.) προς ικανοποίηση των συμφερόντων της και επιβολή της στις παραγωγικές τάξεις, αντιστεκόμενη σε κάθε αλλαγή (και τεχνολογική πρόοδο) η οποία θα μπορούσε να απειλήσει την κυριαρχία της.

Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης υπόστασης, δηλ. το ένστικτο της εργατικότητας και το ληστρικό ένστικτο, αποτελούν δομικά στοιχεία της Βεμπλενικής οντολογίας και θεωρίας (Arvanitidis 2014, Waller 2016). Λειτουργούν ως αντίρροπες δυνάμεις που σε ένα βαθύτερο επίπεδο διαμορφώνουν την κοινωνικο-οικονομική δομή και τους θεσμούς κάθε εποχής, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτά αλληλοεπιδρούν και εξελίσσονται στο χρόνο καθώς οι συνθήκες και τα χαρακτηριστικά αλλάζουν.

Στο πρώτο, ειρηνικό στάδιο κατά Veblen, κυρίαρχες αξίες είναι η συνεργασία και η αλληλεγγύη των μελών της ομάδας και το ένστικτο της εργατικότητας που κυριαρχεί οδηγεί στον συναγωνισμό με αντικείμενο την παραγωγική αποδοτικότητα προς όφελος ολόκληρης της ομάδας. Στο επόμενο στάδιο (ληστρικό), όπου αλλάζουν οι συνθήκες παραγωγής και επιβίωσης, αναδύεται το ληστρικό ένστικτο και έχουμε την πρώτη διάκριση των απασχολήσεων σε τιμητικές (κυνηγοί-πολεμιστές) και μη (λοιποί). Τα κριτήρια απόδοσης κοινωνικής εκτίμησης αλλάζουν καθώς οι κυνηγοί-πολεμιστές, θεματοφύλακες της ασφάλειας της ομάδας, ανταγωνίζονται τόσο μεταξύ τους όσο και με αντίστοιχους άλλων ομάδων, σε όρους ανδρείας ή «κατορθώματος». Έτσι, το κατόρθωμα γίνεται κύριο κριτήριο απόδοσης κοινωνικής εκτίμησης και

κύρους σε αυτό το στάδιο. Προϊόντα του κατορθώματος είναι τα λάφυρα, δηλ. τα τρόφιμα, τα όπλα, τα εργαλεία αλλά και οι γυναίκες των εχθρικών ομάδων. Τα λάφυρα πέρα από τους προφανείς, πρακτικούς σκοπούς, αποτελούν ένδειξη ανδρείας και η συσσώρευσή τους γίνεται αντικείμενο ανταγωνισμού. Επίσης, αποτελούν τα πρώτα στοιχεία ατομικής ιδιοκτησίας της διαμορφούμενης «ανώτερης» τάξης των κυνηγών-πολεμιστών (ως πρώιμη ΑΤ) .

Η κληροδότηση της ατομικής ιδιοκτησίας στις επόμενες γενιές έχει ως αποτέλεσμα την συσσώρευση της, την άνιση σύγκριση της με την ανδρεία (δηλ. τα κατορθώματα και τα νέα αποκτήματα-λάφυρα) του τρέχοντος κατόχου και, τελικά, την αυτόνομη αξία της ως κριτήριο απόδοσης κοινωνικής εκτίμησης και αντικείμενο ανταγωνισμού. Με αυτό τον τρόπο κατά τη μετάβαση από το ληστρικό στο ημι-φιλειρηνικό οικονομικό στάδιο εγκαινιάζεται ο χρηματικός ανταγωνισμός (*pecuniary emulation*) και αποκρυσταλλώνεται ο θεσμός της ΑΤ.

Ο χρηματικός ανταγωνισμός αφορά την προσπάθεια απόκτησης και συσσώρευσης πλούτου ως ένδειξη κοινωνικής καταξίωσης και κύρους. Η κατοχή πλούτου όμως από μόνη της δεν είναι αρκετή για την εξασφάλιση της κοινωνικής εκτίμησης· απαιτείται ο πλούτος αυτός να προβάλλεται, να επιδεικνύεται και να γίνεται φανερός σε όλους. Αυτό επιτυγχάνεται με δυο τρόπους. Ο πρώτος ονομάζεται «περίοπτη σχόλη» (*conspicuous leisure*) και αφορά την αποχή από χρήσιμη, παραγωγική εργασία. Ωστόσο, περίοπτη σχόλη δεν σημαίνει απαραίτητα οκνηρία ή αεργία, απλά κατανάλωση του χρόνου σε μη παραγωγικές εργασίες (όπως η ενασχόληση με τα σπορ, η εκμάθηση μουσικής, η φροντίδα κατοικίδιων ζώων, κτλ.) ως ένδειξη της οικονομικής ευρωστίας του ατόμου και επομένως και της κοινωνικής του θέσης. Έτσι όσο πιο έκδηλη (περίοπτη, επιδεικτική) είναι η αποχή από παραγωγική εργασία και η σπατάλη χρόνου και προσπάθειας, τόσο μεγαλύτερη κατοχή πλούτου υποδηλώνει και αντίστοιχα κατατάσσει το άτομο στην ανώτερη κοινωνικά ΑΤ. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι η περίοπτη σχόλη δεν περιορίζεται μόνο στο άτομο αλλά μπορεί να συμπεριλαμβάνει την οικογένεια και τον «οίκο» του ανθρώπου. Αυτή αναφέρεται ως «αντιπροσωπευτική σχόλη» (*vicarious leisure*) και αφορά την αποχή από παραγωγική εργασία που απολαμβάνει η σύζυγος, η ευρύτερη οικογένεια, ακόμη και μέρος του υπηρετικού προσωπικού, για λογαριασμό της κεφαλής του οίκου. Όπως αναφέρει ο Veblen (1899/1982:80) «η κατοχή και η συντήρηση σκλάβων που απασχολούνται στην παραγωγή αγαθών μαρτυράει

πλούτο και ανδρεία, αλλά η συντήρηση υπηρετών οι οποίοι δεν παράγουν τίποτα μαρτυράει ακόμη μεγαλύτερο πλούτο και υψηλότερη κοινωνική θέση».

Η δεύτερη στρατηγική κοινωνικής επίδειξης του πλούτου ονομάζεται «περίοπτη κατανάλωση» (conspicuous consumption) και αφορά τη επιδεικτική σπατάλη πόρων για την απόκτηση αγαθών τα οποία όχι μόνο είναι ιδιαίτερα δαπανηρά αλλά συνήθως έχουν και μικρή χρησιμότητα (π.χ. αγαθά πολυτελείας). Παρόμοια με τη σχόλη, ο Veblen παρατηρεί την εμφάνιση της «αντιπροσωπευτικής κατανάλωσης» (vicarious consumption), κυρίως στην περίπτωση μεγάλου κατεχόμενου πλούτου, με την οικογένεια και μέρος του υπηρετικού προσωπικού να καταναλώνουν περίοπτα για λογαριασμό του οίκου, ενώ η κατανάλωση μπορεί να αφορά και τρίτους, δηλ. φίλους, γνωστούς ή ακόμα και ανταγωνιστές, στους οποίους προσφέρονται πολυτελή δώρα ή διοργανώνονται γιορτές και εκδηλώσεις προς τιμήν τους. Ο θεσμός της περίοπτης κατανάλωσης αναδεικνύεται πλήρως και αποκρυσταλλώνεται στο ημι-φιλειρηνικό στάδιο (λόγω εδραίωσης του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας), αν και ο Veblen αναφέρει ως πρώιμη μορφή περίοπτης κατανάλωσης κατά το ληστρικό στάδιο την περίπτωση όπου οι πολεμιστές-κυνηγοί επιλέγουν και καταναλώνουν πρώτοι (έναντι των υπολοίπων) τρόφιμα και άλλα αγαθά της ομάδας.

Στην ΘΑΤ, η περίοπτη σχόλη και η περίοπτη κατανάλωση συνθέτουν τον «κανόνα της περίοπτης σπατάλης» (canon of conspicuous waste) και αποτελούν στοιχεία του ευρύτερου θεσμού του χρηματικού, ή κοινωνικού ή ταξικού, ανταγωνισμού για εκτίμηση, κύρος και δύναμη. Σύμφωνα με αυτόν, όχι μόνο η ανώτερη ΑΤ αλλά και οι άλλες κοινωνικές τάξεις επιδίδονται σε συμπεριφορές περίοπτης σπατάλης· τα μέλη της πρώτης για να επιδείξουν και να διατηρήσουν την κοινωνική τους θέση, και οι υπόλοιποι μιμούμενοι την ΑΤ σε μια προσπάθεια κοινωνικής αναρρίχησης και αύξησης του κοινωνικού τους κύρους και δύναμης. Ως αποτέλεσμα, οι προαναφερθέντες θεσμοί διαποτίζουν ολόκληρη την κοινωνία διαμορφώνοντας συμπεριφορές και πρότυπα περίοπτης σπατάλης που διατρέχουν κάθε κοινωνική τάξη και κάθε άτομο. Ωστόσο, καθώς η ΑΤ βρίσκεται στην κορυφή της κοινωνικής ιεραρχίας, είναι τα δικά της αξιακά κριτήρια και οικονομική συμπεριφορά που επιβάλλονται ως πρότυπα σε όλη την κοινότητα.

Περνώντας στο τελευταίο, φιλειρηνικό, στάδιο, αλλαγές στις συνθήκες ζωής και τις παραγωγικές διαδικασίες έρχονται να προσαρμόσουν και να αναδιαμορφώσουν τους θεσμούς που αναφέραμε. Η αστικοποίηση του πληθυσμού, η αποξένωση, οι

απρόσωπες κοινωνικές σχέσεις και η αυξημένη κινητικότητα (φυσική και κοινωνική) των ατόμων μειώνουν τις δυνατότητες αποτελεσματικής επίδειξης πλούτου (απώτερος στόχος της οποίας παραμένει η κοινωνική εκτίμηση). Σε αυτό το πλαίσιο η περίοπτη κατανάλωση παρέχει πιο άμεσες και ισχυρές ενδείξεις οικονομικής ευρωστίας, σε σχέση με την περίοπτη σχόλη, και ανάγεται στο σημαντικότερο μέσο έκφρασης του χρηματικού ανταγωνισμού. Σχετικές σύγχρονες μελέτες έρχονται να επιβεβαιώσουν και σε ένα βαθμό να στηρίξουν τη Βεμπλενική θεωρία, συνδέοντας την κοινωνική εκτίμηση με τον κατεχόμενο πλούτο ή το εισόδημα (Henry και Hardin 2006, Solnick και Hemenway 1998) και διαπιστώνοντας τη δυσανάλογα υψηλή τιμή και ζήτηση των αγαθών πολυτελείας, ανεξαρτήτου τάξης (Amaldoss και Jain 2005, Bagwell και Bernheim 1996, Dubois και Pattenault 1995), αλλά και τον περιορισμό της περίοπτης σχόλης στη σύγχρονη επιχειρηματική ζωή (Arrow και Dasgupta 2009, Bowles και Park 2004, Haight 1997).

Επίσης η πρόοδος της τεχνολογίας, η εκβιομηχάνιση της οικονομίας, η οικονομική ανάπτυξη και η αύξηση των εισοδημάτων συμβάλουν στη μείωση του κόστους αγοράς αγαθών, ενισχύοντας την περίοπτη κατανάλωση και διευκολύνοντας έτσι την κοινωνική κινητικότητα και την κοινωνική άνοδο ατόμων των μεσαίων και χαμηλών τάξεων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα από τη μια να μαζικοποιούνται οι συμπεριφορές περίοπτης σπατάλης (Bowles και Park 2004, Charles κ.α. 2009) αλλά από την άλλη να μετριάζονται οι υπερβολές και να εισάγονται στην ΑΤ κοινωνικά ήθη και εργασιακά πρότυπα χαμηλότερων τάξεων (Haight 1997, Rojek 1995).

3. Η Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης στην Ομηρική εποχή της Ιλιάδας

Η παρούσα ενότητα αναλύει το κοινωνικό-οικονομικό πλαίσιο της Ομηρικής εποχής της Ιλιάδας χρησιμοποιώντας τη Βεμπλενική θεωρία όπως παρουσιάζεται στην ΘΑΤ. Βασικές έννοιες της θεωρία αυτής είναι, όπως είδαμε, ο χρηματικός ανταγωνισμός, η περίοπτη σχόλη και η περίοπτη κατανάλωση. Έτσι, η προσέγγισή μας έγκειται στο να εντοπίσει και να αναδείξει στοιχεία του κειμένου (βλπ. Όμηρος 1985) που εστιάζουν στις παραπάνω συμπεριφορές, αναλύοντας τον ανταγωνισμό, την κατανάλωση, την απασχόληση, τα ήθη και τις κοινωνικές αξίες της εποχής. Η ανάλυση αυτή μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την Ομηρική εποχή της Ιλιάδας στο

σχήμα των οικονομικών σταδίων του Veblen, και έτσι, αφενός να κατανοήσουμε καλύτερα τα χαρακτηριστικά της εποχής σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εξέλιξης των κοινωνιών, και αφετέρου να αξιολογήσουμε, και σε ένα βαθμό να τεκμηριώσουμε ιστορικά, τη Βεμπλεντική οπτική και προσέγγιση.

Οι πληροφορίες που μας παρέχει ο Όμηρος σχετικά με την οργάνωση, τη δομή, το θεσμικό πλαίσιο και τις ηθικές αξίες της ιλιάδικης εποχής, θα λέγαμε ότι την τοποθετούν στην μετάβαση από το ληστρικό στο ημι-φιλειρηνικό στάδιο του Veblen. Πιο συγκεκριμένα, αν και το κύριο θέμα της Ιλιάδας είναι ένας πόλεμος, ο (πολλές φορές) ειρηνικός τρόπος επίλυσης των διαφορών μέσω κριτή-δικαστή ή ουδέτερου- τρίτου προσώπου, τόσο μεταξύ ατόμων (Γ 203-224, Π 384-388, Σ 497-503) όσο και μεταξύ βασιλείων (Γ 203-224), καθώς και το γεγονός πως τα δύο αντίπαλα στρατόπεδα αποτελούνται από δεκάδες συμμαχικές πόλεις-κράτη (Β 494-875), δείχνουν πως το ληστρικό στάδιο με τις μόνιμα εχθρικές σχέσεις μεταξύ των ομάδων και την ελεύθερη καταφυγή στη βία μέσα στα πλαίσια της κοινότητας (Veblen 1899/1982) έχει μάλλον παρέλθει. Επίσης, η «βαρβαρική» ομάδα κατά το ημι-φιλειρηνικό στάδιο του Veblen αποκτάει μόνιμη εγκατάσταση και επιδίδεται στην κτηνοτροφία και τη γεωργία, με το κυνήγι να ανάγεται σε σπορ, ενώ αποκρυσταλλώνεται και ο θεσμός της ατομικής ιδιοκτησίας. Όλα τα παραπάνω επισημαίνονται σε πολλαπλά σημεία του κειμένου της Ιλιάδας (και ιδιαίτερα στις σκηνές της ασπίδας του Αχιλλέα (Σ 478-607), όπου περιγράφονται γλαφυρά γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες της καθημερινής ζωής) και μαζί με τις αναφορές στο παρελθόν στοιχειοθετούν όχι μόνο το «ημι-φιλειρηνικό» παρόν της ομηρικής κοινωνίας αλλά και το πρόσφατο «ληστρικό» παρελθόν της.

Το τελευταίο είναι ακόμα ορατό στα κριτήρια κοινωνικής εκτίμησης που επικρατούν και την αντίστοιχη συμπεριφορά της ΑΤ. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, η ΘτΑΤ επισημαίνει ότι στη μετάβαση από το ληστρικό στο ημι-φιλειρηνικό στάδιο αναδεικνύεται ο χρηματικός ανταγωνισμός και η συσσώρευση πλούτου ως βασικές συνιστώσες συμπεριφοράς, αλλά η δόξα και η ανδρεία εξακολουθούν να αποτελούν σημαντικό κριτήριο κοινωνικής καταξίωσης και εκτίμησης (Veblen 1899/1982:50). Σε αυτό το πλαίσιο, «...η αφαίρεση της ζωής – το σκότωμα φοβερών ανταγωνιστών – είναι κάτι το εξαιρετικό έντιμο. Κι αυτό το υψηλό λειτούργημα της σφαγής, σαν έκφραση της παντοδυναμίας του σφαγέα, αντανακλά αίγλη σεβασμού πάνω σε κάθε πράξη σφαγής και πάνω σ' όλα τα εργαλεία και τα εξαρτήματα της πράξης» (Veblen

1899/1982:42). Η συμπεριφορά δε αυτή «...εκδηλώνεται σε δυο κύριες κατευθύνσεις – δύναμη και δόλος» (Veblen 1899/1982:258) με τα χαρακτηριστικά αυτά να διαποτίζουν την «...ψυχοσύνθεση ή διανοητική στάση» των ανθρώπων της εποχής (Veblen 1899/1982:260).

Το «κύδος» ή «κλέος», η δόξα και η φήμη δηλαδή στο πεδίο της μάχης, αποτελούν αναμφισβήτητα την πιο ισχυρή αξία και κεντρικό θέμα της Ιλιάδας σε κάθε της σημείο, όπως εκδηλώνεται π.χ. στην τελική απόφαση του Αχιλλέα για επάνοδο στον πόλεμο (παρότι γνωρίζει ότι αυτό οδηγεί στο θάνατό του): «...μα τώρα θα 'θελα να δοξαστώ περίσσια, να κάμω μερικές βαθύζωνες της Δαρδανίας γυναίκες και της Τρωάδας, διπλοπάλαμα σφουγγίζοντας το κλάμα απ' τ' απαλά τους μάγουλα, πικρό να στήσουν μοιρολόγι» (Σ 121-124) και στην εξόντωση του Έκτορα: «Τρανή είναι η δόξα μας, τον Έχτορα σκοτώσαμε το γαύρο, που οι Τρώες στο κάστρο του προσεύκουνταν, θεός θαρρείς πως ήταν!» (Χ 392-394), ή στη χαρακτηριστική απάντηση του Ιδομενέα στον Μηριόνη σχετικά με την είσοδό τους στη μάχη: «Όσο για μας τους δυο, για τράβηξε ζερβά απ' τ' ασκέρι, κάποιον ευτύς να ιδούμε αν θα δοξάσουμε, για αν κάποιος μας δοξάσει» (Ν 326-327). Ως προς τις δυο εκδηλώσεις της ανδρείας, την πρώτη (δύναμη) την εντοπίζουμε στο θαυμασμό για τη σωματική δομή, τη ρώμη, την επιδεξιότητα στο χειρισμό των όπλων αλλά, έμμεσα και στη σκύλευση, την απογύμνωση δηλαδή του νεκρού αντιπάλου από όπλα και άλογα. Έτσι βλέπουμε, π.χ. στην Τειχοσκοπία (Γ 121-244) τους γέροντες Τρώες να θαυμάζουν για την κορμοστασιά και τη σωματική διάπλαση, μια τον «θεόρατο ...αψηλόκορμο κι αρχοντικό» Αγαμέμνονα (Γ 166-167), μια τον «αρχοντόκορμο» Οδυσσέα (Γ193-194, 211) και μια τον «αρχοντοκάμωτο, τρανό» Αίαντα «...που όλους τους άλλους ξεπερνάει στο ανάριμμα και στους φαρδιούς τους ώμους» (Γ 226-227), ενώ σε άλλα σημεία εξυμνείται και προβάλλεται η σωματική δύναμη των ηρώων, όπως παράδειγμα του Διομήδη: «Κοτρόνα ασήκωτη παίρνει ο Διομήδης τότε, που δυο μαζί δε θα τη σήκωναν απ' όσοι άνθρωποι ζούνε τώρα στη γη· μ' αυτός ανέκοπα την έπαιζε και μόνος» (Ε 302-304). Η δόξα στην πράξη απογύμνωσης του αντιπάλου εντοπίζεται αρχικά στο πλαίσιο της αριστείας του Διομήδη, ο οποίος αντιμετωπίζει τον Αινεία προσβλέποντας στην «άσβηστη» δόξα της απόκτησης των θεϊκής-καταγωγής αλόγων του (Ε 260-273). Πρόσθετες ενδείξεις πολεμικού κλέους δραματοποιούνται στη μάχη που δίνεται γύρω από το σώμα του νεκρού Πατρόκλου για τα άρματα του Αχιλλέα (ραψωδία Ρ). Αν και πρώτος διεκδικεί

τα όπλα ο τρωαδίτης Εύφορβος προκαλώντας τον Μενέλαο: «...τρισεύγενε, τρανέ μπροστάρη, πίσω! Τραβήξου απ' το νεκρό, παράτησε τα ματωμένα κούρσα· ...άσε τώρα κι εγώ να πάρω δόξα ατίμητη μέσα στους Τρώες τους άλλους, μη τη ζωή σου πάρω, ρίχνοντας, τη γλυκομελιτούσα!» (Ρ 12-17), τελικά αυτά περνούν στον Έκτορα (Ρ 124) «ασύγκριτη να του χαρίσουν δόξα» (Ρ 130).

Η δεύτερη έκφανση της δόξας κατά τον Veblen αφορά το δόλο, την πανουργία και τη στρατηγική και διοικητική ικανότητα των ηρώων, με βασικούς εκφραστές στην Ιλιάδα τον Οδυσσέα, το Νέστορα, το Μενεσθέα αλλά και τον Έκτορα. Ο πρώτος είναι «πολυκάτεχος» (Α 440, Γ 268, Κ 147 382 423 554, Τ 154 215, Ψ 755), «πολύτεχνος» (Κ 400, Ψ 727), «πολύγνωμος να κυβερνά» (Α 311), με «του Δία τη γνώση» (Β 169 407), χαρακτηριστικό που αποδίδεται και στον τρωαδίτη ήρωα (Η 47, Λ 200). Για τις ιδιότητές του αυτές ο Οδυσσέας επιλέγεται από τον Διομήδη για να τον συνοδεύσει σε αποστολή κατασκοπείας στο στρατόπεδο των Τρώων (Κ 242-247), στρατηγική που ακολουθούν και οι Τρώες αντίστοιχα (Κ 299-334). Ωστόσο ο Οδυσσέας και ο Διομήδης συλλαμβάνουν τον τρωαδίτη κατάσκοπο Δόλωνα (Κ 365-382) και με δόλο, υποσχόμενοι να του χαρίσουν τη ζωή (Κ 283), αποσπούν πληροφορίες ενώ τελικά τον σκοτώνουν (Κ 454-457). Ο Νέστορας, από την άλλη, είναι αυτός που εισηγείται την αποστολή κατασκοπίας (Κ 204-217) και τη δημιουργία αμυντικού τείχους (Η 327-344), προσπαθεί να εμψυχώσει και να παροτρύνει τους Αχαιούς (Η 124-160, Ο 661-666), ενώ προτρέπει τον Πάτροκλο με μπει στη μάχη φορώντας την πανοπλία του Αχιλλέα (Λ 796-804). Τέλος μνεία γίνεται και στην πανουργία και στρατηγική ικανότητα του Μενεσθέα, με τον αρχιστράτηγο Αγαμέμνονα να τον χαρακτηρίζεται ως «μάστορα» στην πονηρία (Δ 338-339), συγκρινόμενος στην στρατηγική του ικανότητα μόνο με τον Νέστορα: «Όμοιος του δε στάθηκε ακόμα πάνω στη γη άλλος άξιος σαν κι' αυτόν να παρατάζει άρματα και ασπίδοφόρους άντρες· μόνο ο Νέστορας τον ανταγωνιζόταν, γιατί ήταν μεγαλύτερος του» (Β 553-555).

Αν και η ανδρεία, η αριστεία στη μάχη και το πολεμικό κατόρθωμα προσδίδουν δόξα και ενισχύουν το κοινωνικό κύρος του ιλιαδικού ανθρώπου, είναι επίσης φανερό ότι ο ανταγωνισμός έχει περάσει στην επόμενη φάση. Τα λάφυρα αποτελούν από τη μια ένδειξη γενναιότητας και ικανότητας, αλλά από την άλλη σημαντική είναι και η υλική ή χρηματική τους αξία, όπως διαφαίνεται στην απόκριση του Αχιλλέα όταν ο Οδυσσέας τον καλεί να αφήσει το θυμό και να επιστρέψει στη μάχη (Ι 326-334):

...πολεμώντας μέρες πέρασα στο γαίμα βουτηγμένες,

κι όλο χτυπιόμουν με άντρες που 'θελα τα ταίρια τους να πάρω.
Με τα καράβια κάστρα δώδεκα πάτησα ως τώρα ατός μου,
κι έντεκα λέω πεζός, διαβαίνοντας την καρπερή Τρωάδα·
κι απ' όλα τούτα εγώ εξεδιάλεγα πολλά και πλούσια κούρσα,
κι όλα ως γυρνούσα του Αγαμέμνονα τα χάριζα· κι εκείνος,
ο γιος του Ατρέα, ξοπίσω μένοντας στα γρήγορα καράβια,
ως τα δεχόταν, λίγα εμοίραζε, πολλά κρατούσε, κι άλλα
σε αρχόντους και ρηγάδες τα 'δινε, το μερτικό τους να 'χουν.

ή ακόμα καλύτερα στο επεισόδιο με τον Θερσίτη, ο οποίος διαμαρτύρεται κατά του Αγαμέμνονα (B 225-234):

Υγιέ του Ατρέα, τι πάλι σου 'λειψε και τι παραπονιέσαι;
Χαλκό γεμάτα τα καλύβια σου και πλησμονή οι γυναίκες
οι διαλεχτές μες στα καλύβια σου, που εσένα πρώτα απ' όλους
οι Αργίτες δίνουμε, σαν πάρουμε κανένα κάστρο γύρα.
Μπας κι άλλο εσύ χρυσάφι ορέγεσαι, που κάποιος θα μας φέρει
από τους Τρώες τους αλογάρηδες για ξαγορά του γιου του,
που εγώ δεμένο εδώ τον έσυρα για απ' τους Αργίτες άλλος;
Μη και καμιά γυναίκα νιούτσικη, να σε κερνά τον πόθο
κι αλάργα μόνος να τη χαίρεσαι; Μ' αυτό σωστό δεν είναι,
να 'σαι ο ρηγάρχης και το ασκέρι σου σε συφορές να ρίχνεις.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι λεηλασίες και οι σκυλεύσεις των νεκρών (π.χ. του Έκτορα από τον Αχιλλέα X 367-368, του Κεβριόνη από τους Αχαιούς Π 782, ή του Ίμπριου από τους Αίαντες N 1201), αλλά και οι αιχμαλωσίες με σκοπό την πώληση ή την λήψη λύτρων, αποτελούν συνήθεις πρακτικές, αποφέροντας σημαντικά χρηματικά οφέλη στους δικαιούχους. Έτσι δεν είναι τυχαίο που ο Δόλωνας τάζει λύτρα για να του χαριστεί η ζωή: «Ζωντάρι πιάστε με, κι αργότερα σας δίνω λύτρα, τι έχω χρυσάφι και χαλκό και σίδηρο με κόπο δουλεμένο. Αρίφνητα από τούτα θα 'δινε για ξαγορά μου ο κύρης, πως είμαι ζωντανός αν μάθαινε στ' Αργίτικα καράβια» (K 378-382), ενώ «λύτρα αρίφνητα» προσφέρει ο Χρύσης για την κόρη του Χρυσήδα (A 372) όπως και ο Πρίαμος για να πάρει το νεκρό σώμα του Έκτορα (Ω 502), καθώς άλλοι του γιοι έχουν αιχμαλωτιστεί και πουληθεί ως δούλοι από τον Αχιλλέα «...πέρα απ' τη

θάλασσα την άκαρπη στην Ίμπρο ...στη Σαμοθράκη, στην ολόσκιωτη, καταχνιασμένη Λήμνο» (Ω 752-753). Στο ίδιο πλαίσιο, ενδιαφέρον παρουσιάζει το δίλημμα των ηρώων στο πεδίο της μάχης να επιλέξουν μεταξύ της δόξας και των λαφύρων που συνεπάγεται ο θάνατος του αντιπάλου, από τη μια, και της προοπτικής της λήψης λύτρων για την απελευθέρωσή του ή αντιτίμου από την πώλησή του ως δούλου, από την άλλη. Έτσι βλέπουμε, για παράδειγμα, ο Αχιλλέας να δέχεται λύτρα για να ελευθερώσει τους γιους του Πρίαμου, Ίσο και Άντιφο, οι οποίοι αργότερα σκοτώνονται και σκυλεύονται από τον Αγαμέμνονα στο πλαίσιο της δικής του πολεμικής αριστείας (Λ, 100-115), ενώ σε παρόμοιο δίλημμα (με ίδια κατάληξη) βρίσκεται και ο Μενέλαος όταν συλλαμβάνει τον Άδραστο στη μάχη κι αυτός ικετεύει να του χαριστεί η ζωή προσφέροντάς του «χρυσάφι και χαλκό και σίδηρο με κόπο δουλεμένο» (Ζ 48).

Βλέπουμε λοιπόν ότι πέραν του κατορθώματος και της ανδρείας, η απόκτηση και η συσσώρευση πλούτου αποτελούν στην ομηρική κοινωνία στοιχεία κοινωνικής καταξίωσης, θέσης και δύναμης. Ανατρέχοντας στην Ιλιάδα εντοπίζουμε αναφορές τόσο στο συνολικό κατεχόμενο πλούτο (και ατομική ιδιοκτησία) διαφόρων προσώπων, όσο και στο σχετικό του μέγεθος, σε σύγκριση δηλαδή με τον πλούτο άλλων ανθρώπων, κάτι που αναδεικνύει ακόμα περισσότερο το στοιχείο του χρηματικού ανταγωνισμού της εποχής. Ο Άμφιος, ο Τυδέας και ο Διοκλής αποτελούν πρόσωπα της Ιλιάδας τα οποία εγκωμιάζονται κατά βάσει για τα περιουσιακά τους στοιχεία παρά για τα πολεμικά τους κατορθώματα και την ανδρεία τους. Ο πρώτος είχε «...πλήθος κοπάδια, πλήθος είχε χτήματα στην Απαισό» (Ε 612-613), ο δεύτερος (πατέρας του Διομήδη) «...αρχοντεμένα εζούσε σε πλούσιο σπίτι· σταροχώραφα δικά του πλήθος είχε κι άλλα πολλά τρογύρα χτήματα με δέντρα και μ' αμπέλια· κι είχε και πλήθος αρνοκάτσικα» (Ξ 121-124), ενώ ο τρίτος «ζούσε στην καλόχτιστη Φηρή, τρανός στα πλούτη» (Ε 544). Αντίστοιχα άλλα πρόσωπα αναφέρονται παραθέτοντας και το σχετικό τους πλούτο: ο βασιλιάς Εριχθόνιος (πρόγονος του Αινεία) «...που απ' τους ανθρώπους όλους στάθηκεν ο πιο τρανός στα πλούτη· δικές του τρεις χιλιάδες έβοσκαν φοράδες στο λιβάδι, και καμάρωναν τα νιογέννητα τρογύρα τους πουλάρια» (Υ 220-222), ο Χάλκωνας (πατέρας του Μυρμιδόνα Βαθυκλή) «...που ζούσε στην Ελλάδα, πρώτος σε βιος και πλούτη ανάμεσα στους Μυρμιδόνες όλους» (Π 595-596), αλλά και ο Πρίαμος, τον οποίο σε γιους και πλούτη δεν τον «νικούσε» ούτε ένας «απ' όσους ζουν στη Λέσβο ανάμεσα,

στου Μάκαρα τη χώρα, και στη Φρυγία και στον απέραντον Ελλήσποντο από πάνω» (Ω 545-546).

Από τα παραπάνω μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε ότι ο χρηματικός ανταγωνισμός αποτελεί βασική συνιστώσα συμπεριφοράς του ιλιαδικού ανθρώπου. Φτάνει δε σε μια σχετικά ολοκληρωμένη μορφή καθώς οι ομηρικοί ήρωες της ΑΤ φαίνεται να επιδίδονται σε περίοπτη σπατάλη, δηλ. τόσο στη σπατάλη χρόνου και προσπάθειας (περίοπτη σχόλη) όσο και στην σπατάλη πόρων (περίοπτη κατανάλωση). Το πρώτο αφορά, όπως έχουμε δει, την απασχόληση σε μη παραγωγικές δραστηριότητες, όπως αθλήματα και μουσική, ενώ το δεύτερο την κατανάλωση αγαθών για τα οποία έχουν δαπανηθεί πόροι δυσανάλογοι της χρήσης ή της λειτουργικότητάς που αυτά προσφέρουν.

Λόγω του πολεμικού ύφους του έργου, οι περιπτώσεις περίοπτης σχόλης είναι σχετικά περιορισμένες στην Ιλιάδα. Σημαντικές σκηνές παραγωγικής απασχόλησης, με αναφορές στην γεωργική και κτηνοτροφική δραστηριότητα αλλά (εμμέσως) και στην οικοτεχνία-βιοτεχνία (υφαντική, ραπτική, αγγειοπλαστική, οινοποιία), υπάρχουν στην περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα (Σ 478-607), με έκδηλη την κυριαρχία και αποχή από παραγωγική εργασία του βασιλιά και κατ' επέκταση της ΑΤ. Βλέπουμε, για παράδειγμα, πως ενώ οι «...αργάτες θέριζαν, κοφτερά στα χέρια τους φουχτώνοντας δρεπάνι ...κι ήτανε τρεις που τα δεμάτιαζαν, και πίσω τους αγόρια τρέχαν, μαζεύαν τα χερόβολα ...και τα 'διναν πιο πίσω· αμίλητος ο βασιλιάς στεκόταν με το ραβδί του απάνω στ' όργωμα, βαθιά του αναγαλλιώντας» (Σ 550-557). Αντίστοιχα, η ενασχόληση της ΑΤ με τη μουσική ως σχόλη εκφράζεται στο πρόσωπο του Αχιλλέα, ο οποίος απέχοντας από τον πόλεμο μετά τη διαμάχη του με τον Αγαμέμνονα τον βλέπουμε «να φραίνεται [παίζοντας] ...όμορφη, πολύπλουμη κιθάρα, γλυκόφωνη, που ο καβαλάρης της ξεχώριζε ασημένιος» (Ι 186-187), αλλά και στο πρόσωπο των θεών (Α 603, Ω 63).

Στα Άθλα επί Πατρόκλω (Ψ 257-897) ο ποιητής αφιερώνει 640 στίχους για την περιγραφή των αγώνων προς τιμήν του νεκρού Πάτροκλου, αγώνες στους οποίους συμμετέχουν αποκλειστικά επιφανή μέλη της ΑΤ με τους υπόλοιπους Αχαιοούς να παρακολουθούν ως απλοί θεατές. Δεν είναι τυχαίο δε το γεγονός, ότι από τα οκτώ

αγωνίσματα που γίνονται², οι αρματοδρομίες, που αποτελούν το ευγενέστερο και δαπανηρότερο αγώνισμα³, είναι αυτό που αναφέρεται πρώτα, καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της περιγραφής των αγώνων (υπερβαίνει σε έκταση όλα τα υπόλοιπα μαζί) και στο οποίο αθλοθετούνται τα πλουσιότερα βραβεία (μια δούλη, τρίποδες, λέβητες, μια έγκυο φοράδα, χρυσό και μια φιάλη). Οι αγώνες αυτοί όχι μόνο αποτελούν περίοπτη σπατάλη χρόνου και προσπάθειας (εν καιρώ πολέμου), αλλά και μέσο για την επίδειξη των ληστρικών-πολεμικών ικανοτήτων της ΑΤ σε κατάσταση ειρήνης. Υπό μια έννοια, ο ατομικός, ανταγωνιστικός, αλλά συνάμα, ειρηνικός χαρακτήρας των αγώνων προοικονομεί τη σταθεροποίηση του ημι-φιλειρηνικού σταδίου κατά Veblen, όπου η ΑΤ αναζητά τη διάκριση με σκοπό την κοινωνική αναγνώριση σε μη-βίαια, μη-πολεμικά πεδία.

Το δεύτερο συστατικό της περίοπτης σπατάλης αφορά την επιδεικτική κατανάλωση υλικών αγαθών και υπηρεσιών τα οποία στην Ιλιάδα επικεντρώνονται στον οπλισμό και τα αντικείμενα των πολεμιστών, στα συμπόσια, στα δώρα αλλά και στις κατοικίες ή τα κτήρια γενικότερα. Όσον αφορά το πρώτο, γίνεται φανερό σε πολλά σημεία του έπους ότι τα όπλα και οι αρματοσιές των ηρώων είναι φτιαγμένα από πολύτιμα υλικά χωρίς αυτό να έχει κάποιο προφανή λειτουργικό ρόλο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν: τα όπλα του Αγαμέμνονα (Λ 13-46), με τις ασημένιες περικνημίδες (Λ 18), τις δώδεκα χρυσές ζώνες (Λ 25) και το χρυσοστόλιστο σπαθί με την ασημένια θήκη του (Λ 29-31), το άρμα και η χρυσή πανοπλία του βασιλιά Ρήσου, το πρώτο «...με μάλαμα κι ασήμι δουλεμένο» (Κ 438), η δεύτερη «...χρυσή, θεόρατη, [που] να ιδείς και να θαμάξεις» (Κ 439), τα οποία θεωρούνται τόσο πολυδάπανα και υπερβολικά που «Ν' αρματώνονται με τέτοια αρμάτα άνθρωποι δε στέκει' μοναχά σε αθάνατους θεούς αυτά ταιριάζουν» (Κ 440-441), αλλά και η ασπίδα του Αχιλλέα για της οποίας την περιγραφή ο ποιητής αφιερώνει πάνω από εκατό στοίχους (Σ 478-607). Παρατηρούμε να γίνεται πολύ μικρή αναφορά στα λειτουργικά χαρακτηριστικά της, ενώ δίνεται βαρύτητα στις περίτεχνες σκαλιστές παραστάσεις από πολύτιμα υλικά (χρυσός και ασήμι) που την

² Αρματοδρομίες (Ψ 287-651), πυγμαχία (Ψ 652-699), πάλη (Ψ 700-739), δρόμος (Ψ 740-796), οπλομαχία (Ψ 797-825), δισκοβολία (Ψ 826-849), τοξοβολία (Ψ 850-883) και ακοντισμός (Ψ 884-897).

³ Μιας και για να λάβει κανείς μέρος έπρεπε κατ' αρχάς να έχει την (οικονομική) δυνατότητα να εκθρέψει άλογα, να αγοράσει ή να κατασκευάσει άρματα και να προετοιμαστεί κατάλληλα.

κοσμοούν. Τόσο τα υλικά που χρησιμοποιούνται, όσο και η εγχάραξη των σκηνών, δεν προσθέτουν κάτι στην λειτουργικότητα της ασπίδας και, συνεπώς, αποτελούν σπατάλη πόρων και (θεϊκού) χρόνου και προσπάθειας.

Αντίστοιχα είναι και τα αντικείμενα αλλά και ο οπλισμός των θεών, όπως για παράδειγμα οι χρυσές τους κούπες (Δ 4, Ω 101) και θρόνοι (Θ 436 442, Ξ 239), οι χρυσές χαίτες, τα χαλινάρια και τα στολίδια των αλόγων τους (Ε 358, Θ 43-44, Θ 382, Ν 24-26) ή η ασπίδα της θεάς Αθηνάς «...που κρόσσια είχε εκατό και ολόχρυσα κρέμονταν από κάτω, όλα καλοπλεγμένα, κι άξιζαν βόδια εκατό καθένα» (Β 448-449), και το άρμα της θεάς Ήρας το οποίο ο Όμηρος περιγράφει με τους εξής στίχους (Ε 720-733):

Κι η Ήρα με βιάση τ' άτια εσύνταζε τα χρυσοχαλινάτα,
μες στις θεές η πρώτη, του τρανού του Κρόνου η θυγατέρα·
κι η Ήβη γοργά τις ρόδες άρμοσε ζερβά δεξιά απ' τ' αμάξι,
τις χάλκινες, τις οχταδράχτινες, στο σιδερένιο αξόνι.
Μαλαματένιος, ακατάλυτος ο γύρος τους, κι απάνω
στεφάνια περασμένα χάλκινα, που να σαστίζει ο νους σου,
κι από καθάριο ασήμι ολόγυρα στις άκρες κεφαλάρια.
Λουριά από ασήμι κι από μάλαμα κρατούσαν στεριωμένη
την κάσα του αμαξιού, κι ολόγυρα δυο γύροι την εζώναν.
Κι είχε μπροστά τιμόνι ολάργυρο. Στην άκρη εκεί στεριώνει
τον όμορφο ζυγό από μάλαμα, και τα πανώρια δένει
μαλαματένια απάνω νιόλουρα, και ζεύει ατή της η Ήρα
τα γρήγορα άλογά της, πόλεμο κι αντάρες λαχταρώντας.

Επισημαίνουμε πως όχι μόνο η χρήση των πολύτιμων υλικών δεν εξυπηρετεί κάποιον λειτουργικό σκοπό (είναι απλά περίοπτη σπατάλη πόρων), αλλά επίσης ότι η Ήρα παρουσιάζεται να διακατέχεται από πολεμική διάθεση, όπως αρμόζει σε ένα μέλος της ΑΤ της εποχής (ληστρικό ένστικτο), ενώ την ετοιμασία του άρματος κάνει η Ήβη, μια ιεραρχικά κατώτερη θεότητα, ενισχύοντας την περίοπτη σχόλη της Ήρας.

Η περίοπτη κατανάλωση θεών και ανθρώπων αντικατοπτρίζεται επίσης στις γιορτές και συμπόσια, στα δώρα και έπαθλα αλλά τα κτήρια που χρησιμοποιούνται. Όσον αφορά τα πρώτα, παρατηρούμε ότι οι ήρωες καταναλώνουν μεγάλες

ποσότητες από τα καλύτερης ποιότητας τρόφιμα, συνήθως κρέας⁴ (αρνιά, κατσίκια, βόδια, αγριογούρουνα) και κρασί (Α 458-471, Ι 206-208), χρησιμοποιώντας οικιακά σκεύη (κούπες, κροντήρια) φτιαγμένα από χρυσάφι και άλλα πολύτιμα υλικά (Γ 248, Ζ 221, Λ 774, Ψ 196 219, Ω 286). Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή στη σκηνή του Νέστορα, στο γεύμα που προσφέρει στον Μαχάονα πριν τη συνάντησή του με τον Πάτροκλο (Λ 627-642):

Αυτή [η *Εκαμήδη*] μπροστά τους γαλαζόποδο, πανώριο, τοννεμένο
τραπέζι πρώτα τώρα απίθωσε, κι απάνω του ακουμπούσε
κανίστρι χάλκινο, και μέσα του κρομμύδι για προσφάγι,
να πίνουν, μέλι ακόμα ολόξανθο και κρίθινο άγιο αλεύρι,
στερνά την ώρα κούπα, ο γέροντας που 'χε απ' την Πύλο φέρει,
την πλουμισμένη με χρυσόκαρφα, και τέσσερα τη ζώναν
αφτιά· σε κάθε αφτί δεξόξερβα χρυσά βοσκολογούσαν
δυο περιστέρια, κι από κάτω της διπλοί βρισκόνταν πάτοι.
Γεμάτη αν ήταν, άλλος δύσκολα να την κουνήσει μπόρει,
μα ο γέρο Νέστορας ανέκοπα την έφερνε στα χείλια.
Εκεί συγκέρασε η θεόμορφη γυναίκα τότε πρώτα
κρασί απ' την Πράμνο, ξύνει μέσα του με τη χαλκένια ξύστρα
τυρί γιδίσιο, και πασπάλισε κριθάλευρο από πάνω·
και το πιτό σαν αποτέλειωσε, τους κάλεσε να πιούνε.

όπως επίσης και ο διάλογος μεταξύ των Λυκίων ηρώων Γλαύκου και Σαρπηδόνα (Μ 310-322):

Γλαύκο, γιατί σε τόσο ξέχωρη τιμή τους δυο μας έχουν,
με κρέατα, με ποτήρια ξέχειλα, πα στην κορφή της τάβλας,
μες στη Λυκία, κι ο κόσμος σύψυχος σάμπως θεούς μας έχει;
Τρανό μετόχι μας εχάρισαν στους όχτους πλάι του Ξάνθου
να το χαιρόμαστε, πανέμορφο, με αμπέλια, με χωράφια.
Γι' αυτό πρεπτό 'ναι να στεκόμαστε μέσα στους πρώτους τώρα
απ' τους Λυκιώτες, και να πέφτουμε μες στη φωτιά της μάχης.

⁴ Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (π.χ. Σακελαρίου κ.α. 1999), το κρέας δεν αποτελούσε τη βάση της καθημερινής διατροφής του Ομηρικού ανθρώπου, αλλά η κατανάλωσή του αφορούσε μάλλον ειδικές περιπτώσεις, όπως γιορτές.

Τούτα να πει κάποιος χαλκόφραχτος Λυκιώτης βλέποντάς μας:
"Αλήθεια, ανάξια οι βασιλιάδες μας δε ρηγαδεύουν, όχι,
μες στη Λυκία, δεν τρώνε ανώφελα και τα παχιά τ' αρνιά μας
και πίνουν και κρασί μελόγλυκο, τι έχουν αντρεία περίσσια,
και μες στους πρώτους πρώτους μάχονται Λυκιώτες εδώ πέρα."

Εντυπωσιακά είναι επίσης τα δώρα και τα βραβεία που ανταλλάσσονται ή προσφέρονται. Ο Γλαύκος, για παράδειγμα, ανταλλάσσει τα «εκατόβοδα» χρυσά του όπλα με τα «εννιάβοδα» χάλκινα του Διομήδη (Ζ 234-236), ενώ ο Έκτορας προσφέρει το «ασημοκάρφωτο σπαθί» του στον Αίαντα λαμβάνοντας «ζουνάρι λαμπροπόρφυρο» (Η 303-305). Ο Αγαμέμνωνας, από την άλλη, υπόσχεται στον Αχιλλέα σπουδαία δώρα ανυπέρβλητης αξίας⁵ προκειμένου να συμφιλιωθούν και να επιστρέψει στη μάχη (Ι 120-156 264-298), ενώ ο Αχιλλέας προσφέρει πολύτιμα έπαθλα (όμορφες σκλάβες, άλογα, βόδια, ημίονους, τρίποδες, λέβητες, χρυσάφι και κατεργασμένο σίδηρο) σε νικητές και συμμετέχοντες στους επιτάφιους αγώνες του Πάτροκλου (Ψ 257-897). Ο πρωτοφανής πλούτος των επάθλων αυτών⁶ αντικατοπτρίζει την οικονομική και κοινωνική θέση του αθλοθέτη Αχιλλέα (Κεφαλίδου 2007), ο οποίος αναμφισβήτητα βρίσκεται πολύ υψηλά στην ιεραρχία της ΑΤ. Τέλος, ο περίοπτος πλούτος της ΑΤ της εποχής αντανακλάται στα εντυπωσιακά κτίσματα-παλάτια των ηρώων και των θεών, κατασκευασμένα επίσης από πολύτιμα υλικά, όπως το «πεντάμορφο» παλάτι του Πρίαμου με (Ζ 242-250):

πελεκητές που το περίζωναν στοές και του 'χαν χίσει
πενήντα ολόγουρά του κάμαρες πετροπελεκημένες,
χτισμένες κολλητά, για να 'χουνε και να κοιμούνται μέσα
οι γιοι του Πρίαμου πλάι στ' αγαπητά βλογητικά τους ταίρια·
και για τις κόρες του άλλες δώδεκα μες στην αυλή απαντίκρου

⁵ Χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: α) σε αυτά που θα του δοθούν αμέσως μετά την επιστροφή του Αχιλλέα στη μάχη (εφτά τρίποδες, δέκα τάλαντα χρυσάφι, είκοσι αστραφτεροί λέβητες, δώδεκα αγωνιστικά άλογα, επτά όμορφες γυναίκες από τη Λέσβο και τη Βρισηίδα), β) σε αυτά που θα του δοθούν μετά την άλωση της Τροίας (χρυσός και χαλκός που χωρά σε ένα πλοίο και είκοσι όμορφες Τρωαδίτισσες) και γ) σε αυτά που θα του δοθούν μετά την επιστροφή στη πατρίδα (μια από τις κόρες του Αγαμέμνονα για γυναίκα του μαζί με πλούσια δώρα, επτά παραθαλάσσιες και όμορφες πόλεις για προίκα, των οποίων οι κάτοικοι θα τιμούν τον Αχιλλέα σα θεό και θα του πληρώνουν φόρους).

⁶ Σε άλλους αγώνες τα έπαθλα αναφέρονται γενικά ως «άεθλα» (δηλ. βραβεία), άνευ ιδιαίτερης περιγραφής ή είναι τρίποδες (Λ 700).

στο ανώι ψηλά χτισμένες κάμαρες πετροπελεκημένες
η μια στην άλλη δίπλα βρίσκονταν, κι εκεί οι γαμπροί κοιμόνταν
του Πρίαμου, πλάι στις πολυσέβαστες γυναίκες τους το βράδυ...

το «στραφταλιστό, χρυσό, ακατάλυτο παλάτι» του Δία «μπρος στις Αίγες» (N 21-22), αλλά και το αρχοντικό του θεού Ήφαιστου «...που απ' όλων των θεών ξεχώριζε, στραφταλιστό, αναιώνιο, κι όλο χαλκό, που ο Κουτσοπόδαρος το 'χε φτιαγμένο ατός του» (Σ 370-371), σε μια επιδεικτική σπατάλη πόρων και προσπάθειας.

Φυσικά, η περίοπτη σπατάλη δεν περιορίζεται μόνο στο άτομο αλλά αφορά και την οικογένεια, τους δούλους και ολόκληρο τον οίκο του ευγενούς. Χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις αντιπροσωπευτικήςσχόλης και κατανάλωσης στην Ιλιάδα εντοπίζονται αρχικά τις συζύγους και δευτερευόντως στο υπηρετικό προσωπικό των ηρώων και των θεών. Βλέπουμε τη γυναίκα της ιλιαδικής ΑΤ, αν και με περιορισμένα δικαιώματα⁷, να σπαταλά περίοπτα χρόνο και πόρους για λογαριασμό του οίκου που ανήκει. Η Ανδρομάχη, η Ελένη και η Εκάβη απέχουν γενικά από παραγωγικές εργασίες⁸ (Γ 422-423), με εξαίρεση ίσως την ύφανση⁹ (Χ 440), και απολαμβάνουν υπηρεσίες υπηρετών συνοδείας, παρέχοντας ενδείξεις για τον κατεχόμενο πλούτο του παλατιού (Γ 143, Ζ 372 399 498-499 Χ 461). Οι υπηρέτριες συνοδείας, οι βάνιες της βασιλικής οικογένειας της Τροίας, έχουν αργόσχολο αντικείμενο εργασίας και η κατανάλωση – βασικών έστω αγαθών (σίτιση, κατάλυμα, ρουχισμός), οφείλεται στην οικονομική ευμάρεια του Πρίαμου. Αντίστοιχα οι ιερείς καταναλώνουν χρόνο και πόρους για λογαριασμό των θεών, όπως στην περίπτωση του ιερέα Χρύση, λειτουργού του θεού Απόλλωνα. Σημειώνουμε πως το αντικείμενο των υπηρετών συνοδείας ή οι αρμοδιότητες του Χρύση με την τήρηση του λατρευτικού τυπικού σε τρεις διαφορετικές πόλεις ως ιερέας (Χρύσα, Κίλλα και Τένεδος, Α 37-38), ενδεχομένως να είναι κοπιώδεις, όμως - όπως έχει ήδη αναφερθεί - ησχόλη “δεν

⁷ Ο Veblen (1899/1982:73) αναφέρει σχετικά ότι η γυναίκα αποτελεί “...κινητή ιδιοκτησία του άνδρα της, όπως ήταν κινητή ιδιοκτησία του πατέρα της πριν από την αγορά», κάτι που επιβεβαιώνεται στην Ιλιάδα με αναφορά στην Ανδρομάχη «...που την πήρεν ο Έχτορας ο κρανοσειστής ταίρι, στον Ηετίωνα [πατέρα της] μύρια δίνοντας γι' αντίμεμά της δώρα» (Χ471-472).

⁸ Χαρακτηρίζονται μάλιστα ως «κρυσταλλοβράχιονες», «χιονοβραχιονάτες» ή «χιονοβράχιονες» (Γ 121, Ζ 371 377, Ω 723), δηλαδή με λευκούς βραχιόνες, τονίζοντας την αποχή τους από χειρωνακτικές εργασίες.

⁹ Ο Veblen θα τη χαρακτήριζε μάλλον ως αργόσχολη δραστηριότητα, καθώς σε κανένα σημείο του έπους δεν προκύπτει η χρησιμότητα του παραγόμενου προϊόντος.

σημαίνει οκνηρία ή εφησυχασμό” (Veblen 1899/1982:63), αλλά την μη παραγωγική κατανάλωση χρόνου και προσπάθειας. Στις γιορτές και τα συμπόσια, γνήσια αργόσχολη δραστηριότητα, οι καλεσμένοι καταναλώνουν για λογαριασμό του οικοδεσπότη εκλεκτά τρόφιμα σε περίτεχνα σκεύη από πολύτιμα υλικά, και υπηρεσίες εξειδικευμένου υπηρετικού προσωπικού (π.χ. Ι 206-208, Λ 627-642). Παρόμοια, στους αθλητικούς αγώνες, μια επίσης αργόσχολη δραστηριότητα της ΑΤ, τα έπαθλα των αγώνων (π.χ. Ψ 257-897), αποτελούν αντικείμενο αντιπροσωπευτικής κατανάλωσης των ηρώων-αθλητών, καθώς αποτελούν ένδειξη πλούτου για τον αγωνοθέτη.

4. Συμπεράσματα

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να χρησιμοποιήσει την προσέγγιση της ΘΤΑΤ του Veblen για να αναλύσει το κοινωνικο-οικονομικό και θεσμικό πλαίσιο της Ομηρικής εποχής, όπως αυτή σκιαγραφείται στην Ιλιάδα. Η ανάλυση αυτή μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την ιλιαδική εποχή στο σχήμα των οικονομικών σταδίων του Veblen, και έτσι, αφενός να κατανοήσουμε καλύτερα τα χαρακτηριστικά της εποχής σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εξέλιξης της ανθρωπότητας, και αφετέρου να αξιολογήσουμε, και σε ένα βαθμό να τεκμηριώσουμε ιστορικά, τη Βεμπλεντική οπτική και προσέγγιση. Πρέπει να ειπωθεί ότι παρά το μεγάλο επιστημονικό ενδιαφέρον, οι γνώσεις μας για την Ομηρική εποχή των Σκοτεινών Αιώνων παραμένουν ελλιπείς (λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα των διαθέσιμων πηγών), ενώ και η ίδια η θεωρία του Veblen έχει ελάχιστα αναλυθεί όσον αφορά τα πρώτα της στάδια. Σε αυτό το πλαίσιο η παρούσα εργασία έρχεται να προσφέρει μια διαφορετική οπτική και να ρίξει νέο και πιθανά σημαντικό φως στην περαιτέρω κατανόηση και των δυο.

Όπως προκύπτει από την ανάλυσή μας, το αξιακό πλαίσιο και η ταξική δομή της ιλιαδικής κοινωνίας, οι σχέσεις μεταξύ των ομηρικών ηρώων (ανθρώπων και θεών), το αντικείμενο και οι συνθήκες ανταγωνισμού τους και ο τρόπος που καταναλώνουν πόρους, χρόνο και προσπάθεια έρχονται σε συμφωνία με την κοινωνία του πρώιμου ημι-φιλειρηνικού σταδίου του Veblen που αφορά τη μετάβαση από το ληστρικό στο ημι-φιλειρηνικό οικονομικό στάδιο, μετάβαση κατά την οποία, σύμφωνα με τους αρχαιολόγους (π.χ. Βουτυράς και Γουλάκη-Βουτυρά 2011), φαίνεται να διαμορφώνεται μια νέα εποχή με διακριτά πολιτικά, κοινωνικο-οικονομικά και

πολιτιστικά χαρακτηριστικά. Ειδικότερα, η διεκδίκηση, απόκτηση και συσσώρευση λαφύρων και πλούτου, πότε ως ένδειξη ανδρείας και πότε ως ένδειξη οικονομικής ευρωστίας (λόγω της σημαντικής οικονομικής τους αξίας), παρέχει στήριξη στο βασικό επιχείρημα της ΘtAT, αυτό της δημιουργίας του χρηματικού ανταγωνισμού, πάνω στον οποίο ο Veblen οικοδομεί τη διαμόρφωση και εξέλιξη των σύγχρονων θεσμών και την ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας. Η θέση αυτή επιβεβαιώνεται με την τεκμηρίωση της περίοπτηςσχόλης και της περίοπτης κατανάλωσης των μελών της AT, κάνοντας φανερό ότι ο χρηματικός ανταγωνισμός φτάνει στην ομηρική κοινωνία σε μια σχετικά ολοκληρωμένη και παγιωμένη μορφή.

Όσον αφορά ειδικότερα την AT της ιλιαδικής εποχής, αυτή αποτελείται από τους βασιλείς, τους αριστοκράτες-πολεμιστές, τους ιερείς αλλά και τους ανθρωπόμορφους θεούς του Ολύμπου (την «υπερφυσική αργόσχολη τάξη» του Veblen, 1899/1982:336)· και είναι μια πραγματικά αργόσχολη τάξη περίοπτης σπατάλης. Η χρηματική άνεση που της προσφέρει η κατοχή πλούτου (κοπάδια ζώων, δούλοι, καλλιεργήσιμη γη, χρυσάφι, κτλ.) τους επιτρέπει να καταναλώνουν το χρόνο τους σε μη παραγωγικές απασχολήσεις, οι οποίες ταυτίζονται με αυτές του πρώιμου ημι-φιλειρηνικού σταδίου της ΘtAT και αφορούν αποκλειστικά δραστηριότητες σχετικές με τον πόλεμο (και την προετοιμασία για αυτόν), την τήρηση του λατρευτικού τυπικού και τη διακυβέρνηση. Ως κύριοι εκφραστές του ληστρικού ενστίκτου, τα μέλη της AT επιδίδονται και ανταγωνίζονται σε αργόσχολες δραστηριότητες οργάνωσης και συμμετοχής σε μάχες, λατρευτικές τελετές και αγώνες με έπαθλα, δώρα και απολαβές μεγάλης αξίας. Σε συμφωνία με τη Βεμπλενική θεώρηση βρίσκεται και η παραγωγική τάξη της εποχής, η οποία επιδίδεται σε παραγωγικές δραστηριότητες που σχετίζονται με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τη οικοτεχνία-βιοτεχνία. Τα μέλη της, εκφραστές του ενστίκτου της εργατικότητας, εκτιμώνται για την παραγωγική τους ικανότητα και, ακολουθώντας τα αξιακά πρότυπα της AT, ανταγωνίζονται με σκοπό την κοινωνική αναγνώριση και καταξίωση.

Κλείνοντας, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η παρούσα εργασία αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια τεκμηρίωσης και κατανόησης της Βεμπλενικής θεωρίας με βάση το ένα από τα δυο έργα του Ομήρου. Το δεύτερο έπος, η Οδύσσεια, αλλά και άλλα κείμενα της ίδιας περίπου περιόδου (η Θεογονία του Ησίοδου) αποτελούν γόνιμες πηγές στις οποίες επίδοξοι μελετητές πρέπει να ανατρέξουν για να επιβεβαιώσουν την εγκυρότητα και αξιοπιστία της θεωρίας, να αποσαφηνίσουν περαιτέρω τα

επιμέρους στοιχεία της, και να διαλευκάνουν τις σχέσεις και τις δυναμικές των εννοιών της.

Βιβλιογραφία

- Amaldoss, W. and Jain, S., 2005. Conspicuous consumption and sophisticated thinking. *Management Science*, 51 (10), pp.1449-1466.
- Arrow, K. J. and Dasgupta, P. S., 2009. Conspicuous consumption, inconspicuous leisure. *Economic Journal*, 119 (541), pp.F497-F516.
- Arvanitidis, P., 2014. *The Economics of Urban Property Markets: An institutional economics analysis*. London: Routledge
- Bagwell, L. S. and Bernheim, B. D., 1996. Veblen effects in a theory of conspicuous consumption. *American Economic Review*, 86 (3), pp.349-373.
- Bowles, S. and Park, Y., 2005. Emulation, inequality, and work hours: Was Thorsten Veblen right? *Economic Journal*, 115 (507), pp.F397-F412.
- Charles, K. K., Hurst, E. and Roussanov, N., 2009. Conspicuous consumption and race. *Quarterly Journal of Economics*, 124 (2), pp.425-467.
- Dubois, B. and Paternault, C., 1995. Understanding the world of international luxury brands: the "dream formula". *Journal of Advertising Research*, 35 (4), pp.69-77.
- Haight, A. D., 1997. Padded Prowess: A Veblenian Interpretation of the Long Hours of Salaried Workers, *Journal of Economic Issues*, 31 (1), pp.29-38.
- Henry, P. J. and Hardin, C. D., 2006. The Contact Hypothesis Revisited Status Bias in the Reduction of Implicit Prejudice in the United States and Lebanon. *Psychological Science*, 17 (10), pp.862-868.
- Hodgson, G. M., 1998. The Approach of Institutional Economics. *Journal of Economic Literature*, 36 (1), pp.166-192.
- Hodgson, G. M., 2014. Thorstein Veblen: The Father of Evolutionary and Institutional Economics. In: E. S. Reinert and F. L. Viano, eds., *Thorstein Veblen: Economics for an Age of Crises*. London: Anthem, pp.283-95.
- Morgan, L. H., 1877. *Ancient Society; or, Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization*. London: Macmillan.
- Powell, B. B. και Morris, I., 2009. *A New Companion to Homer, Εγχειρίδιο Ομηρικών Σπουδών*. (Μετάφραση: Φ. Πέτικα, Μ. Σκέμπης και Μ. Μουρατίδης, Επιμέλεια: Ρεγκάκος, Α.), Αθήνα: Παπαδήμας.
- Rojek, C., 1995. Veblen, leisure and human need. *Leisure Studies*, 14 (2), pp.73-86.
- Solnick, S. J. and Hemenway, D., 1998. Is more always better? A survey on positional concerns. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 37 (3), pp.373-383.

- Veblen, T., 1899/1982. *Η Θεωρία της Αργόσχολης Τάξης: η Οικονομική Μελέτη των Θεσμών* [*The Theory of the Leisure Class: an Economic Study of Institutions*]. (Μετάφραση: Γ. Νταλιάνης, Επιμέλεια: Φ. Ρ. Σοφιανός), Αθήνα: Κάλβος.
- Waller, W. 2016. Veblen, instinct and exchange. In: T-H. Jo, and F. S. Lee, eds., *Marx, Veblen, and the Foundations of Heterodox Economics: Essays in Honor of John F. Henry*, London: Routledge, pp.79-101
- Waller, W. T. Jr., 1982. The Evolution of Veblenian Dichotomy: Veblen, Hamilton, Ayres, and Foster. *Journal of Economic Issues*, 16 (3), pp.757-771.
- Βουτυράς, Μ. και Γουλάκη-Βουτυρά, Α., 2011. *Η αρχαία ελληνική τέχνη και η ακτινοβολία της*. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη.
- Κεφαλίδου, Ε., 2007. Γεωμετρικά και αρχαϊκά έπαθλα: κείμενα, ευρήματα, εικονογραφία. Στο: Μ. Παϊζη-Αποστολοπούλου, Α. Ρεγκάκος και Χ. Τσαγγάλης, επιμ., *Άθλα και έπαθλα στα Ομηρικά Έπη*, Πρακτικά Ι΄ Διεθνούς Συνεδρίου, Ιθάκη: Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών, σελ.203-229.
- Όμηρος, 1985. *Ιλιάδα*. (Μετάφραση: Ν. Καζαντζάκης και Ι. Κακριδής), Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Σακελαρίου, Μ. Β., Μαλτέζου, Χ. Α. και Δεσποτόπουλος, Α. Ι., επιμ., 1999. *Ελληνική Ιστορία, τ. 1: Προϊστορικοί και Αρχαϊκοί Χρόνοι*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

Οι μακροπολιτισμικές καταβολές της Δημοκρατίας των ΗΠΑ

Γκανάς Νικήτας #, Κυριαζής Νικόλας *

Περίληψη

Η γέννηση της χώρας των ΗΠΑ ήταν κάτι το μοναδικό, όχι μόνο για τις επιπτώσεις της στην πορεία της παγκόσμιας ιστορίας αλλά και για την ανάπτυξη της δημοκρατίας. Οι αγγλικές αποικίες που έγιναν το 1776 Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ήταν κάτοχοι μιας μοναδικής κληρονομιάς θεσμών, ιδεών και πολιτικής πείρας, που σιγά σιγά απέκτησαν επί ενάμιση αιώνα πριν αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους, σε σύγκριση με άλλες αποικίες του Νέου Κόσμου ή άλλες αποικίες σε άλλα μέρη του κόσμου που απέκτησαν την ανεξαρτησία τους τον 20ο αιώνα. Στην παρούσα έρευνα εξετάζουμε πώς οι θεσμοί και οι αξίες μπορούν να ερμηνεύσουν τη δημιουργία της δημοκρατίας στις ΗΠΑ, με τη χρήση του εργαλείου του μακροπολιτισμού (macroculture). Διερευνώντας την ιστορία των ΗΠΑ, ιχνηλατήσαμε τέσσερα κρίσιμα πεδία-ορόσημα: τη θρησκεία, την ύπαρξη πρωτόλειων αντιπροσωπευτικών θεσμών, την ανάπτυξη της γεωργίας, τη γεωγραφική θέση σε συνδυασμό με την απουσία φεουδαλικής τάξης. Τα πρότυπα και οι αξίες που αναδύθηκαν μέσα από τα παραπάνω πεδία-ορόσημα μεταφέρθηκαν σταδιακά στο πολιτικό πεδίο και διαμόρφωσαν τον μακροπολιτισμό των ΗΠΑ. Αναδεικνύεται τελικά ότι οι αξίες αυτές συνηγόρησαν αποφασιστικά στην εγκαθίδρυση ενός ισχυρού δημοκρατικού πολιτεύματος.

Λέξεις κλειδιά: *ΗΠΑ, δημοκρατία, μακροπολιτισμός, θεσμοί, αξίες*

Υποψήφιος διδάκτορας, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

* Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

1. Εισαγωγή

Το 1776, στα τέλη της αποικιακής περιόδου της αμερικανικής ιστορίας, ο Άνταμ Σμιθ κυκλοφόρησε το σύγγραμμα του «Ο Πλούτος των Εθνών». Ανασκοπώντας όσα είχαν λάβει χώρα στους τρεις προηγούμενους αιώνες έβγαλε το συμπέρασμα και διακήρυξε ότι «η ανακάλυψη της Αμερικής και της οδού προς τις ανατολικές Ινδίες, μέσω του ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας, είναι τα δύο μεγαλύτερα και σημαντικότερα γεγονότα της ανθρώπινης ιστορίας». Ο Άνταμ Σμιθ μιλούσε για το παρελθόν, για ένα κόσμο που είχε ζήσει μια μεγάλη επανάσταση. Αλλά τον ίδιο ακριβώς χρόνο που κυκλοφόρησε το βιβλίο του, δεκατρείς από τις αμερικανικές πολιτείες της Αγγλίας πρόσβλεπαν σε έναν διαφορετικό «νέο κόσμο» όταν υιοθετούσαν τη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας και ανακηρύσσονταν Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Στην Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας τους επιτέθηκαν εναντίον των ίδιων των θεμελίων της κοινωνίας του Παλιού Κόσμου όταν διελάλησαν ότι «όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι» και προικισμένοι με ορισμένα «αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα» μεταξύ των οποίων είναι «η ζωή, η ελευθερία και η επιδίωξη της ευτυχίας», ότι οι κυβερνήσεις ασκούν εξουσία «με την συγκατάθεση των κυβερνωμένων» και έχουν πρωταρχικό στόχο την εξασφάλιση αυτών των δικαιωμάτων και τέλος, όταν μια κυβέρνηση παραβλέπει την άσκηση αυτών των δικαιωμάτων ή θέτει την ύπαρξη τους σε κίνδυνο, «ο λαός έχει το δικαίωμα να την αλλάξει ή να την καταργήσει και να εγκαταστήσει νέα κυβέρνηση...». Οι Αμερικανοί θεμελίωσαν με αυτόν τον τρόπο πάνω στις αρχές της δημοκρατίας, το δικαίωμα να επαναστατούν και το έκαναν σε μια εποχή που κυριαρχούσαν σε όλο τον κόσμο μοναρχικές και αριστοκρατικές κυβερνήσεις. Και η επανάσταση τους νίκησε – η πρώτη φορά που συνέβη κάτι τέτοιο στην ιστορία των αποικιών- (Τζένσεν, 1967).

Η γέννηση της χώρας των ΗΠΑ ήταν κάτι το μοναδικό, όχι μόνο για τις επιπτώσεις της στην πορεία της παγκόσμιας ιστορίας αλλά και για την ανάπτυξη της δημοκρατίας. Οι αγγλικές αποικίες που έγιναν το 1776 Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ήταν κάτοχοι μιας μοναδικής κληρονομιάς θεσμών, ιδεών και πολιτικής πείρας, που σιγά σιγά απέκτησαν επί ενάμιση αιώνα πριν αποκτήσουν την ανεξαρτησία τους, σε σύγκριση με άλλες αποικίες του Νέου Κόσμου ή άλλες αποικίες σε άλλα μέρη του κόσμου που απέκτησαν την ανεξαρτησία τους τον 20ο αιώνα.

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να ερμηνεύσει την δημιουργία της δημοκρατίας στις ΗΠΑ μέσα από μία συνθετική ένωση θεσμικών μεταβλητών. Με τον όρο θεσμικός εννοούμε τους θεσμούς, όπως τους έχει ορίσει ο North (1990): ως ένα διαρκές σύνολο κανόνων που εγγυώνται τη συνοχή του κοινωνικού συστήματος, όπως οι τυπικοί (επιχειρήσεις, συνδικάτα, κρατικοί οργανισμοί, τοπική αυτοδιοίκηση, σχολεία), κοινωνικές κατασκευές (όπως δικαιοσύνη, πολιτικό σύστημα, γλώσσα, χρήμα), άτυποι θεσμοί όπως συμβατικοί κανόνες¹ (conventions), ηθικοί κανόνες² (rules), εθιμικοί κανόνες³ (habits), κοινωνικές αξίες⁴ (norms), πολιτισμικές αξίες (culture) και συνήθειες (routines).

Για να επιτύχουμε τη σύνθεση αυτή θα χρησιμοποιήσουμε το εργαλείο του μακροπολιτισμού και της περιορισμένης ορθολογικότητας. Ο μακροπολιτισμός είναι μία μέθοδος που άρχισε να χρησιμοποιείται πολύ πρόσφατα στην θεσμική οικονομική (Kyriazis and Economou, 2012; Kyriazis and Metaxas, 2012) και την πολιτική οικονομία, ενώ χρησιμοποιήθηκε παλιότερα για την επιστήμη της διοίκησης (Abrahamson και Fombrun, 1992, 1994, Jones et. al., 1997).

Ανατρέχοντας στην ιστορία των ΗΠΑ, μπορούμε να εντοπίσουμε κάποιες δομικές αλλαγές στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον καθώς και στις πνευματικές αντιλήψεις και νοοτροπίες των πολιτών, που μπορεί να αποτελούν τη βάση για τη δημιουργία συγκεκριμένων προτύπων (patterns) και να έχουν διαδραματίσει κρίσιμο ρόλο στην πολιτική/πολιτειακή και οικονομική πορεία των ΗΠΑ. Σταχυολογώντας τις περιόδους⁵ της ιστορίας της χώρας, μπορούμε να ορίσουμε ως πεδία που καθόρισαν την πολιτική σκέψη των ΗΠΑ ,τα εξής:

- τη θρησκεία,
- την ύπαρξη πρωτόλειων αντιπροσωπευτικών θεσμών,
- την ανάπτυξη της γεωργίας και
- τη γεωγραφική θέση σε συνδυασμό με την απουσία φεουδαλικής τάξης/φεουδαρχίας.

¹ Π.χ. κανόνες συμπεριφοράς-fair play

² Π.χ. εμπιστοσύνη, τήρηση υποχρεώσεων

³ Π.χ. πρόικα, δώρα

⁴ Π.χ. ειλικρίνεια, εντιμότητα

⁵ Οι περίοδοι μπορούν χωριστούν ως εξής: 1: 1607-1743, 2:1620-1776, 3: 1630-1776, 4: 1740-1776 με βάση ίδια επεξεργασία ακολουθώντας την ιστορική εξέλιξη της χώρας.

Στην δεύτερη ενότητα παρουσιάζεται το θεωρητικό υπόβαθρο της εφαρμογής του μακροπολιτισμού και η βιβλιογραφική επισκόπηση, στην τρίτη ενότητα αναλύεται η μεθοδολογία, στην τέταρτη ενότητα καταδεικνύονται τα σημαντικά πεδία που καθόρισαν την 'σκέψη' των ΗΠΑ μέσα από την ιστορική ανασκόπηση, στην πέμπτη ενότητα συνθέτονται κύρια ευρήματα της τέταρτης ενότητας με την βοήθεια του μακροπολιτισμού και στην έκτη ενότητα εξάγονται τα συμπεράσματα.

2. Προηγούμενη βιβλιογραφία

Η προηγούμενη βιβλιογραφία μπορεί να χωριστεί σε δύο κατηγορίες. Σε έρευνες για μακροπολιτισμό και μεταφορά αξιών μέσω της περιορισμένης ορθολογικότητας και σε έρευνες ιστορικές για την πορεία των ΗΠΑ στο χρόνο με τη μορφή περιγραφής γεγονότων.

Ο μακροπολιτισμός (macroculture) έχει πολύ πρόσφατη και σύντομη ιστορία στην θεσμική οικονομική (η οποία υιοθετήθηκε και προσαρμόστηκε από τη οργανωτική θεωρία) καθώς εισήχθη το 2012, για να διερευνήσει την συσχέτιση ανάμεσα στα δικαιώματα ιδιοκτησίας και τις αξίες της δημοκρατίας την Εποχή του Χαλκού και την Αρχαϊκή Ελλάδα (Kyriazis and Economidou, 2012) και να ερμηνεύσει την δημιουργία των εταιριών συνεργασίας που σχημάτισαν τα ιδιωτικά καταδρομικά της Αγγλίας και των Ηνωμένων Επαρχιών (Ολλανδία) στα τέλη του 16ου αιώνα και στις αρχές του 17ου αιώνα (Kyriazis and Metaxas, 2012).

Ένας μακροπολιτισμός περιλαμβάνει τις κοινές αξίες (common values), τα πρότυπα (norms) και τις πεποιθήσεις (beliefs) που χαρακτηρίζουν τα μέλη μιας κοινωνίας ή ενός κράτους. Οι αξίες (values) είναι οι πεποιθήσεις σχετικά με το τι είναι σωστό και τι λάθος και τι είναι σημαντικό στη ζωή (Oxford Advanced Learner's Dictionary, 2013). Τα πρότυπα (norms) είναι οι κανόνες συμπεριφοράς που υιοθετούνται από την πλειοψηφία ή τουλάχιστον λαμβάνουν την συναίνεση μίας ομάδας για το πώς θα πρέπει να συμπεριφέρονται τα άτομα. Τα πρότυπα διαφέρουν από τις προσωπικές αξίες, καθώς ισχύουν για τις ομάδες και όχι για μεμονωμένα άτομα (Blackwell et al., 2001). Παραδείγματα στην σύγχρονη κοινωνία αποτελούν τα πρότυπα της ευγένειας, της δίκαιης μεταχείρισης, της κατάλληλης ενδυμασίας, της ευδόκιμης συμπεριφοράς σε επαγγελματικές συναντήσεις, της ίσης αντιμετώπισης

των φύλων, της γλώσσας του σώματος και του τόνου της φωνής των αστυνομικών οργάνων κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους.

Ο μακροπολιτισμός είναι οι αξίες και τα σύμβολα που βρίσκουν εφαρμογή σε μια κοινωνία ή στους περισσότερους από τους πολίτες της. Αντίθετα ο μικροπολιτισμός (microculture) είναι οι αξίες και τα σύμβολα μιας συγκεκριμένης ομάδας ή τμήματος πολιτών ή καταναλωτών (ό.π.).

Προσαρμόζοντας τον όρο στην διάσταση τόσο της οικονομίας όσο και της πολιτικής, ο μακροπολιτισμός σε αυτήν την προσαρμοσμένη έννοια εμπεριέχει επίσης το χαρακτηριστικό του χρόνου (της δυναμικότητας) και μελετάται κυρίως για χρονικές περιόδους μακράς διάρκειας. Τα στοιχεία της macroculture παίρνουν σάρκα και οστά με την πάροδο χρονικών περιόδων δεκαετιών ή αιώνων. (Kyriazis and Economidou, 2012).

Μέσα από αυτά τα πρότυπα, τις αξίες και τις πεποιθήσεις ο μακροπολιτισμός καθορίζει/επηρεάζει τις ενέργειες και δημιουργεί τυπική συμπεριφορά μεταξύ ανεξάρτητων οντοτήτων, έτσι ώστε να συντονίζει τις δραστηριότητες τους, με σκοπό να μπορούν να ολοκληρωθούν πολύπλοκες εργασίες (Abrahamson και Fombrun, 1992, 1994, Jones et. al., 1997). Αυτό συμβαίνει με τρεις τρόπους:

1) Με τη δημιουργία «σύγκλισης των προσδοκιών». 2) Με την παροχή δυνατότητας μίας εξειδικευμένης/ιδιοσυγκρασιακής γλώσσας επικοινωνίας που μπορεί να συνοψίσει πολύπλοκες ρουτίνες και πληροφορίες και 3) Με τον καθορισμό ευρέως σιωπηρών κατανοητών κανόνων για τη λήψη των κατάλληλων μέτρων/ενεργειών σε περιπτώσεις απρόβλεπτες ή μη (Camerer και Vepsäläinen, 1988, Williamson, 1991, 1975). Η δημιουργία των «πρωτοκόλλων επικοινωνίας» ακολουθεί. Οι Jones et. al. (1997) έχουν εφαρμόσει την έννοια αυτή για τις επιχειρήσεις, ενώ οι Almond και Verba (1963) έχουν γράψει για τον «αστικό πολιτισμό» ως ένα κοινό σύνολο πεποιθήσεων των πολιτών. Ο Putnam (1993) υποστηρίζει ότι η δημοκρατική σταθερότητα εξαρτάται από συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και από αξίες των πολιτών που ο ίδιος αποκαλεί «παραδόσεις των πολιτών». Μια παρόμοια γραμμή επιχειρηματολογίας (Granovetter, 1992:35) υποστηρίζει ότι μία δομική εμπέδωση (embeddedness) έχει αναπτυχθεί: π.χ., οι επιχειρήσεις αναπτύσσουν αμοιβαίες επαφές μεταξύ τους.

Αυτό αντιστοιχεί στη δημιουργία αμοιβαίων συνδέσεων ή δικτύων. Αυτές οι αλληλεπιδράσεις καθορίζουν τις αξίες και τα πρότυπα και, συνεπώς, ενισχύουν

αυτήν την αλληλεξάρτηση, τον μακροπολιτισμό. Αυτό είναι σύμφωνο με τον Lazaric (2011: 148), ο οποίος ισχυρίζεται ότι «κάθε επαναλαμβανόμενο μοτίβο/υπόδειγμα αλληλεπίδρασης σε έναν οργανισμό μπορεί να κρύβει μια πιθανή ρουτίνα», καθώς και με τον Vromen (2011), ο οποίος χαρακτηρίζει αυτές τις κοινές/αμοιβαίες αξίες, τους κανόνες και τα πρότυπα της συμπεριφοράς ως «ρουτίνες» και τους αποκαλεί ως «πολυεπίπεδους μηχανισμούς» που δημιουργούν την συμπεριφορά της εταιρίας.

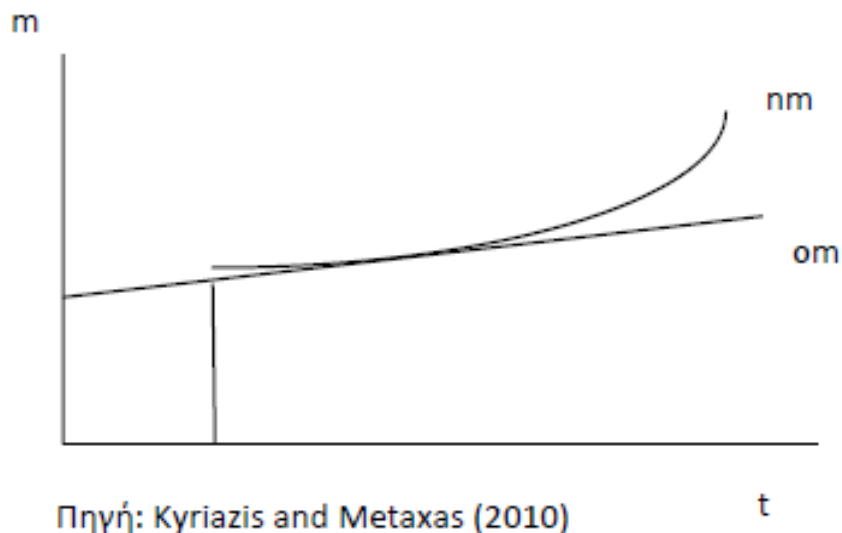
Δύο συγκεκριμένα ερωτήματα σχετικά με το θέμα αυτό είναι, πρώτον, πώς ένας τέτοιος μακροπολιτισμός αναπτύσσεται και, δεύτερον, μπορούν να προχωρήσουν οι μακροπολιτισμοί κατά μήκος σε διαφορετικά μονοπάτια/διαδρομές, αναπτύσσοντας διαφορετικά χαρακτηριστικά; Συναφές με αυτό είναι το θέμα του «αίτιου» και του αποτελέσματος. Προϋπήρχαν οι αξίες και τα πρότυπα (και αν ναι, γιατί και πώς δημιουργήθηκαν) και διαμορφώνουν έναν συγκεκριμένο μακροπολιτισμό, ή ισχύει το αντίθετο, δηλαδή, ένας μακροπολιτισμός μπορεί να οδηγήσει σε συγκεκριμένες αξίες και πρότυπα; Επομένως, μια πραγματική απάντηση μπορεί να δοθεί μόνο αν καθοριστούν χρονολογικές σειρές των γεγονότων.

Οι Gkanas and Kyriazis (2016) ερεύνησαν με τη μέθοδο του μακροπολιτισμού την διαμόρφωση της δημοκρατίας της Ελβετίας μέσα από μία σειρά πεδίων-ορόσημων, όπως είναι τα περάσματα, οι συμμαχίες, η πολεμική τακτική και η θρησκεία. Οι Kyriazis and Metaxas (2010) και οι Kyriazis and Paparrigoropoulos (2011) ανέλυσαν μια πτυχή του μακροπολιτισμού, των προτύπων και των αξιών, την εμφάνιση ενός νέου τύπου πολεμιστή στην αρχαϊκή Ελλάδα, τον οπλίτη (το όνομα προέρχεται από τη μεγάλη στρογγυλή ασπίδα του, το «Όπλον») και τη νέα τακτική στρατιωτικού/πολεμικού σχηματισμού, την φάλαγγα, ως μηχανισμούς συντονισμού και συνεργασίας που προκαλούν συγκεκριμένες νοητικές στάσεις, αξίες και πρότυπα, ακόμη και μια συγκεκριμένη γλώσσα (π.χ. σαφείς εντολές για μάχη) και μάθηση και γνώση. Ακόμη περισσότερο, το νέο πολεμικό πλοίο που υιοθετήθηκε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα από τους Έλληνες, η τριήρης και ο ναυτικός στόλος, ανέπτυξαν και τελειοποίησαν τη συνεργασία και τον συντονισμό βασισμένο στον μηχανισμό των συνηθειών, των αξιών και των προτύπων της φάλαγγας. Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί και πώς αυτά τα πρότυπα και οι αξίες διαχέονται από τον ένα τομέα του μακροπολιτισμού σε έναν άλλο, καθιστώντας τον ως ένα συνεκτικό σύνολο.

Σύμφωνα με τους Kyriazis and Economidou (2012) η απάντηση μπορεί να βρεθεί στη θεωρία της περιορισμένης ορθολογικότητας. Ο Simon (1991, 1982) ανέπτυξε τη

θεωρία της περιορισμένης ορθολογικότητας, η οποία αναφέρει ότι η ανθρώπινη σκέψη έχει όρια, για παράδειγμα, στην ικανότητά της να απορροφήσει και να χρησιμοποιήσει νέες πληροφορίες. Δεν είμαστε εντελώς «λογικοί» με την έννοια της επιδίωξης να μεγιστοποιηθεί η χρησιμότητα ή οποιοδήποτε άλλο «ιδανικό». Αυτό που πρακτικά κάνουμε στην πραγματική ζωή είναι να προσπαθούμε να επιτύχουμε μια λύση που μας ικανοποιεί ακόμη και αν δεν είναι η καλύτερη δυνατή. Μπορούμε να αγνοήσουμε ακόμη και τη καλύτερη δυνατή που θα μπορούσε να μεγιστοποιήσει την χρησιμότητά. Ο Simon αποκαλεί αυτήν τη συμπεριφορά ως ικανάρκεια (“satisficing”). Η ικανάρκεια μας δίνει τη δυνατότητα να βρούμε αποδεκτές λύσεις με ελάχιστη δαπάνη χρόνου και προσπάθειας, με αποτέλεσμα τη μείωση του κόστους των συναλλαγών (όπως π.χ. το κόστος πληροφόρησης). Μια τέτοια συμπεριφορά έχει περαιτέρω συνέπειες: από τη στιγμή που έχουμε βρει λύσεις για ένα συγκεκριμένο πρόβλημα που θεωρούνται επαρκείς, όταν ένα νέο πρόβλημα προκύπτει προσπαθούμε να χρησιμοποιήσουμε τους καθιερωμένους και γνωστούς κανόνες, στο βαθμό που διαθέτουμε αυτή τη γνώση, προκειμένου να επιλύσουμε το νέο πρόβλημα. Το σχήμα 1 δείχνει τη δυναμική δομική αλλαγή από έναν (παλαιό) μακροπολιτισμό (που οδηγεί σε μία οικονομική και πολιτική αλλαγή σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα) σε έναν διαφορετικό (νέο) μακροπολιτισμό.

Σχήμα 1: Εξάρτηση από το παρελθόν (Path dependence) και αλλαγή των macrocultures

Όπου «om» είναι ο παλαιός (old) μακροπολιτισμός, ο οποίος αποτελείται από ένα σύστημα αξιών, κανόνων, συνηθειών, κλπ., που χαρακτηρίζουν το οικονομικό,

κοινωνικό και πολιτικό πεδίο ενός κράτους και των συναφών του θεσμών και οργανισμών. Όπου «nm» είναι ο αναδυόμενος νέος (new) μακροπολιτισμός, όπου οι νέοι κανόνες, αξίες, έθιμα, κλπ., δημιουργούνται, αναπτύσσονται και διαχέονται, έτσι ώστε με την πάροδο του χρόνου μια ρήξη με τον παλαιό μακροπολιτισμό επέρχεται, και το κράτος ακολουθεί μια νέα πορεία. Κατά τη διάρκεια κάθε περιόδου το κράτος ακολουθεί τη νέα πορεία του nm. Η πιθανότητα να παραμείνει εντός της νέας πορείας του nm αυξάνεται και η πιθανότητα επιστροφής στην παλιά διαδρομή om μειώνεται, όπως δίνεται από τον Πίνακα 1, επειδή κατά τη διάρκεια κάθε επόμενου βήματος κατά μήκος της νέας διαδρομής, τα διάφορα στοιχεία του νέου μακροπολιτισμού ενισχύονται αμοιβαία και ενσωματώνονται σε ένα σύνολο.

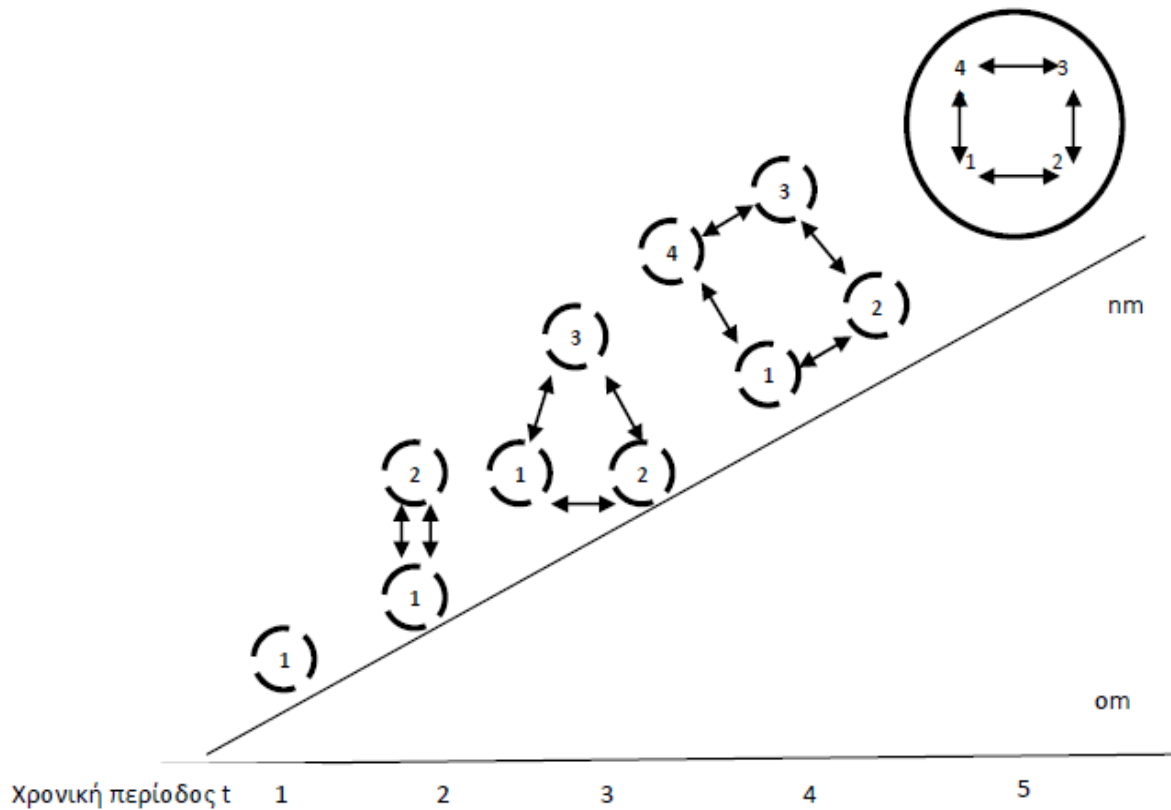
Πίνακας 1: Δέντρο πιθανοτήτων απόφασης

Χρονική Περίοδος	1	2	...	t
Nm	p_{n1}	$p_{n2} = (p_{n2}/p_{n1})$...	$p_{nt} = (p_{nt}/p_{nt-1})$
Om	$1 - p_{n1}$	$1 - p_{n2}$...	$1 - p_{nt}$

Πηγή: Kyriazis Nicholas and Metaxas Theodore (2010)

Όπου $p_{n1} \dots p_{nt}$ οι υπό συνθήκη πιθανότητες που εξαρτώνται από το αποτέλεσμα της προηγούμενης περιόδου. Με την πάροδο του χρόνου η πιθανότητα της επιστροφής πίσω στον παλαιό μακροπολιτισμό ($1 - p_{nt}$) συγκλίνει προς το μηδέν. Στην σχήμα 2, αναπαρίσταται το δέντρο απόφασης, όπου τα διάφορα στοιχεία ενός μακροπολιτισμού (π.χ. θρησκεία, πολεμικές επιχειρήσεις, οικονομία, πολιτική κλπ.), ενσωματώνονται σταδιακά σε ένα νέο σύνολο:

Σχήμα 2: Δέντρο απόφασης και ενσωμάτωση των διαφόρων στοιχείων ενός μακροπολιτισμού σε ένα συνεκτικό σύνολο

Πηγή: Kyriazis and Metaxas (2012)

Οι κύκλοι αντιπροσωπεύουν τα διάφορα στοιχεία ενός νέου μακροπολιτισμού, που προκύπτουν σε έναν τομέα κατά τη χρονική περίοδο 1 και 2 και ενισχύονται μέσω της διάχυσης σε άλλους τομείς στις περιόδους 3 και 4, και έχουν εννοποιηθεί σε ένα νέο αμοιβαία υποστηριζόμενο μακροπολιτισμό στην περίοδο 5.

Το μοντέλο μπορεί να περιγραφεί από δύο απλές εξισώσεις:

$$1. \quad m = a + om + nm + e^{g_t \cdot t}$$

Όπου m = ο μακροπολιτισμός

με

om = ο παλαιός (old) μακροπολιτισμός

nm = ο νέος (new) μακροπολιτισμός,

που κυριαρχεί με την πάροδο του χρόνου εάν το g_t είναι θετικό.

$$2. \quad g_t = f(g_t, d)$$

Όπου το g_i είναι ο ρυθμός μεταβολής της αλλαγής, ανάλογα με την δημιουργία νέων στοιχείων ενός μακροπολιτισμού και η ταχύτητα διάχυσης τους (προσαρμογή από άλλους τομείς).

Στην δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται μελέτες που αναλύουν την ιστορία των ΗΠΑ και απαντάνε σε ερωτήματα όπως γιατί δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε πολιτικά και οικονομικά η χώρα (Olson, 1994; Βερέμης, 2010; McDougall, 2004; Hartz, 1955; Greene, 1988; Τοκβίλ, 1997, Γούντγουορντ, 1969; Τζένσεν, 1967), μελέτες που αναφέρονται στην ανάλυση της επαναστατικής περιόδου (Bailyn, 1967, Bancroft, 1861) αλλά και μελέτες για την ερμηνεία της αμερικανικής δημοκρατίας (Sohner, 1973; Τσάτσος, 1955). Η συνεισφορά των ανωτέρω ερευνών αναλύεται στην τέταρτη ενότητα σε διάφορα σημεία της περιγραφής των πεδίων-ορόσημων.

3. Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία του μακροπολιτισμού που ακολουθείται στην παρούσα έρευνα αναλύεται ως εξής: αρχικά καθορίζονται τα πεδία-ορόσημα που παρατηρούνται στην ιστορική εξέλιξη των ΗΠΑ και τα χρονικά διαστήματα στα οποία εμφανίζονται τα πεδία αυτά. Για κάθε ένα από τα πεδία-ορόσημα, ανιχνεύονται οι αξίες και οι θεσμοί που περιέχουν δημοκρατικά στοιχεία. Στη συνέχεια αυτές οι αξίες μεταφέρονται μέσω της περιορισμένης ορθολογικότητας στον πολιτικό πεδίο και δημιουργούν το πολίτευμα της δημοκρατίας. Οι αξίες που έχουν μεταφερθεί, έχουν δημιουργηθεί σε διαφορετικά και συνεχόμενα χρονικά σημεία, όμως κάθε επόμενη αξία που εμφανίζεται συνυπάρχει με την προηγούμενη και σχηματίζει κάθε φορά ένας συνθετικός μακροπολιτισμός. Όταν εξαντληθούν τα πεδία-ορόσημα και ολοκληρωθεί η ανίχνευση των αξιών/θεσμών τότε έχει αποκρυσταλλωθεί ο τελικός μακροπολιτισμός που οδηγεί στην δημιουργία της δημοκρατίας.

Στη παρούσα έρευνα οι χρονικές περίοδοι χωρίζονται σε τέσσερις, σύμφωνα με την ιστορική εξέλιξη των ΗΠΑ και την βιβλιογραφία, οι οποίες είναι οι εξής: 1η: 1607-1743, 2η: 1620-1776, 3η: 1630-1776 4η: 1740-1776. Τα πεδία-ορόσημα ορίζονται ως εξής: θρησκεία, πρωτόλειοι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, ανάπτυξη γεωργίας, γεωγραφική θέση και απουσία φεουδαρχίας/φεουδαρχικής τάξης. Οι χρονικές περίοδοι και τα επιμέρους γεγονότα (πεδία - ορόσημα) ευθυγραμμίζονται και κατηγοριοποιούνται σε γενικές γραμμές παρόμοια με την προηγούμενη βιβλιογραφία,

είναι όμως προσαρμοσμένα σε μία ξεχωριστή ιχνηλάτηση που ομαδοποιεί διάσπαρτα στοιχεία της βιβλιογραφίας. Η πρώτη περίοδος αρχίζει το 1607 που δημιουργείται η πρώτη αποικία (ο οικισμός του Τζέιμσταουν στη Βιρτζίνια) και αρχίζει να υπεισέρχεται η επίδραση της θρησκείας (πουριτανισμού) και να ισχυροποιείται με τους Πίλγκριμς στο Πλύμουθ το 1620 και έπειτα. Το 1743 πέφτει η επίδραση της θρησκείας (παραμένει σε επίπεδο επίδρασης προς την επανάσταση) για αυτό και κλείνει η περίοδος αυτή. Η δεύτερη περίοδος αρχίζει το 1620 με το πρώτο νομοθετικό/αντιπροσωπευτικό σώμα στη Βιρτζίνια, η τρίτη περίοδος αρχίζει το 1630 όταν επεκτείνονται οι αγροτικές δραστηριότητες ενώ η απουσία της φεουδαρχίας και η ύπαρξη της γεωγραφικής απομόνωσης (της τέταρτης περιόδου) γίνονται αντιληπτά το 1740 και μετά όταν παρατηρείται η άνθιση (κυρίως πνευματική) της Πενσιλβάνια και η εμπειρία των προηγούμενων ετών σε συνδυασμό της σφυρηλάτηση της αμερικανικής κουλτούρας (αυτοπεποίθηση και εμπέδωση δημοκρατικών αντιπροσωπευτικών θεσμών). Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν άλλα πεδία-ορόσημα ή άλλος τρόπος ταξινόμησης των χρονικών περιόδων. Η χρονιά μέχρι την οποία μελετάμε σε αυτή την έρευνα είναι το 1776, όπου είναι αρχή της επανάστασης των κατοίκων του Νέου Κόσμου απέναντι στους Άγγλους, και η ταυτόχρονη διακήρυξη της ανεξαρτησίας των ΗΠΑ. Τέλος η περίοδος μετά το 1783, όταν και τελείωσε η επανάσταση και διαμορφώθηκε το δημοκρατικό ομοσπονδιακό σύνταγμα των ΗΠΑ (1787), είναι μία περίοδος που έχουμε στόχο να μελετήσουμε σε επόμενη έρευνα.

4. Ιστορική επισκόπηση

Η πρώτη μόνιμη αγγλική εγκατάσταση πληθυσμού στην Αμερική ήταν ένα εμπορικό πόστο που ιδρύθηκε στα 1607 στο Τζέιμσταουν, την παλιά επικράτεια της Βιρτζίνια. Ως το 1620, εποχή που οι γυναίκες στην Αγγλία κινητοποιήθηκαν για να έρθουν στη Βιρτζίνια, να παντρευτούν και να κάνουν εκεί τα σπιτικά τους, σημαντικές φυτείες είχαν δημιουργηθεί κατά μήκος του ποταμού Τζέιμς και ο πληθυσμός είχε αυξηθεί κατά χίλιους κατοίκους (Olson, 1994).

Οι δεκατρείς Πολιτείες που τελικά έγιναν οι ΗΠΑ ήταν: Νιου Χάμσαιρ, Μασαχουσέτη, Ροντ Άιλαντ, Κονέκτικατ, Νέα Υόρκη, Νιου Τζέρσει, Πενσιλβάνια, Ντέλαγουερ, Μέριλαντ, Βιρτζίνια, Β.Καρολίνα, Ν. Καρολίνα, και Γεωργία. Μερικές

ήταν απλώς παραφυάδες άλλων αποικιών. Το Ροντ Άιλαντ και το Κονέκτικατ ιδρύθηκαν από κατοίκους της Μασαχουσέτης την Μητρόπολη όλης της Νέας Αγγλίας. Η Γεωργία ιδρύθηκε, για φιλανθρωπικούς και πρακτικούς λόγους, από τον Τζέιμς Έντουαρντ Όγκλθορπ και μερικούς συνεργάτες του, που σκοπός τους ήταν να ελευθερώσουν φυλακισμένους για χρέη στις αγγλικές φυλακές και να τους στείλουν στην Αμερική να ιδρύσουν μια αποικία, που θα χρησίμευε ως προμαχώνας εναντίον των Ισπανών του Νότου. Δύο αποικίες η Βιρτζίνια και η Μασαχουσέτη, ιδρύθηκαν από εταιρείες των οποίων οι πόροι, που προέρχονταν από επενδυτές, χρησιμοποιούνταν για τον εφοδιασμό, τη μεταφορά και την συντήρηση των αποίκων. Η αποικία Νέα Ολλανδία (ή Νέο Άμστερνταμ), που ιδρύθηκε το 1621 από τους Ολλανδούς, υπήχθη στην αγγλική διακυβέρνηση το 1664 και μετονομάστηκε σε Νέα Υόρκη.

Οι περισσότεροι ευρωπαίοι μετανάστες εγκατέλειψαν τις πατρίδες τους για καλύτερες οικονομικές προοπτικές, μια τάση που συχνά ενισχυόταν από την επιθυμία τους για θρησκευτική ανεξαρτησία ή την απόφαση να απαλλαγούν από την πολιτική καταπίεση. Στο διάστημα από το 1620 μέχρι το 1635 η Αγγλία σαρωνόταν από οικονομικά προβλήματα. Πολλοί άνθρωποι δεν μπορούσαν να βρουν δουλειά ακόμη και επιδέξιοι τεχνίτες κέρδιζαν λίγο περισσότερα από τα στοιχειώδη. Η κακή σοδειά επέτεινε την αθλιότητα. Επιπλέον, η αναπτυσσόμενη εγγλέζικη υφαντουργία απαιτούσε όλο και περισσότερο μαλλί, για να μην σταματήσει η παραγωγή και οι κτηνοτρόφοι άρχισαν να καταπατούν εδάφη, που είχαν ως τότε παραχωρηθεί στη γεωργία (Olson, 1994).

Η Αμερική, σύμφωνα με τον Sohner (1972), είναι η μεγαλύτερη και η περισσότερο ετερογενής χώρα που προσπάθησε να λειτουργήσει σαν μία δημοκρατία. Η γη και η ιστορία, οι βασικές συνταγματικές αρχές, οι πολίτες με τις αξίες τους και τις αντιλήψεις τους – όλα αυτά διαμόρφωσαν την σύγχρονη πολιτική κουλτούρα, δηλαδή τον τρόπο με σκέφτονται και ενεργούν οι πολίτες της χώρας στην πολιτική. Καθοριστικοί παράγοντες ήταν η θέση (αποκομμένη αρχικά από την Ευρώπη) και το μεγάλο μέγεθος των ΗΠΑ, οι θεσμοί που σχηματοποιήθηκαν κατά την αποικιακή περίοδο (όπως η αντιπροσωπευτική κυβέρνηση των πρώτων 13 πολιτειών), οι συνταγματικές αρχές του φεντεραλισμού και της διάκρισης των εξουσιών, ο σεβασμός της ελευθερίας και των δικαιωμάτων των πολιτών, ο σεβασμός της βούλησης του λαού και της πλειοψηφίας που περιλαμβάνει η δημοκρατία, η

ιδεολογική επιρροή από τον καπιταλισμό και τον αμερικανικό πατριωτισμό και τέλος η διατήρηση της ισότητας ανάμεσα στους πολίτες με σεβασμό στην διαφορετικότητα ανεξάρτητα από την καταγωγή ή την εμφάνιση.

Προκειμένου να εντοπίσει τα γενεσιουργά αίτια της εθνικής ιστορίας και τις ουσιαστικές δυνάμεις που διαμόρφωσαν τους αμερικανικούς θεσμούς και συνέβαλαν στην ανάπτυξη της δημοκρατίας ο Beard⁶ στράφηκε κυρίως προς το εσωτερικό. Κατά τον Beard οι προσδιοριστικοί παράγοντες υπήρξαν οι εσωτερικές συγκρούσεις μεταξύ οικονομικών συμφερόντων – αγροτών και βιομηχάνων, επιχειρηματιών και κτηματιών, οφειλετών και πιστωτών, εργασίας και κεφαλαίου, ριζοσπαστικών και συντηρητικών (Γούντγουορντ, 1969).

Η θρησκευτική και η πολιτική κοινότητα του 17ου αιώνα, βασισμένη στην κοινωνική πειθαρχία, στην αλληλεγγύη και στην ισότητα, βρίσκεται στη ρίζα της σημερινής αμερικανικής πολιτείας, της αμερικανικής κοινωνίας και της ατομικής ψυχής κάθε αμερικανού. Με αυτόν τον τρόπο εξηγείται το γεγονός ότι όταν χρειάστηκε να ενωθούν οι δεκατρείς πρώτες πολιτείες σε μίαν ενιαία χώρα, όλοι πειθάρχησαν σε αυτήν την ανάγκη και συμφώνησαν στην έννοια του ενιαίου έθνους (Τσάτσος, 1955). Επιπλέον μία τόσο μεγάλη χώρα δεν μπορούσε να αναπτύξει τις τόσο διαφοροποιημένες και ολοκληρωμένες πηγές της (γεωργία, εμπόριο, δάση, αλιεία, ορυχεία, υλικά κατασκευών) με καθοδήγηση από μία κυβέρνηση στην άλλη άκρη του κόσμου (Bancroft, 1861).

Κατά τη δεκαετία του 1760 και το πρώτο μισό του 1770, η πλειοψηφία των συνελεύσεων αντιστεκόταν στους νέους φόρους που επέβαλλε συνεχώς η Αγγλία, αλλά εξακολουθούσε να αναζητάει λύση μέσα στα πλαίσια του ισχύοντος συστήματος (Βερέμης, 2010). Οι διανοούμενοι των αποικιών ήταν ενήμεροι των ευρωπαϊκών εξελίξεων και θαυμαστές του αγγλικού συστήματος, όμως δεν δίστασαν να κατεδαφίσουν το σύστημα αυτό και να απεκδυθούν της αγγλικής τους ταυτότητας, όταν αισθάνθηκαν ότι οι πολύτιμες ελευθερίες τους κινδύνευαν (Bailyn, 1967). Στην κατασκευή του νέου κράτους σημαντικό ρόλο έπαιξε η εμπειρία των αποίκων στην τοπική διακυβέρνηση, με την οποία ήταν εξοικειωμένοι (Βερέμης, 2010). Το πρώτο Ηπειρωτικό Κογκρέσο συγκλήθηκε, από τους Samuel και John Adams, John Jay, Patrick Henry, George Washington, στη Φιλαδέλφεια τον Σεπτέμβριο του 1774. Το έργο τους ήταν να διατυπώσουν τα παράπονα τους προς τον θρόνο, να οργανώσουν

⁶ Αμερικανός ιστορικός τους 20ου αιώνα (1875-1948) με μεγάλη επιρροή.

την αντίσταση τους κατά της αγγλικής εξουσίας και να καταλήξουν στη συνταγματική τους σχέση με τη μητρόπολη. Στις 27 Ιανουαρίου 1775, ο Λόρδος Dartmouth, υπουργός για τα ζητήματα της Αμερικής, διέταξε τον στρατηγό Thomas Gage στη Βοστώνη να συλλάβει τους πρωταίτιους του Ηπειρωτικού Συνεδρίου. Πολλοί από τους καταζητούμενους είχαν εγκαταλείψει την Βοστώνη και ο Gage έστειλε δυνάμεις στο Λέξινγκτον και στο Κόνκορντ, στις αποθήκες πυρομαχικών των ανταρτών. Οι πολιτοφύλακες του Λέξινγκτον αντιστάθηκαν χωρίς αποτέλεσμα, όμως στο Κόνκορντ ο αγγλικός στρατός γνώρισε τις πρώτες απώλειες από τους αντάρτες. Η Αγγλία απάντησε στην εξέγερση της Βοστώνης στέλνοντας εναντίον των αποίκων τον μεγαλύτερο στρατό στην ιστορία της: 370 μεταγωγικά πλοία με 32.000 άνδρες συνοδευόμενα από 73 πολεμικά και 13.000 ναύτες. Οι Αμερικανοί άρχισαν σιγά σιγά να μεταμορφώνονται σε έθνος. Στο Δεύτερο Ηπειρωτικό Συνέδριο, που συνήλθε στη Φιλαδέλφεια στις 10 Μαΐου 1775, οι αντιπρόσωποι οργανώθηκαν ως κυβέρνηση των αποικιών και ανέλαβαν την πολεμική προετοιμασία της χώρας. Αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων εξέλεξαν τον George Washington. Ένας νότιος αναλάμβανε να οδηγήσει τους άτακτους πολιτοφύλακες του βορρά. Ο Washington έγινε το σύμβολο της αμερικανικής ενότητας στην πολεμική προσπάθεια. Μέτριος στρατιωτικός, αλλά απόλυτα αφοσιωμένος στον αγώνα, κατάφερε να αντέξει όλες τις κακουχίες και τις αναποδιές του οκταετούς πολέμου, χωρίς να χάσει την πίστη του και την υποστήριξη των συμπατριωτών του. Όταν ο πόλεμος τελείωσε, δεν επιζήτησε την εξουσία, ακόμα και όταν του προσφέρθηκε χωρίς όρους. Έφερε στο αξίωμα πρώτου Προέδρου των ΗΠΑ τη σεμνότητα του Ρωμαίου Κινκινάτου και την τιμιότητα του δίκαιου Αριστείδη. Αποσύρθηκε στον ιδιωτικό του βίο όταν θεώρησε ότι η αποστολή του ως Προέδρου είχε τελειώσει και φρόντισε να απελευθερωθούν οι δούλοι του μετά τον θάνατο του. Την άνοιξη του 1776 ο βρετανικός στόλος εγκατέλειψε τη Βοστώνη ενώ κυκλοφορούσαν οι επαναστατικές ιδέες του ριζοσπάστη Thomas Paine. Ο τελευταίος θεωρούσε ότι η Αγγλία είχε εκμεταλλευτεί με στυγνότητα τις αποικίες ώστε οι Αμερικανοί όφειλαν να κηρύξουν αμέσως την ανεξαρτησία τους. Στις 4 Ιουλίου 1776 οι αντιπρόσωποι του Ηπειρωτικού Κογκρέσου επικύρωσαν στη Φιλαδέλφεια τα άρθρα της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας. Η επιτροπή που συνέταξε το κείμενο περιλάμβανε τους Thomas Jefferson, John Adams, Benjamin Franklin, Robert Sherman κ.ά.

Το απόσπασμα εκείνο που ανέδειξε τα ιδεώδη των επαναστατών, γραμμένο από το χέρι του Jefferson, πέρασε στα χείλη των οπαδών της ανατροπής του παλιού συστήματος στην Ευρώπη: «Θεωρούμε αυτές τις αλήθειες αυταπόδεικτες: ότι όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ίσοι, ότι είναι προικισμένοι με αναφαίρετα δικαιώματα, ότι ανάμεσα σε αυτά είναι η ζωή, η ελευθερία και η επιδίωξη της ευτυχίας, ότι για την κατοχύρωση τους ορίζονται κυβερνήσεις που αντλούν τη δίκαιη εξουσία τους από τη συναίνεση των κυβερνωμένων, ότι οποτεδήποτε μια κυβέρνηση καταστρατηγήσει αυτούς τους σκοπούς είναι δικαίωμα του λαού να την αντικαταστήσει ή να την καταργήσει και να ορίσει νέα κυβέρνηση». Οι επαναστάτες κατάφεραν να νικήσουν το στέμμα χάρη στη πολεμική έξοδο της Γαλλίας στο πλευρό τους. Ο Franklin που διαπραγματεύτηκε στο Παρίσι τη συνθήκη συμμαχίας, πιστώθηκε τη μεγάλη αυτή επιτυχία. Στις 3 Σεπτεμβρίου 1783, η συνθήκη με τη Βρετανία επικύρωσε την άνευ όρων ανεξαρτησία των αποικιών (Βερέμης, 2010).

a. Θρησκεία

Κατά τη διάρκεια των θρησκευτικών πολέμων και αναταραχών του 16ου αιώνα και 17ου αιώνα μια οργάνωση ανθρώπων, ανδρών και γυναικών, που ονομάζονταν Πουριτανοί, επιδίωκε να αναμορφώσει την Εκκλησία της Αγγλίας εκ των έσω. Ουσιαστικά απαιτούσαν πιο ακέραιο προτεσταντισμό από μέρους της επίσημης εκκλησίας και υποστήριζαν απλούστερες μορφές πίστης και λατρείας (Olson, 1994) καθώς και ελεύθερη επιλογή θρησκευτικών ηγετών (Βερέμης, 2010). Οι μεταρρυθμιστικές τους αντιλήψεις, καταστρέφοντας την ενότητα της επίσημης εκκλησίας απειλούσαν να διαιρέσουν το λαό και να υπονομεύσουν τη βασιλική εξουσία. Κέντρο του πουριτανισμού στην Αγγλία ήταν το πανεπιστήμιο του Cambridge και η άποψη που καλλιεργήθηκε εκεί ήταν αντίθετη με τον έλεγχο της Εκκλησίας από τον Μονάρχη και τους επισκόπους της επιλογής του. Η αναζήτηση της θρησκευτικής αυτοδιάθεσης και η αντίθεση προς την απόλυτη κρατική εξουσία που διατρέχει την αμερικανική παράδοση, συνδέονται στενά με την ανάπτυξη της φιλελεύθερης παράδοσης στην αγγλική ιστορία (Βερέμης, 2010).

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιάκωβου του 1ου, μια μικρή ομάδα σεπαρατιστών – μια ριζοσπαστική αίρεση κυρίως χωρικών, που δεν πίστευαν ότι η Εκκλησία της Αγγλίας ήταν ποτέ δυνατόν να μεταρρυθμιστεί σύμφωνα με τις

επιθυμίες τους- αναχώρησαν για το Λέιντεν της Ολλανδίας, όπου τους επιτρεπόταν να ακολουθούν τις θρησκευτικές δοξασίες τους. Αργότερα μερικοί πιστοί του Λέιντεν, που έγιναν γνωστοί ως «Πίλγκριμς» (προσκυνητές), αποφάσισαν να μεταναστεύσουν στο Νέο Κόσμο, όπου το 1620 ίδρυσαν την αποικία του Πλίμουθ. Τα χαρακτηριστικά ενός αυτοδύναμου και ανεξάρτητου πληθυσμού που εμφάνιζαν οι κάτοικοι της Νέας Αγγλίας (του Πλύμουθ) εκδηλώθηκαν αρχικά από τους 102 θαλασσοδαρμένους Πίλγκριμς, οι οποίοι αποβιβάστηκαν στη χερσόνησο του Κέιτ Κοντ, που εξέχει στον Ατλαντικό από τη νοτιοανατολική Μασαχουσέτη. Είχαν σαλπάρει για την Αμερική υπό την αιγίδα της εταιρείας «Βιρτζίνια» του Λονδίνου και επρόκειτο κατά συνέπεια να εγκατασταθούν στη Βιρτζίνια, αλλά το πλοίο τους, το «Μειφλάουερ» έπιασε ξηρά ψηλά στο βορρά. Ύστερα από μερικές εβδομάδες εξερεύνησης, οι άποικοι αποφάσισαν να μη συνεχίσουν το ταξίδι τους προς τη Βιρτζίνια, αλλά να παραμείνουν εκεί όπου βρίσκονταν. Σαν τόπο για την εγκατάστασή τους επέλεξαν την περιοχή κοντά στο λιμάνι του Πλίμουθ και παρά τις φριχτές παγωνιές του πρώτου χειμώνα, επέζησαν (Olson, 1994).

Λίγο μετά την άνοδο στο θρόνο του Κάρολου του 1ου, στα 1625, οι αρχηγοί των Πουριτανών στην Αγγλία πίστευαν ότι υποβάλλονταν σε όλο και μεγαλύτερους διωγμούς. Αρκετοί κληρικοί, που δεν τους επιτρεπόταν πια να κηρύσσουν, έφυγαν για την Αμερική, προσχωρώντας στους Πίλγκριμς και ακολουθούμενοι από τους οπαδούς τους. Αντίθετα με τους πρώτους μετανάστες, η δεύτερη αυτή ομάδα, που ίδρυσε την αποικία της Μασαχουσέτης στα 1630 και έπαιξε σπουδαίο ρόλο στην ανάπτυξη⁷ ολόκληρης της Νέας Αγγλίας, περιλάμβανε πολλά άτομα σημαντικής οικονομικής και κοινωνικής επιφάνειας (Olson, 1994; Βερέμης, 2010; Greene, 1988). Ιδρύθηκε από 25 ανθρώπους με βασιλική εξουσιοδότηση. Οδηγημένοι από τον κυβερνήτη Τζον Γουίνθροπ (John Winthrop), οι άποικοι του κόλπου της Μασαχουσέτης (Βοστώνη) ήταν αποφασισμένοι να επιτύχουν και αμέσως ρίχτηκαν στο σκληρό έργο του βιοπορισμού. Μέσα στα πρώτα δέκα χρόνια κατέφθασαν 65 ιεροκήρυκες και η υπερίσχυση μιας θεοκρατίας που αναπτύχθηκε στη Μασαχουσέτη ήταν συνέπεια της βαθιάς πίστης των ηγετών της. Θεωρητικά η εκκλησία και το κράτος αποτελούσαν διαχωρισμένες εξουσίες. Στην πραγματικότητα όμως ήταν ταυτισμένες, καθώς όλοι οι θεσμοί ανάγονταν στη θρησκεία (Olson, 1994). Το

⁷ Σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της αμερικανικής πολιτικής σκέψης έπαιξε η άνθιση της Φιλαδέλφειας το 1740 και της Βιρτζίνια το 1763.

Κολλέγιο του Harvard, που ιδρύθηκε την πρώτη δεκαετία του εποικισμού της Βοστώνης, σκοπό είχε να διδάξει στους νέους το πουριτανικό δόγμα (Βερέμης, 2010). Σύντομα αναπτύχθηκε ένα θεοκρατικό και αυταρχικό σύστημα διακυβέρνησης. Στις συνελεύσεις τους ωστόσο οι άποικοι είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν δημόσια τα προβλήματα και έτσι απέκτησαν κάποια εμπειρία στην αυτοδιοίκηση. Αν και οι πόλεις αναπτύσσονταν γύρω από έναν εκκλησιαστικό πυρήνα, οι άποικοι βαρύνονταν με πολιτικές υποχρεώσεις που απέρρεαν από τις απαιτήσεις της μεθοριακής ζωής (Olson, 1994). Από όλους τους επίγειους πειρασμούς, οι πουριτανοί προσκυνητές φοβούνταν περισσότερο την εξουσία. Η ανεξέλεγκτη εξουσία και η διαφθορά που προκαλούσε στην ευάλωτη ανθρώπινη φύση, παρέμεινε η έμμονη ιδέα όλων των αποίκων που απασχολήθηκαν είτε με την τοπική πολιτική, είτε με τις σχέσεις των αποικιών με τη μητέρα χώρα πέρα από τον ωκεανό. Όμως ο αγγλικός θρόνος περιφρονούσε συστηματικά τις δημοκρατικές τους ευαισθησίες. Οι τοπικοί κυβερνήτες, που διορίζονταν από τον Βασιλέα και το κοινοβούλιο του, αντιμετώπιζαν τις αποικίες σαν μια αγελάδα με μοναδικό προορισμό να ικανοποιεί τις ανάγκες του ιδιοκτήτη της και οι Βρετανοί ιθύνοντες έβλεπαν τους αποίκους μόνο σαν πηγή φορολόγησης και πόρων για να χρηματοδοτήσουν τα κρατικά τους ελλείμματα. Ο πρώτος επαναστάτης θεώρησαν την κοντόφθαλμη αυτή εκμετάλλευση σαν αγγλική συνωμοσία για τον πολιτικό εξανδραποδισμό των αποικιών (Βερέμης, 2010). Για πολλά χρόνια ο κλήρος και οι συντηρητικοί λαϊκοί προσπάθησαν να διατηρήσουν την υποταγή στη θρησκεία. Δεν κατάφεραν ωστόσο να υποτάξουν το πνεύμα όλων των πολιτών. Ο Ρότζερ Γουίλιαμς, ένας επαναστάτης κληρικός, αμφισβητούσε και το δικαίωμα τους να παίρνουν τη γη των Ινδιάνων, και την ορθότητα της ένωσης εκκλησίας και κράτους. Για τη διασπορά «νεωτερικιστικών και επικίνδυνων ιδεών» εναντίον της δικαστικής εξουσίας, εξορίστηκε από την αποικία. Βρήκε καταφύγιο ανάμεσα σε φιλικούς Ινδιάνους στο γειτονικό Ροντ Άιλαντ και σε λίγο ίδρυσε εκεί μια αποικία, που βασίζονταν στην αντίληψη ότι οι άνθρωποι μπορούν να λατρεύουν το θεό όπως θέλουν και ότι η εκκλησία και κράτος οφείλουν να διαχωριστούν. Οι αιρετικοί δεν ήταν οι μόνοι που εγκατέλειψαν τη Μασαχουσέτη. Πολλοί ορθόδοξοι πουριτανοί, αναζητώντας γονιμότερη και καλύτερες ευκαιρίες, έφευγαν από την αποικία. Υπήρχαν φήμες για τη γονιμότητα της Κοιλιάδας του ποταμού Κονέκτικατ που ενθουσίαζαν όσους αγρότες αντιμετώπιζαν δυσκολίες με την άγονη γη τους. Πολλοί ήταν έτοιμοι να αφήσουν τον κίνδυνο των Ινδιάνικων επιθέσεων, για να

αποκτήσουν πεδινό έδαφος και παχύ εύφορο χώμα. Σε τέτοιες κοινότητες δεν ήταν απαραίτητη η προϋπόθεση συμμετοχής στην εκκλησία, για να έχει κανείς το δικαίωμα εκλογής στη διοίκηση. Άλλοι άποικοι της Μασαχουσέτης διείσδυσαν στις βόρειες περιοχές και σύντομα το Νιου Χάμσαιρ και το Μέιν εποικίστηκαν από ανθρώπους που ζητούσαν ανεξαρτησία και γη (Olson, 1994).

Με το τέλος της επόμενης δεκαετίας ο πουριτανισμός έβαλε τη σφραγίδα του σε έξι αγγλικές αποικίες (ό.π). Το τέλος του παλιού πουριτανισμού στη Βοστώνη άρχισε με τον Charles Chauncy, ο οποίος το 1743 επιτέθηκε στις ακρότητες των σκληρών πουριτανών συμβάλλοντας έτσι στην αναμόρφωση της εκκλησίας. Πιστεύοντας ότι ο θεός παρατηρεί και αμείβει τις καλές πράξεις, εγκατέλειψε την αντίληψη των καλβινιστών ότι τα πάντα ήταν προκαθορισμένα. Υπήρχε ακόμη η ισχυρή επίδραση του Διαφωτισμού που ήθελε τον άνθρωπο έλλογο ον και έθετε τη λογική ως πυξίδα όλων των πράξεων του. Η αλλαγή στις θρησκευτικές αντιλήψεις είχε επαναστατικές επιπτώσεις στην αμερικανική πολιτική σκέψη. Οι επιδράσεις ήταν αμφίπλευρες. Αν οι κοινότητες των ανθρώπων λειτουργούσαν με λογικά συμβόλαια, τότε ο πιστός που έβρισκε μόνος την οδό της σωτηρίας μπορούσε να επιλύσει σύνθετα πολιτικά προβλήματα. Αν λοιπόν ο Θεός ήταν αγαθός και όχι αδυσώπητος πατέρας, και τα παιδιά του λογικοί οργανισμοί, τότε ο δρόμος προς την προσωπική ευτυχία ήταν ανοιχτός. Αν ακόμη ο μονάρχης αποτελούσε αντανάκλαση της θείας βούλησης, τότε ήταν υποχρέωση του να φροντίζει για το καλό των υπηκόων που ο Θεός τού είχε εμπιστευθεί (Βερέμης, 2010).

Αλλά οι πουριτανοί δεν ήταν οι μόνοι άποικοι που παρακινήθηκαν από θρησκευτικά κίνητρα. Απογοήτευση για τη μοίρα τους στην Αγγλία οδήγησε τον Ουίλιαμ Πεν (William Penn) και άλλους Κουακέρους (από τη λέξη quake, τρόμος ενώπιον του θεού) να αναλάβουν την ίδρυση της Πενσιλβάνια (Φιλαδέλφεια). Επρόκειτο για μια ειρηνική έκφραση του πουριτανισμού που προσέθεσε ένα στοιχείο ανθρωπισμού. Ο Πεν (1644-1718) και οι οπαδοί του αρνήθηκαν συστηματικά να χρησιμοποιήσουν τη βία εναντίον κάθε ανθρώπου, λευκού ή Ινδιάνου όπως και να αναγνωρίσουν το θεσμό της δουλείας. Δημιούργησαν έτσι ένα κλίμα ανοχής και ελευθερίας, άγνωστο στους άτεγκτους εποίκους της Μασαχουσέτης. Όταν άρχισε η μεγάλη ακμή της Φιλαδέλφειας, οι Κουακέροι είχαν χάσει πια τον έλεγχο της, όμως το ήπιο ήθος παρέμεινε η κληρονομιά της πόλης (Olson, 1994; Βερέμης, 2010). Παρόμοιο μέλημα – της θρησκευτικής αυτοδιάθεσης- για την τύχη των Άγγλων

καθολικών ήταν ένας παράγοντας που έκανε τον Σέσιλ Κάλμπερτ να ιδρύσει το Μέριλαντ. Στην Πενσιλβάνια και στη Β.Καρολίνα επίσης πολλοί διαφωνούντες από τη Γερμανία και την Ιρλανδία αναζητούσαν μεγαλύτερη θρησκευτική ανεξαρτησία καθώς και οικονομικές ευκαιρίες (Olson, 1994).

b. Πρωτόλειοι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί

Ο ιδιότυπος χαρακτήρας των αγγλικών αποικιών σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές αποικίες όσον αφορά τις ευκαιρίες που πρόσφεραν προς οικονομική βελτίωση, θρησκευτική ελευθερία και την ανάμιξη διαφόρων εθνοτήτων, ίσχυε τουλάχιστον εξίσου και όσον αφορά τους θεσμούς που αναπτύχθηκαν εκεί. Οι αποικίες ανέπτυξαν νομοθεσία που ψηφίζονταν από ειδικά εκλεγόμενα νομοθετικά σώματα, μέσω της οποίας οι άποικοι εξέφραζαν τα αισθήματά τους και ασκούσαν την αύξουσα επιρροή τους. Το προηγούμενο δημιουργήθηκε στην πρώτη αποικία, την Βιρτζίνια, όχι από τον Βασιλιά ή το Κοινοβούλιο της Αγγλίας, αλλά από την εταιρία της Βιρτζίνια, η οποία είχε την έδρα της στο Λονδίνο και της οποίας η πρόθεση δεν ήταν να συστήσει νομοθετικά σώματα στην Αμερική. Αυτό έγινε άθελα της και έμμεσα, ως εξής: τα καταστατικά των εμπορικών εταιριών πρόβλεπαν την ύπαρξη μιας οργάνωσης ουσιαστικά δημοκρατικής. Δηλαδή όλοι οι μέτοχοι όφειλαν να συνέρχονται από κοινού και να εκλέγουν το διοικητικό συμβούλιο, καθώς και να θεσπίζουν τους κανονισμούς βάσει των οποίων ρυθμιζονταν η λειτουργία της εταιρείας. Έτσι συνέβη και στην περίπτωση της Εταιρείας της Βιρτζίνια – η οποία για να προσελκύσει αποίκους, υπόσχονταν ότι όσοι αποφάσιζαν να πάνε στην Βιρτζίνια, γίνονταν αυτομάτως μέτοχοι της εταιρείας.

Στην αρχή η αποικία κυβερνούταν από ένα συμβούλιο και αργότερα από κυβερνήτες στους οποίους δίνονταν απόλυτη εξουσία. Το 1618, για να κατευνάσει την δυσαρέσκεια των αποίκων, η εταιρία αποφάσισε να συγκαλέσει σε συνέλευση τους «μετόχους» που ζούσαν στην Βιρτζίνια, με σκοπό να θεσπίσουν κανόνες αναφορικά με τη διακυβέρνηση της αποικίας, επί των οποίων όμως η έδρα της εξουσίας στο Λονδίνο διατηρούσε το δικαίωμα της αρνησικυρίας. Αλλά όταν οι αντιπρόσωποι των διαφόρων οικισμών της αποικίας συνήλθαν το 1619 υπό την επωνυμία Βουλή των Κοινοτικών Αντιπροσώπων (House of Burgesses), άρχισαν αμέσως να ενεργούν ως νομοθετικό σώμα και εφάρμοσαν συνειδητά κανονισμούς

και διαδικασίες κατά το πρότυπο του Κοινοβουλίου της Αγγλίας (Τζένσεν, 1967). Το γεγονός αυτό υπήρξε από τα σημαντικότερα ολόκληρης της αποικιακής περιόδου. Από τότε κατέστη γενική η παραδοχή ότι οι άποικοι είχαν δικαίωμα συμμετοχής στη δικιά τους κυβέρνηση (Olson, 1994). Όταν το 1624 ο Βασιλιάς της Αγγλίας έθεσε την αποικία υπό την βασιλική επικυριαρχία του, απέστειλε κυβερνήτες όπως είχε κάνει στο παρελθόν η εταιρία. Αλλά μέσα σε λίγα χρόνια η ιδέα του αντιπροσωπευτικού νομοθετικού σώματος είχε γίνει γενικώς αποδεκτή σαν αναπόσπαστο μέρος της κυβέρνησης της αποικίας. Από τη στιγμή που δημιουργήθηκε και έγινε δεκτό αυτό το προηγούμενο, αποτέλεσε αντικείμενο μίμησης εκ μέρους των άλλων αποικιών⁸, όσων με την πάροδο του χρόνου ιδρύονταν⁹. Οι Πουριτανοί που εποίκισαν τον Κόλπο της Μασαχουσέτης έφεραν μαζί τους τον καταστατικό χάρτη της εταιρίας τους και οι μέτοχοι έγιναν αυτομάτως μέλη του νομοθετικού σώματος της αποικίας (Τζένσεν, 1967). Τα καταστατικά που παραχωρήθηκαν στον Γουίλιαμ Πεν της Πενσιλβάνια, στους ιδιοκτήτες της βόρειας και της νότιας Καρολίνας και του Νιου Τζέρσει, όριζαν ότι η νομοθεσία έπρεπε να έχει «τη σύμφωνη γνώμη των ελεύθερων αποίκων» (Olson, 1994). Ο ιδιοκτήτης της αποικίας του Μέριλαντ (Σέσιλ Κάλμπερτ) απολάμβανε με βάση τον καταστατικό χάρτη σχεδόν δικτατορικά δικαιώματα, αλλά είχε την υποχρέωση να συγκαλεί τους κατοίκους για να εγκρίνουν τους νόμους που θέσπιζε. Οι κάτοικοι επέμειναν από την αρχή ότι είχαν το δικαίωμα να

⁸ Η διάταξη για αυτοδιοίκηση παραλείφθηκε μόνο σε δύο περιπτώσεις: πρώτα στη Νέα Υόρκη, που παραχωρήθηκε στον αδελφό του Κάρολου II, Δούκα της Υόρκης, ο οποίος αργότερα έγινε ο βασιλιάς Ιάκωβος II και κατόπιν στη Γεωργία, η οποία παραχωρήθηκε σε μια ομάδα τοποτηρητών. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, οι όροι διακυβέρνησης δεν διατηρήθηκαν για πολύ, διότι οι άποικοι απαιτούσαν νομοθετική αντιπροσώπηση τόσο επίμονα, που σύντομα οι αρχές αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Στην αρχή το δικαίωμα της συμμετοχής των αποίκων στη νομοθετική εξουσία ήταν περιορισμένης σημασίας. Κατέληξε όμως να παίζει ρόλο μεταβατικού σταδίου για τη σχεδόν πλήρη επικράτηση τους μέσα από τα ελεγκτικά συμβούλια, τα οποία αρχικά πέτυχαν και στη συνέχεια εκμεταλλεύτηκαν τον έλεγχο των οικονομικών. Στη μια πολιτεία μετά την άλλη, καθιερώθηκε η αρχή ότι δεν θα επιβάλλονται φόροι και δεν θα δαπανάται το συγκεντρωμένο ετήσιο κρατικό εισόδημα – ακόμη και για το μισθό του κυβερνήτη ή άλλων διορισμένων – χωρίς τη συγκατάθεση εκλεγμένων αντιπροσώπων. Εάν ο κυβερνήτης και οι άλλοι αξιωματούχοι δεν συμμορφώνονταν με τις αποφάσεις των λαϊκών συνελεύσεων, η συνέλευση μπορούσε να αρνηθεί να δώσει κονδύλια ακόμη και για ζωτικές ανάγκες. Έτσι υπήρξαν περιπτώσεις κυβερνητών που, επειδή δυστρόπησαν, ψηφίστηκε να μην πάρουν καθόλου το μισθό τους ή να πάρουν κάποιο μισθό συμβολικό. Μπροστά σ'αυτήν την απειλή, οι κυβερνήτες και οι άλλοι διορισμένοι αξιωματούχοι προτιμούσαν να είναι υποχωρητικοί στις απαιτήσεις των αποίκων (Olson, 1994).

⁹ Ενδεικτικά αναφέρουμε πολιτείες και τα έτη κατά τα οποία δημιουργήθηκαν τοπικά κοινοβούλια: Μέριλαντ (1639), Πενσιλβάνια (1682 προηγουμένως ίσχυε το σύμφωνο του Μείφλάουερ), Νέα Υόρκη (1683), Β.Καρολίνα (αρχές 1700).

αποδοκιμάζουν αν ήθελαν τους νόμους που θέσπιζε ο ιδιοκτήτης και άρχισε μεταξύ τους μια διαμάχη που έμελε να διαρκέσει έναν σχεδόν αιώνα και να τερματισθεί με την νίκη του αντιπροσωπευτικού νομοθετικού σώματος του Μέριλαντ (Τζένσεν, 1967). Στις αποικίες της Βιρτζίνια και του Μέριλαντ οι εύποροι κτηματίες αντιμετώπιζαν τις κοινωνικές τους υποχρεώσεις σοβαρά, υπηρετώντας σαν ειρηνοδίκες, πολιτοφύλακες και μέλη νομοθετικών συνελεύσεων. Αλλά και οι μικροκτηματίες χωρικοί παρευρίσκονταν σε λαϊκές συναθροίσεις και απέκτησαν πολιτικά αξιώματα. Το ανεξάρτητο φρόνημα τους ήταν μια συνεχής προειδοποίηση προς την ολιγαρχία των μεγαλοκαλλιεργητών, να μην σφετερίζονται τα δικαιώματα ελεύθερων ανθρώπων (Olson, 1994). Με την πάροδο του χρόνου τα νομοθετικά σώματα των αποικιών αποκτούσαν όλο και περισσότερο εξουσία σε βάρος των κυβερνητών που διορίζε η Αγγλία. Το κυριότερο όπλο που διέθεταν τα αποικιακά νομοθετικά σώματα ήταν η αρμοδιότητα τους να εγκρίνουν και να επιβάλλουν φόρους. Και όπως συνέβη στην περίπτωση του Κοινοβουλίου στην πάλη του με το Αγγλικό Στέμμα, επέμειναν ότι μόνο οι αντιπρόσωποι των αποίκων είχαν το δικαίωμα να αποφασίζουν για τον τρόπο χρησιμοποίησης της φορολογίας εσόδων. Αποτέλεσμα ήταν ότι, από τα μέσα ήδη του 18ου αιώνα, είχε αναγνωριστεί σαν κάτι πολύ φυσικό το προνόμιο αυτοδιοικήσεως των αποικιών, τουλάχιστον όσον αφορούσε τις εσωτερικές τους υποθέσεις. Έτσι οι Άγγλοι άποικοι συνήθισαν να κυβερνώνται δια της ψήφου αντί να καταφεύγουν στα όπλα, μολονότι το έκαναν και αυτό προκειμένου να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους. Αλλά μόλις την κέρδισαν, υιοθέτησαν και πάλι το σύστημα πολιτικής δράσης για τον διακανονισμό των υποθέσεων τους (Τζένσεν, 1967).

Στη Νέα Αγγλία (το τότε Πλύμουθ), για πολλά χρόνια, υπήρχε πιο ολοκληρωμένο σύστημα αυτοδιοίκησης από ό,τι στις υπόλοιπες αποικίες. Εάν οι Πίλγκριμς (Προσκυνητές) είχαν εγκατασταθεί στη Βιρτζίνια, θα τελούσαν κάτω από την εξουσία της Εταιρείας του Λονδίνου (Βιρτζίνια). Όμως στη δική τους αποικία, το Πλίμουθ, δεν τους επηρέαζαν οι κυβερνητικές δικαιοδοσίες. Έτσι αποφάσισαν να δημιουργήσουν το δικό τους πολιτικό όργανο. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους με το «Μείφλάουερ» συνέστησαν ένα όργανο διακυβέρνησης που ονομάστηκε «Το σύμφωνο του Μείφλάουερ» για να «συστήσουμε από κοινού ένα πολιτικό, κοινωνικό σώμα για την τήρηση της τάξης και την προστασία του συνόλου... και δυνάμει αυτού να ψηφίζουμε, να θεσμοθετούμε και να κωδικοποιούμε τέτοιους δίκαιους νόμους,

διατάγματα, νομοθετικές πράξεις, νομικούς κανόνες και αρμοδιότητες που να διασφαλίζουν την ισότητα, με τον πιο ικανοποιητικό και ενδεδειγμένο τρόπο για το καλό των αποίκων». Μολονότι δεν υπήρχε νομική βάση στη δημιουργία αυτού του συστήματος αυτοδιοίκησης, η ενέργειά τους ουδέποτε αμφισβητήθηκε, και χάρη στο Σύμφωνο, οι άποικοι του Πλίμουθ μπορούσαν για πολλά χρόνια να διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους χωρίς εξωτερικές επεμβάσεις.

Κάτω από το φάσμα της απειλής αυτής οι εταιρείες υποχώρησαν και ο κυβερνητικός έλεγχος πέρασε σε εκλεγμένους αντιπροσώπους. Ακολουθώντας τη Νέα Αγγλία, αποικίες όπως το Νιου Χέιβεν, το Ροντ Άιλαντ και το Κονέκτικατ πέτυχαν αυτοδιοίκηση, στην αρχή αποδεικνύοντας ότι είναι υπεράνω κάθε κυβερνητικής εξουσίας και στη συνέχεια δημιουργώντας δικό τους πολιτικό σύστημα, κατά τα πρότυπα των Πίλγκριμς του Πλίμουθ.

Η πολιτική ανεξαρτησία που απολάμβαναν οι άποικοι είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή απομάκρυνση τους από την Αγγλία και γινόντουσαν όλο και περισσότερο «Αμερικανοί» παρά «Εγγλέζοι». Η τάση αυτή ενισχυόταν από την ταυτόχρονη ανάμειξη τους με ομάδες άλλων εθνικοτήτων και πολιτισμών.

Το πώς συντελούνταν η μεταλλαγή αυτή και ο τρόπος με τον οποίο στήνονταν τα θεμέλια ενός νέου έθνους, περιγράφονται παραστατικά το 1782 από έναν γεωπόνο γαλλικής καταγωγής, τον J.Hector St. John Crevecoeur: «Λοιπόν τι είναι ο Αμερικανός, αυτός ο καινούριος άνθρωπος; » έγραφε στα Γράμματα από έναν Αμερικανό αγρότη. «Είναι ή Ευρωπαίος ή απόγονος Ευρωπαίων, εξ ου και αυτό το φυλετικό κράμα που δεν μπορείς να το βρεις σε καμιά άλλη χώρα... Θα μπορούσα να σας αναφέρω μια οικογένεια που ο παππούς ήταν Άγγλος, η γυναίκα του Ολλανδέζα, που ο γιος τους παντρεύτηκε Γαλλίδα και που οι τέσσερις γιοι του έχουν τέσσερις γυναίκες διαφορετικών εθνοτήτων. Αμερικανός είναι αυτός, που αφήνοντας πίσω όλες τις παμπάλαιες προκαταλήψεις και συνήθειες, δέχεται καινούριες από το νέο τρόπο ζωής που υιοθέτησε, από την καινούρια κυβέρνηση στην οποία υπακούει και από τη νέα κοινωνική θέση που κατέχει» (Olson, 1994).

c. Ανάπτυξη γεωργίας

Οι ιδρυτές των αποικιών ήξεραν ότι για να αναπτυχθούν οικονομικά έπρεπε να προσελκύσουν εργάτες και αγρότες από την Αγγλία και την Ηπειρωτική Ευρώπη. Ήταν ο μόνος τρόπος να καταστήσουν καλλιεργήσιμες τις απέραντες εκτάσεις των άγριων δρυμών. Διαφήμιζαν λοιπόν τις αποικίες τους ως τόπους που πρόσφεραν άπειρες ευκαιρίες σε όσους ήθελαν να ευημερήσουν, τόπους στους οποίους η γη ήταν ή φτηνή, ή παραχωρούνταν εντελώς δωρεάν και όπου κάθε άνθρωπος όσο φτωχός και αν ήταν, μπορούσε να ελπίζει ότι θα βελτιώσει η ζωή του. Τον 17ο αιώνα οι έποικοι απευθύνθηκαν στους ακτήμονες και τους ανέργους της Αγγλίας και τους παρείχαν τα μέσα για να μεταναστεύσουν στην Αμερική. Όσοι δεν είχαν την δυνατότητα να πληρώσουν τα ναύλα τους από μόνοι τους, μπορούσαν να υπογράψουν συμβόλαια στα οποία αναλάμβαναν να εργαστούν για ένα χρονικό διάστημα σαν υπηρέτες μέχρι την αποπληρωμή του χρέους τους (Τζένσεν, 1967).

Οι αγγλικές αποικίες ήταν πολιτικές κοινωνίες στις οποίες απολάμβαναν το δικαίωμα της ψήφου περισσότεροι άνθρωποι από ότι σε οποιοδήποτε άλλος μέρος του κόσμου, δεδομένου ότι στις περισσότερες αποικίες αρκούσε να είναι κάποιος ιδιοκτήτης πενήντα στρεμμάτων για να έχει το δικαίωμα του εκλέγειν και να αποκτήσει κανείς πενήντα στρέμματα δεν ήταν καθόλου δύσκολο. Ωστόσο οι αποικιακές κυβερνήσεις που, σε αντίθεση με την Αγγλία, είχαν αποκτήσει σχεδόν απόλυτη ανεξαρτησία, δεν ανταποκρίνονταν πάντα στις επιθυμίες των ψηφοφόρων. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της ταχείας εδαφικής επέκτασης που έλαβε χώρα τον 18ο αιώνα, τα αποικιακά νομοθετικά σώματα που ελέγχονταν από τους παλιούς οικισμούς των παραλίων, δεν έδειξαν προθυμία επέκτασης του αντιπροσωπευτικού συστήματος και στις εποικιζόμενες περιοχές των εκάστοτε συνόρων και όχι σπάνια αδιαφορούσαν εντελώς για τις ανάγκες τους. Κατά αραιά διαστήματα οι κάτοικοι των νέων περιοχών στασίαζαν ή απειλούσαν να στασιάσουν για να πετύχουν την ικανοποίηση των αξιώσεων τους. Αλλά αυτά τα γεγονότα ήταν εξαιρέσεις, γιατί συνήθως προτιμούσαν να επιλύσουν τα προβλήματα τους με πολιτικά μέσα, με το μηχανισμό μιας αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης (ό.π.).

Οι αποικίες χωρίζονταν σε περιοχές που ο χαρακτήρας τους καθοριζόταν γεωγραφικά. Στο νότο με το ζεστό κλίμα και το γόνιμο έδαφος, αναπτύχθηκε μια κυρίως αγροτική κοινωνία. Η Νέα Αγγλία στα βορειοανατολικά, μια άγονη περιοχή

στρωμένη με κοτρόνες, ήταν κακή γη για τη γεωργία, με φτωχό, πετρώδες έδαφος, με μικρά καλοκαίρια και μεγάλους χειμώνες. Εξαίρεση αποτελούσε η περιοχή της Νέα Υόρκης όπου μέχρι το 1696 κατοικούσαν σχεδόν 30.000 άνθρωποι και στις εύφορες κοιλάδες του Χάτσον, του Μόχοκ και των άλλων ποταμών άκμαζαν μεγάλα κτήματα. Μισθωτές γης και μικροί ανεξάρτητοι καλλιεργητές συνέβαλλαν στην ανάπτυξη της περιοχής. Λόφοι με λιβάδια προσέφεραν βοσκή για βοοειδή, πρόβατα, άλογα και γουρούνια. Φυτεύτηκαν καπνά και λινάρι και τα φρούτα, κυρίως τα μήλα, ευδοκιμούσαν (Olson, 1994).

Σε αντίθεση με τη Νέα Αγγλία και τις κεντρικές αποικίες, οι νότιες, όπως η Βιρτζίνια, το Μέριλαντ, οι Καρολίνες και η Γεωργία ήταν κυρίως αγροτικές. Το Τζέιμσταουν της Βιρτζίνια ήταν η πρώτη αγγλική αποικία που επέζησε στο Νέο Κόσμο. Στα τέλη του Δεκέμβρη του 1606, μια ομάδα περίπου 100 ατόμων που χρηματοδοτήθηκε από μια αγγλική αποικιστική εταιρεία, βγήκε σε αναζήτηση της μεγάλης περιπέτειας. Ονειρεύονταν να βρουν χρυσάφι χωρίς να έχουν την πρόθεση να στήσουν το σπιτικό τους στην ερημιά. Ανάμεσα τους πρόβαλε σαν ηγετική φυσιογνωμία ο λοχαγός Τζον Σμιθ και παρά τις διαφωνίες, την πείνα και τις επιθέσεις των Ινδιάνων η θέληση του κράτησε τη μικρή αποικία ενωμένη τα πρώτα χρόνια. Στην αρχή, η καταστατική εταιρεία, ανυπομονώντας για γρήγορα κέρδη απαιτούσε να περιοριστούν να περιοριστούν οι άποικοι στην παραγωγή ξυλείας και άλλων συναφών προϊόντων για την αγγλική αγορά αντί να καλλιεργούν για λογαριασμό τους. Μετά από μερικά καταστροφικά χρόνια, η εταιρεία χαλάρωσε τις απαιτήσεις της και μοίρασε κλήρο στους αποίκους. Στα 1612 ένα γεγονός έφερε επανάσταση στην οικονομία της Βιρτζίνια: η ανακάλυψη μιας μεθόδου επεξεργασίας του καπνού της τον έκανε εύγεστο για τα ευρωπαϊκά γούστα. Η πρώτη αποστολή καπνού έφτασε στο Λονδίνο το 1614 και μέσα σε μια δεκαετία είχε γίνει η κύρια πηγή εισοδήματος της Βιρτζίνια. Η καλλιέργεια του καπνού μετά από αρκετές συγκομιδές εξάντλησε το χώμα και οι καλλιεργητές διασκορπίστηκαν στις παραποτάμιες περιοχές σε αναζήτηση καινούριου χώματος. Στην περιοχή δεν υπήρχαν πόλεις, και ακόμη και το Τζέιμσταουν, η πρωτεύουσα, είχε μόνο λίγα σπίτια (Olson, 1994).

Οι περισσότεροι άποικοι της Βιρτζίνια μετακινήθηκαν στο Μέριλαντ, το οποίο ανέπτυξε μια οικονομία παρόμοια με αυτήν της Βιρτζίνια, γεωργική, με κυρίαρχη μια αγγλόφωνη τάξη μεγαλοκτηματιών. Σταδιακά διείσδυσαν στην αποικία μικροκτηματίες χωρικοί. Μεγάλη εμπορική τάξη δεν αναπτύχθηκε ούτε στη Βιρτζίνια

ούτε στο Μέριλαντ, επειδή οι ιδιοκτήτες φυτειών εμπορεύονταν οι ίδιοι απευθείας με το Λονδίνο. Έτσι μόνο οι Καρολίνες, με κύριο λιμάνι το Τσάρλεστον επρόκειτο να εξελιχθούν σε εμπορικό κέντρο του Νότου. Εκεί οι άποικοι γρήγορα έμαθαν να συνδυάζουν γεωργία και εμπόριο και η αγορά έγινε σημαντική πηγή ευημερίας. Εισόδημα, επίσης, απέφεραν από την αγροτική παραγωγή. Χωρίς τη δέσμευση αποκλειστικής καλλιέργειας ενός και μόνον είδους, όπως στη Βιρτζίνια, οι Καρολίνες παρήγαν και εξήγαν ρύζι και λουλάκι. Το 1750 οι κάτοικοι της Β. και της Ν. Καρολίνας ξεπερνούσαν τους 100.000.

Στο νότο όπως και οπουδήποτε αλλού στις αποικίες, η ανάπτυξη της ενδοχώρας είχε ιδιαίτερη σημασία. Άνθρωποι που αναζητούσαν μεγαλύτερη ανεξαρτησία από αυτήν που είχαν στις αρχικές αγγλόφωνες αποικίες προχωρούσαν στο εσωτερικό. Αυτοί που δεν μπορούσαν να εξασφαλίσουν εύφορο έδαφος στα παράλια ή που η γη που καλλιεργούσαν έπαυε να είναι γόνιμη από τις αλλεπάλληλες σοδειές, διαπίστωναν πως οι λόφοι προς τα δυτικά πρόσφεραν διέξοδο που θα τους αντάμιβε. Σύντομα στο εσωτερικό υπήρχαν διάσπαρτες πλούσιες φάρμες. Οι φτωχοί αγρότες δεν ήταν οι μόνοι που θεωρούσαν την ενδοχώρα ενδιαφέρουσα. Ο Πίτερ Τζέφερσον, για παράδειγμα, ένας τολμηρός τοπογράφος – πατέρας του Τόμας, του τρίτου προέδρου των ΗΠΑ – εγκαταστάθηκε στην περιοχή των λόφων αποκτώντας 160 εκτάρια γης με αντίτιμο ένα μπολ με ποντς (Olson, 1994).

d. Γεωγραφική θέση και απουσία φεουδαλικής τάξης

Η ειδοποιός διαφορά της αμερικανικής πολιτικής παράδοσης από την ευρωπαϊκή είναι η απουσία της φεουδαρχίας (Hartz, 1955). Οι Αμερικανοί άργησαν να αντιληφθούν την μεγάλη σημαία είχε για αυτούς το γεγονός, ότι δεν πέρασαν ποτέ την φεουδαρχική φάση της ιστορίας που ήταν κοινή σε όλα τα παλιά έθνη και εν μέρει σε μερικά από τα νέα (Τζένσεν, 1967). Στην Ευρώπη, η επιβίωση του μεσαιωνικού συστήματος αξιών προκάλεσε σειρά αμφισβητήσεων που κλιμακώθηκαν με την εξέγερση των πουριτανών κατά του αγγλικού θρόνου, την αναίμακτη επανάσταση εναντίον των Stewarts, ως τη μεγάλη Γαλλική επανάσταση το 1789. Προϊόντα των κοσμοϊστορικών αυτών γεγονότων υπήρξαν ο Thomas Hobbes για να προσφέρει το κοινωνικό συμβόλαιο που θα προστάτευε τους Άγγλους από την αναρχία, ο John Locke για να κατοχυρώσει τα κεκτημένα των αστών, και οι Ιακωβίνοι με τη

«συλλογική βούληση» του Jean Jacques Rousseau για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη της ανατροπής του παλαιού καθεστώτος. Οι ανατροπές αυτές ή τα προϊόντα τους δεν απαντώνται στην ιστορία των ΗΠΑ. Μόνο οι σκέψεις και το κοινωνικό συμβόλαιο του John Locke έφθασαν στο νέο κόσμο. Έκτοτε η φιλελεύθερη φιλοσοφία του Locke απέκτησε διαστάσεις ιδεολογίας, και μάλιστα χωρίς αντίπαλο δέος. Όταν οι αμερικανοί, ως νέο έθνος αποτίναξαν τη σχέση τους με το αγγλικό στέμμα, είχαν ήδη στη διάθεση τους ένα πλήρες σύστημα που θα τους οδηγούσε στην οργάνωση του πολιτικού τους βίου. Παρόλα αυτά οι ΗΠΑ είναι από τις λίγες χώρες που ακολουθούν μία μοναδική ιδεολογία, χωρίς να είναι γνωστό σε όλους το όνομα του δημιουργού τους. Έτσι η κυρίαρχη ιδεολογία της Αμερικής δεν φέρει το όνομα του Locke, αλλά τον επιθετικό προσδιορισμό «αμερικανική». Ο John Locke παραμένει ο αναμφισβήτητος εμπνευστής του Αμερικανικού Συντάγματος, της σκέψης των πατέρων της Αμερικής, του Abraham Lincoln, των Theodore και Franklin Roosevelt (Βερέμης, 2010). Μολονότι οι Αμερικανοί και το δημοκρατικό τους σύστημα έγιναν πρότυπο των Ευρωπαίων φιλελευθέρων, επειδή ακριβώς γεννήθηκαν ελεύθεροι (τουλάχιστον οι λευκοί ιθαγενείς) δεν γεύτηκαν τον ριζοσπαστισμό της πραγματικής επανάστασης (Τοκβίλ, 1997). Οι πατέρες του νέου έθνους διέρρηξαν τη σχέση τους με την αγγλική κυριαρχία, χωρίς να αρνηθούν και το κοινωνικό καθεστώς στο οποίο ανήκαν. Ο αμερικανικός φιλελευθερισμός, συνεπώς, δεν γνώρισε την επαναστατική ανατροπή μιας καθεστηκυίας κοινωνίας και επικράτησε χωρίς αντιπάλους (Βερέμης, 2010).

Ο Τοκβίλ (1997) αντιλαμβάνεται τις ΗΠΑ του 1830 ως χώρα της πολιτικής ισότητας και η ιδεολογική ομοιογένεια των Αμερικανών, την οποία επικαλείται, εξηγεί το απόσπασμα του Συντάγματος που αναφέρεται στις αρχές του φιλελευθερισμού ως «αυταπόδεικτες». Στο φάσμα των ευρωπαϊκών πολιτικών δυνάμεων οι φιλελεύθεροι τοποθετήθηκαν στο κέντρο. Στις ΗΠΑ βρίσκονταν παντού, στη δεξιά, στο κέντρο και την αριστερά. Μη έχοντας αριστοκρατικό ή οχλοκρατικό αντίπαλο, οι Αμερικανοί Whigs¹⁰ δεν είχαν να αντιμετωπίσουν παρά μόνο αποχρώσεις του εαυτού τους. Την

¹⁰ Οι Αμερικανοί Ουίγκς (Whigs), που είχαν υιοθετήσει την ονομασία των Βρετανών Ουίγκς, εκπροσωπούσαν τον παλιό πλούτο της Φιλαδέλφειας, της Νέας Αγγλίας και της ανατολικής ακτής γενικότερα. Ενώ οι νότιοι καλλιεργητές γαιοκτήμονες ζητούσαν ελεύθερο εμπόριο και ελάχιστο παρεμβατισμό του κράτους, οι βόρειοι κεφαλαιούχοι ήθελαν δασμολογική προστασία για τις αναδυόμενες βιομηχανίες τους και έργα υποδομής από το κράτος που θα διευκόλυναν τη διακίνηση των βιομηχανικών τους προϊόντων. Λιγότερο ικανοί από τους δημοκρατικούς να κερδίζουν εκλογές, οι Ουίγκς ωστόσο προσέφεραν μερικούς από τους

περίοδο της προεδρίας του Andrew Jackson (1829-1837), ο συγγραφέας λαϊκών μυθιστορημάτων James Fenimore Cooper απέδιδε την αμερικανική ιδεολογική ομοιογένεια με τα ακόλουθα λόγια: «Κάθε άλλη διαφωτισμένη χώρα του κόσμου είναι μοιρασμένη αυτή τη στιγμή ανάμεσα σε μεγάλες αντίθετες αρχές, ενώ εδώ (στις ΗΠΑ) με εξαίρεση τις οικονομικές μικροδιαφορές τους, όλοι συμφωνούν στις βασικές επιλογές εκτός από τα πρόσωπα που θα εκπροσωπήσουν τις αρχές αυτές» (Βερέμης, 2010).

Έως το 1763, η πολιτική της Μ. Βρετανίας για τις αποικιακές κτήσεις δεν ήταν συνεπής. Αρχή ήταν η εθιμικά καθιερωμένη μερκαντιλιστική άποψη ότι οι αποικίες πρέπει να προμηθεύουν τη μητρόπολη με πρώτες ύλες και να μην την ανταγωνίζονται στην παραγωγή. Η τακτική όμως αυτή ίσχυσε μερικώς και οι άποικοι ουδέποτε θεώρησαν τους εαυτούς τους υποχείριους. Αντίθετα θεωρούσαν τις αποικίες τους σαν κοινοπολιτείες ή πολιτείες που πολύ έμοιαζαν με την ίδια την Αγγλία και που μονάχα κάποια χαλαρή σχέση είχαν με την εξουσία στο Λονδίνο. Κατά αραιά διαστήματα, το δημόσιο αίσθημα στην Αγγλία επαναστατούσε και τότε γίνονταν προσπάθειες, από το κοινοβούλιο ή το θρόνο, να εξαρτώνται οι οικονομικές δραστηριότητες και οι κυβερνήσεις των αποικιών από τη θέληση και τα συμφέροντα της Αγγλίας. Προσπάθειες που προσέκρουαν στην αντίθεση της πλειοψηφίας των αποίκων. Ο τεράστιος ωκεανός εξασφάλιζε μια απόσταση που μετρίαζε τους φόβους για αντεκδικήσεις, που θα είχαν οι άποικοι σε άλλη περίπτωση.

Οι άποικοι, κληρονόμοι της αγγλικής παράδοσης μακροχρόνιων αγώνων για πολιτικές ελευθερίες, ενσωμάτωσαν την έννοια της ελευθερίας στον πρώτο καταστατικό χάρτη της Βιρτζίνια. Αυτός όριζε ότι οι Άγγλοι άποικοι είχαν πλήρη δικαιώματα, αστικά και πολιτικά, «σαν να είχαν γεννηθεί και διέμεναν μέσα στα όρια του Βασιλείου της Αγγλίας». Μπορούσαν λοιπόν να απολαμβάνουν τα προνόμια της Μάγκνα Κάρτα και της αγγλικής νομολογίας.

Τον πρώτο καιρό οι άποικοι κατάφεραν να διατηρήσουν τα κληρονομημένα τους δικαιώματα, επειδή ο βασιλιάς αυθαίρετα θεώρησε ως δεδομένο ότι δεν θα

σημαντικούς μεταρρυθμιστές του αιώνα και υπήρξαν οι προάγγελοι του «Ρεπουμπλικανικού Κόμματος» που κέρδισε τον εμφύλιο και επιβλήθηκε στην αμερικανική πολιτική σκηνή (με κάποιες διακοπές) ως τη δεκαετία του 1930. Οι Ουίγκς διακρίθηκαν στην εξωτερική πολιτική με κύριο εκπρόσωπο τον γιο του φεντεραλιστή John Adams, τον John Quincy Adams από τη Βοστώνη. Το κοινό στοιχείο ανάμεσα στους δημοκρατικούς του Jackson και τους Whigs, υπήρξε το όραμα της ευημερίας μέσα από την επέκταση της αμερικανικής επικράτειας (Βερέμης, 2010; McDougall, 2004).

υπόκεινται στον έλεγχο του Κοινοβουλίου. Επιπλέον αργότερα και για πολλά χρόνια οι βασιλείς της Αγγλίας ήταν πολύ απασχολημένοι με σοβαρούς αγώνες στο εσωτερικό της χώρας – αγώνες που κορυφώθηκαν με την Πουριτανική Επανάσταση – για να επιβάλλουν τη θέληση τους στις αμερικανικές αποικίες. Πριν προλάβει το Κοινοβούλιο να επικεντρώσει την προσοχή του στο έργο της ιμπεριαλιστικής του πολιτικής, διαμορφώνοντας ανάλογα τις αμερικανικές αποικίες, αυτές είχαν ήδη γίνει από μόνες τους ισχυρές και πλούσιες (ό.π.).

5. Διαμόρφωση μακροπολιτισμού των ΗΠΑ

Καθοριστικοί παράγοντες (πεδία-ορόσημα) που συνετέλεσαν στη γέννηση της ομόσπονδης δημοκρατίας των ΗΠΑ ήταν: η θρησκεία, οι πρωτόλειοι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, η ανάπτυξη της γεωργίας, η γεωγραφική θέση και η απουσία φεουδαρχίας/φεουδαρχικής τάξης. Έχοντας χωρίσει τις περιόδους της ιστορικής εξέλιξης των ΗΠΑ στις εξής 4: 1η: 1607-1743, 2η:1620-1776, 3η: 1630-1776 4η: 1740-1776, μπορούμε να οδηγηθούμε στα ακόλουθα ευρήματα.

Η παρουσία και η επίδραση της θρησκείας στη δημιουργία κουλτούρας, αντιπροσωπευτικών θεσμών, δημοκρατικών ιδεών και αξιών εντοπίζεται σε τρία σημεία της αμερικανικής ιστορίας. Αρχικά στο ξεκίνημα των πρώτων αποικιών, στη συνέχεια στην άνθιση των αποικιών και έπειτα στην επανάσταση για την ανεξαρτησία από την Αγγλία. Συγκεκριμένα:

A) Οι άποικοι ήρθαν στη νέα γη έπειτα από θρησκευτικό διωγμό.

B) Οι άποικοι λόγω του πουριτανισμού είχαν αρετές και αξίες¹¹ που τους βοηθούσαν να αναπτυχθούν, λ.χ. η ελεύθερη επιλογή θρησκευτικών ηγετών -έως

¹¹ Όλες οι κοινωνίες επηρεάστηκαν από τους θρησκευτικούς παράγοντες αλλά στις περισσότερες συντρέχουν και άλλοι πολλοί παράγοντες εξίσου ισχυροί, ενώ στις ΗΠΑ οι άλλοι αυτοί παράγοντες και λιγότεροι υπήρξαν και ασθενέστεροι. Γι'αυτό απέκτησε ο θρησκευτικός την άρχουσα θέση. Ο αλύγιστος πουριτανισμός των πρώτων χρόνων αποτέλεσε τον μεγάλο καθοδηγητή και εκπαιδευτή του αμερικανού αποίκου. Οι πρώτες οικογένειες των αποίκων για να πάρουν την δύσκολη απόφαση να διαβούν τον ωκεανό, όταν γλύτωναν από την μανία της θάλασσας και τις αρρώστιες των πολύμηνων ταξιδιών και έφταναν μετά από τρεις ή τέσσερις μήνες σε μian έρημη χώρα ανεξερεύνητη, ακαλλιέργητη, παρθένα, που ούτε όνομα είχε, ούτε θέση ακριβής στον χάρτη είχε, χρειαζόταν εκτός από τον θρησκευτικό φανατισμό, και θάρρος, αποφασιστικότητα, σιδερένια θέληση και σκληρότητα απέναντι στον εαυτό τους και μαχητικότητα. Σιγά σιγά οργάνωσαν έναν ασκητικό τρόπο ζωής καθώς οι ελλείψεις ήταν μεγάλες σε όλα τις διαστάσεις της καθημερινότητας, από γιατρούς έως κεφαλαιουχικά αγαθά. Σε όλη αυτήν την δοκιμασία των σωμάτων και των χαρακτήρων

τότε τους όριζε το στέμμα- φανέρωνε δημοκρατική διάθεση, μία πρωτόλεια μορφή δημοκρατίας ολοκληρωτισμού. Επίσης οι Κουακέροι προσέθεσαν ένα στοιχείο ανθρωπισμού με τη μη χρήση βίας εναντίον κάθε ανθρώπου και τη μη αναγνώριση του θεσμού της δουλείας, δημιουργώντας ένα κλίμα ανοχής, ελευθερίας Κι ήπιου ήθους.

Γ) Η θρησκευτική μεταρρύθμιση του 1743, έφερε επαναστατικές επιπτώσεις σε συνδυασμό με τον διαφωτισμό, αφού με πυξίδα τη λογική – που ενισχύθηκε με τον Διαφωτισμό – ο πιστός/πολίτης μπορούσε να λύσει σύνθετα πολιτικά προβλήματα.

Στα μέσα του 18ου αιώνα είχαν σχηματισθεί στις ανατολικές ακτές των ΗΠΑ δεκατρείς πολιτικές κοινότητες, που είχαν την οργανική τους διάρθρωση, το κοινοβούλιο τους, την εκτελεστική τους εξουσία και την ανεξάρτητη δικαστική τους εξουσία. Όλα αυτά όμως περιορισμένα μέσα στον κλοιό της βρετανικής κυριαρχίας, που σε άλλες περιοχές ήταν σφιχτότερος και σε άλλες πιο χαλαρός. Αλλά μια τάση να διευρυνθούν οι εξουσίες των τοπικών αρχών και να μειωθούν οι εξουσίες των αρχών που έστελνε το Λονδίνο ολοένα και αναπτυσσόταν περισσότερο. Με αυτόν τον τρόπο ρίζωνε και βάθαινε σε όλες αυτές τις πολιτικές κοινότητες και ένα πνεύμα που προωθούσε συνεχώς την τοπική αυτοδιοίκηση και ισχυροποιούσε τους θεσμούς της. Αυτή η τάση προς την τοπική αυτονομία και προς την ευρεία αυτοδιοίκηση αποτελεί σημαντικό κρίκο στη διαδρομή της δημιουργίας της αμερικανικής δημοκρατίας. Αντίθετα με τις ευρωπαϊκές δημοκρατίες που δημιουργήθηκαν σαν αρνήσεις μοναχικών καθεστώτων και έχουν την πηγή του από τα πάνω (από το κέντρο εξουσίας), η αμερικανική οικοδομήθηκε από τα κάτω, από τον ατομισμό και το κοινοτικό πνεύμα των πολιτών της. Συνεπώς, όταν οι αγγλικές αποικίες ανακήρυξαν την ανεξαρτησία τους το 1776, είχαν στο ενεργητικό τους ενάμιση αιώνα πολιτικής πείρας, είχαν αναπτύξει ένα αντιπροσωπευτικό νομοθετικό σύστημα, είχαν συνηθίσει

κύριος παραστάτης ήταν η πουριτανική αγωγή. Στα κατοπινά χρόνια έσβησε ο ασκητισμός των πρώτων αποίκων, έμεινε για πάντα όμως μέσα στη ψυχή του αμερικανού η μαχητικότητα, η τάση προς την σκληραγωγία, η θέληση, η ρωμαλεότητα και η δύναμη του χαρακτήρα. Κατευθείαν απόγονοι των πουριτανών προσκυνητών του Πλίμουθ της Νέας Αγγλίας είναι οι πρωτοπόροι (σκαπανείς ή παϊονίρς), που μέσα σε 250 χρόνια κατακτήσαν σπιθαμή προς σπιθαμή, προχωρώντας πάντα προς τη Δύση, μέσα από δυσπερίγραπτες δυσκολίες την αμερικανική ήπειρο, από τον Ατλαντικό στον Ειρηνικό και από τον Κόλπο του Μεξικού ως το Βανκούβερ. Υπάρχει και ένας άλλος παράγοντας που έκανε τους αμερικανούς δυνατούς άντρες και σκληρούς, η σκληρότητα και η δύναμη της φύσης που έπρεπε να δαμάσουν. Αλλά αυτός ο παράγοντας έρχεται δεύτερος. Πρώτος είναι εκείνος που τους επέτρεψε νικηφόρα αυτήν τη φύση, ο εσωτερικός παράγοντας του πουριτανικού ήθους (Τσάτσος, 1955).

στην ύπαρξη ενός πολυάριθμου σώματος ψηφοφόρων μεταξύ του πληθυσμού και γενικά στην ιδέα ότι όφειλαν να συμμορφώνονται με τη θέληση της πλειοψηφίας των εκλογέων ή των εκλεγμένων αντιπροσώπων, ακόμα και όταν τα αποτελέσματα δεν ήταν της αρεσκείας τους. Δηλαδή, αντί να στρέφονται στην ένοπλη βία εναντίον των αποφάσεων της πλειοψηφίας, έμαθαν να διεξάγουν προεκλογικούς αγώνες για την πραγματοποίηση των αλλαγών που επιθυμούσαν (Τζένσεν, 1967).

Οι ευρωπαίοι άποικοι προέρχονταν από κοινωνίες στις οποίες οι περισσότεροι ήταν καταδικασμένοι να μείνουν στην τάξη στην οποία είχαν γεννηθεί. Κολίγοι και εργάτες γης που δεν είχαν την παραμικρή ελπίδα να αποκτήσουν ποτέ ούτε ένα μέτρο ευρωπαϊκής γης, όσο σκληρά και αν δούλευαν, είχαν τώρα την ευκαιρία να επιτύχουν μια νέα, καλύτερη κοινωνική θέση. Στον Νέο Κόσμο αναπτύχθηκε αρκετά νωρίς μια ταξική διάρθρωση αλλά τα όρια μεταξύ των τάξεων παρέμεναν ασαφή. Δεν είχε καμιά σημασία τι κοινωνική θέση είχε κάθε πολίτης στον Παλιό Κόσμο ή ποια ήταν η γενιά του. Η απόκτηση πλούτου σε οποιαδήποτε μορφή ήταν αρκετή στην Αμερική για να εξασφαλίσει στον καθένα μια νέα θέση μέσα στην κοινωνία. Δεν επιτύχαιναν όλοι οι άποικοι, αλλά ένας εκπληκτικά μεγάλος αριθμός από αυτούς κατέστησαν οικονομικά ανεξάρτητοι ως γαιοκτήμονες και βιοτέχνες και μερικοί αποκτούσαν πλούτη και κοινωνική επιρροή. Ειδικά οι αγρότες είχαν δικαίωμα ψήφου αν κατείχαν πενήντα στρέμματα γης, κάτι που δεν ήταν δύσκολο. Εκείνοι οι οποίοι προόδευαν και αποκτούσαν ανεξαρτησία και νέα κοινωνική θέση ήταν τόσο πολλοί ώστε να ενσταλαχτεί μέσα τους και μέσα στην κοινωνία της οποίας αποτελούσαν μέλη, μια αισιοδοξία, μια περηφάνια και μια αίσθηση ατομικής αξιοπρέπειας που τους έκανε να ξεχωρίζουν από τους κοινούς ανθρώπους στην Ευρώπη. Η ανάμειξη πολλών εθνοτήτων και θρησκειών, η δυνατότητα που είχε ένας ικανός άνθρωπος να πάει μπροστά όποιο και αν ήταν το παρελθόν του στον Παλιό Κόσμο, βοήθησαν στη διαμόρφωση των αισθημάτων και του χαρακτήρα των αμερικανών (ό.π.).

Πολύ μεγάλη σημασία είχε για τους Αμερικανούς το γεγονός, ότι δεν πέρασαν ποτέ τη φεουδαρχική φάση της ιστορίας που ήταν κοινή σε όλα τα παλιά έθνη και εν μέρει και σε μερικά από τα νέα. Ο Τοκβίλ (1997, σελ.516) έγραψε χαρακτηριστικά ότι είχαν «γεννηθεί ίσοι». Μία άλλη ισχυρή συγκυρία που ευλόγησε τους Αμερικανούς και που την απόλαυσαν για μακρό χρονικό διάστημα, ήταν η ευλογία της στρατιωτικής ασφάλειας, που όχι μόνο ήταν απρόσβλητη αλλά και σχετικώς ανέξοδη. Πρόκειται για ένα δώρο της φύσης, η ύπαρξη δύο τεράστιων ωκεανών και η απουσία ισχυρών

γειτόνων. Υπήρξε ανέξοδη υπό την έννοια ότι οι Αμερικανοί δεν ήταν υποχρεωμένοι να ξοδεύουν¹² για την ασφάλεια τους τα τεράστια ποσά που ξόδευαν οι άλλοι λιγότερο τυχεροί λαοί για το στρατό και το ναυτικό τους, υπομένοντας αβάσταχτους πόρους και ζώντας υπό αυστηρή πειθαρχία. Οι Αμερικανοί κατέληξαν να θεωρούν αυτή τη δωρεάν ασφάλεια, όπως και την δωρεάν γη και την ισότητα, σαν ένα φυσικό δικαίωμα.

Στο σχήμα 3 φαίνεται σε χρονολογική σειρά η σειρά των πεδίων – ορόσημων, που διαμόρφωσαν τον μακροπολιτισμό των ΗΠΑ, μέσα από τις αξίες/θεσμούς που δημιούργησαν.

Σχήμα 3: Πεδία-ορόσημα της ιστορικής εξέλιξης των ΗΠΑ σε χρονολογική σειρά

¹² Κατά την περίοδο 1815-1914 οι ΗΠΑ ήταν τόσο καλά προστατευμένες από τη φύση και τις περιστάσεις από κάθε ξένη εισβολή ώστε η κυβέρνηση τους επιτύγχανε τους στόχους της χωρίς στρατό και τον περισσότερο καιρό χωρίς καν άξιο λόγο ναυτικό.

Οι κύκλοι αντιπροσωπεύουν τα διάφορα στοιχεία ενός νέου μακροπολιτισμού, που προκύπτουν σε κάποιους τομείς (θρησκεία και πρωτόλειοι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί) κατά την πρώτη και δεύτερη χρονική περίοδο και ενισχύονται μέσω της διάχυσης σε άλλους τομείς (ανάπτυξη γεωργίας) στις τρίτη περίοδο και έχουν ενοποιηθεί σε ένα νέο αμοιβαία υποστηριζόμενο - δημοκρατικό -μακροπολιτισμό στην τέταρτη περίοδο, όπου συνηγορεί και ο τομέας της γεωγραφικής θέσης σε συνδυασμό με την απουσία της φεουδαρχίας, στην κατεύθυνση αυτή.

Στον πίνακα 2 αποτυπώνονται οι αξίες/θεσμοί που δημιουργήθηκαν μέσα από τα πεδία-ορόσημα και μέσω της περιορισμένης ορθολογικότητας οδήγησαν στην αποκρυστάλλωση των χαρακτηριστικών του δημοκρατικού μακροπολιτισμού των ΗΠΑ.

Πίνακας 2: Αξίες που εξάγονται από τα πεδία-ορόσημα και συνθέτουν τον δημοκρατικό μακροπολιτισμό

Πεδίο – Ορόσημο	Αξίες/Θεσμοί	Μέσω της περιορισμένης ορθολογικότητας	Δημοκρατικός μακροπολιτισμός
Θρησκεία	<ul style="list-style-type: none"> • Μη χρήση βίας • Κλίμα ανοχής και ελευθερίας • Μη αναγνώριση του θεσμού της δουλείας (μόνο στη Φιλαδέλφεια) • Ελεύθερη/δημοκρατική επιλογή θρησκευτικών ηγετών • Θρησκευτική αυτοδιάθεση • Ήπιο ήθος • Τάση για ελευθερία • Αυτοπεποίθηση • Τάση να ασχολούνται όλο και περισσότερο με τα κοινά • Αποφασιστικότητα • Θέληση • Μαχητικότητα 		<ul style="list-style-type: none"> • Δυνητική επίλυση σύνθετων πολιτικών θεμάτων από τους πολίτες • Δημοκρατική διάθεση • Πυροδότηση επανάστασης • Ισότητα • Τάση για συμμετοχή στα κοινά • Πειθαρχία • Δημιουργία κοινοβουλίων • Καθιέρωση ομόσπονδου δημοκρατικού συντάγματος
Γεωγραφική θέση και απουσία φεουδαρχίας	<ul style="list-style-type: none"> • Ελευθερίες και ευκαιρίες για προσωπική ανάπτυξη • Ιδεολογική ομοιογένεια • Ασφάλεια 		
Πρωτόλειοι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί	<ul style="list-style-type: none"> • Πολιτική ισότητα • Συμμόρφωση στη θέληση της πλειοψηφίας • Κοινοτικό πνεύμα • Ισότητα • Πειθαρχία 		
Ανάπτυξη γεωργίας	<ul style="list-style-type: none"> • Ιδιοκτησία • Δικαίωμα ψήφου • Ατομική αξιοπρέπεια • Περηφάνια • Αισιοδοξία 		

Πηγή: Ιδία επεξεργασία

Μέσα από τα τέσσερα πεδία-ορόσημα (θρησκεία, ύπαρξη πρωτόλειων αντιπροσωπευτικών θεσμών, ανάπτυξη της γεωργίας, γεωγραφική θέση σε συνδυασμό με την απουσία φεουδαλικής τάξης/φεουδαρχίας) δημιουργήθηκαν αξίες και θεσμοί όπως η ισότητα, η πειθαρχία, η ελεύθερη/δημοκρατική επιλογή θρησκευτικών ηγετών, η τάση για ελευθερία, η αυτοπεποίθηση, η τάση να

ασχολούνται όλο και περισσότερο με τα κοινά, η αποφασιστικότητα, η θέληση, οι ελευθερίες και οι ευκαιρίες για προσωπική ανάπτυξη, η ιδεολογική ομοιογένεια, το δικαίωμα ψήφου, η θρησκευτική αυτοδιάθεση, η μαχητικότητα. Αυτές οι αξίες μεταφέρθηκαν με τη σειρά τους, μέσω της περιορισμένης ορθολογικότητας στο πολιτικό πεδίο και δημιούργησαν τον δημοκρατικό μακροπολιτισμό των ΗΠΑ, μέσα από μία συνεχή και μακρόχρονη σύνθεση δεκαετιών. Ο μακροπολιτισμός των ΗΠΑ περιλαμβάνει στοιχεία (βλέπε τελευταία στήλη Πίνακα 1) όπως η δυνητική επίλυση σύνθετων πολιτικών θεμάτων από πολίτες, η δημοκρατική διάθεση, η ισότητα, η πειθαρχία, η δημιουργία κοινοβουλίων, η καθιέρωση ομόσπονδου δημοκρατικού συντάγματος.

6. Συμπεράσματα

Η δημιουργία της πρώτης αποικίας στην περιοχή των ΗΠΑ, το 1607 στο Τζέιμσταουν της Βιρτζίνια, έμελε να είναι η απαρχή μίας μεγάλης ομόσπονδης δημοκρατικής χώρας που θα απαριθμούσε 50 πολιτείες τελικά, και συνεχίζει να υφίσταται ως τις μέρες μας. Τα συστατικά που «χρησιμοποιήθηκαν» για να επιτευχθεί η μακροζωία αλλά και η δημοκρατική και οικονομική άνθιση των ΗΠΑ τα ζητούμενα που προσπαθεί να εξετάσει η παρούσα έρευνα. Ερωτήματα όπως, ποιοι είναι οι θεσμοί (π.χ. συλλογικοί ή ατομικοί δρώντες, άτυποι ή τυπικοί οργανισμοί, αξίες, νόρμες και αντιλήψεις) που ώθησαν στην υιοθέτηση δημοκρατικών διαδικασιών στη διακυβέρνηση από τους πρώτους αιώνες ύπαρξης των αποικιών του Νέοι Κόσμου, που έγινε έπειτα η Ομοσπονδία των ΗΠΑ, είναι στην πρώτη γραμμή διερεύνησης αυτής της έρευνας.

Μπορούμε να συμπεράνουμε από τις προηγούμενες ενότητες, συνθέτοντας τα διάφορα γεγονότα, ότι υπήρξαν τουλάχιστον τέσσερα πεδία-ορόσημα που δημιούργησαν αξίες και θεσμούς που στο πέρασμα του χρόνου συνέθεσαν έναν δημοκρατικό μακροπολιτισμό και τελικά ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Τα πεδία-ορόσημα είναι η θρησκεία, η γεωγραφική θέση σε συνδυασμό με την απουσία φεουδαλικής τάξης/φεουδαρχίας, η ύπαρξη πρωτόλειων αντιπροσωπευτικών θεσμών και η ανάπτυξη της γεωργίας. Οι αξίες/θεσμοί που προέκυψαν από τα προηγούμενα πεδία είναι αξιοσημείωτα: ισότητα, πειθαρχία, ελεύθερη/δημοκρατική επιλογή θρησκευτικών ηγετών, τάση για ελευθερία, αυτοπεποίθηση, ελευθερίες και οι

ευκαιρίες για προσωπική ανάπτυξη, δικαίωμα ψήφου, θρησκευτική αυτοδιάθεση, μαχητικότητα, ιδεολογική ομοιογένεια είναι μερικές από αυτές. Όταν αυτές μεταφέρθηκαν - μέσω της περιορισμένης ορθολογικότητας - στο πολιτικό πεδίο, τότε δημιουργήθηκε σε βάθος χρόνου η δημοκρατία στις ΗΠΑ με τη σύγχρονη της μορφή, αφού πρώτα πυροδοτήθηκε η επανάσταση απέναντι στους Άγγλους που έληξε επιτυχώς.

Η δημιουργία της δημοκρατίας των ΗΠΑ αποτελεί κατά κάποιο τρόπο θραύσμα της ευρωπαϊκής ιστορίας ή με άλλα λόγια μόσχευμα που μεταφυτεύτηκε σε παρθένο από άλλες ιδεολογίες έδαφος, με διαφορετική πορεία και εξέλιξη από την ίδια χώρα της καταγωγής του.

Προτάσεις για μελλοντική έρευνα, θα μπορούσαν να είναι η διερεύνηση και άλλων πεδίων- ορόσημων, που μπορεί να δημιούργησαν θεσμούς που να οδήγησαν στη δημοκρατία ή η διερεύνηση της περιόδου μετά το 1787 για ανίχνευση συστατικών δημοκρατικών ισχυροποίησης.

7. Βιβλιογραφία

- Abrahamson, E. and Fombrun, C.J., (1992). Forging the iron cage: Interorganisational networks and the production of Macro-culture. *Journal of Management Studies* 29, 175-194.
- Abrahamson, E., and Fombrun, C.J., (1994). Macrocultures: Determinants and Consequences. *Academy of Management Review* 19 (4), 728 – 755.
- Almond, G.A. and Verba, S. (1989), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, second ed. Sage Publications, California.
- Bailyn Bernard (1967), *The Ideological Origins of the American Revolution*, Belknap Press, Cambridge, Massachusetts.
- Bancroft George (1861), *History of United States from The Discovery of the American Continent*, Little, Brown and Company, Boston.
- Βερέμης Θάνος (2010), *ΗΠΑ: Από το 1776 έως σήμερα*, Ειδική Έκδοση για την Εφημερίδα το Βήμα.
- Blackwell D. Roger, Miniard W. Paul, Engel F. James (2001), *Consumer Behavior*, Harcourt, Inc, Orlando Florida.
- Γούντγουρντ Σ. Βαν (1969), Προβλήματα Αμερικανικής Συγκριτικής Ιστορίας, στο Woodward C. Vann (1969), *Συγκριτικά Δοκίμια γύρω από την Αμερικανική Ιστορία*, Εκδόσεις Παλτεζανάκη, Αθήνα.
- Camerer, C., Vepsalainen, A. (1988), The economic efficiency of corporate culture. *Strategic Management Journal*, 9, 115-126.
- Gkanas Nikitas and Nicholas Kyriazis (2016), "On the Institutional Roots of Swiss Democracy", *Advances in Economics and Business*, 4(8): 446-460.
- Granovetter, M. (1992), Problems of explanation in economic sociology", in: Nabria, N., Eccles, R.G. (Eds.), *Networks and organizations: Structure, forms and action*. Harvard: Harvard Business School Press, Harvard, pp. 25-26.
- Greene Jack (1988), *Pursuits of Happiness: The Social Development of Early Modern British Colonies and the Formation of American Culture*, Chapel Hill.
- Hartz Louis (1955), *The liberal tradition in America*, Harvest Book, Harcourt, Brace & World Inc, New York.
- Jones, C., Hesterly, J., Borgatti, S., (1997). A General theory of Network Governance; Exchange conditions and social mechanisms. *Academy of Management Review* 22 (4), 911-945.

- Kyriazis, Nicholas and Economou, Emmanouil Marios (2012), Property Rights and Democratic Values in Bronze Age and Archaic Greece, Munich Personal Repec Archive (MPRA).
- Kyriazis, Nicholas and Metaxas, Theodore (2012), War for profit: macroculture, corsairs and partnership companies, Munich Personal Repec Archive (MPRA).
- Kyriazis, Nicholas and Metaxas, Theodore (2010), Bounded Rationality and Institutional Change, *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 7(1):1-19.
- Kyriazis, Nicholas and Paparrigopoulos, Xenophon (2011), The birth of democracy: Values in war and politics in classical Greece, in Hermann, P., (Ed.), *Democracy in the Theory and Action*. Nova Publishers, New York, pp. 277-287.
- Lazaric, N. (2011), Organizational routines and cognition: An introduction to empirical and analytical contributions, *Journal of Institutional Economics*, 7 (2), 147–156.
- McDougall A. Walter (2004), *Freedom Just Around the Corner: A New American History, 1585-1828*, Harper Collins, New York.
- North, Douglass (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Olson W. Keith (1994), *An Outline of American History*, United States Information Agency (USIA).
- Oxford Advanced Learner's Dictionary (2013), meaning of value, accessed in 11/02/2013.
- Putnam, R., (1993). *Making Democracy Work*. Princeton University Press, Princeton.
- Simon, H. (1982), *Models of Bounded Rationality*, (1 and 2), MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Simon, H. (1991), Bounded Rationality and organisational learning. *Organisation Science*, 2 (1), 125-134.
- Sohner P. Charles (1973), *The people's power, American Government and Politics Today*, Scott, Foresman and Company, Glenview, Illinois.
- Τζένσεν Μέρριλλ (1967), Η αποικιακή περίοδος, στο Woodward C. Vann (1969), *Συγκριτικά Δοκίμια γύρω από την Αμερικανική Ιστορία*, Εκδόσεις Παλτεζανάκη, Αθήνα.
- Τσάτσος Κωνσταντίνος (1955), *Στις ρίζες της Αμερικανικής Δημοκρατίας*, Πάντειο Πανεπιστήμιο – Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Τοκβίλ Ντε Αλέξης (1997), *Η Δημοκρατία στην Αμερική*, Εκδόσεις Στοχαστής, Τίτλος πρωτότυπου: Alexis de Tocqueville, *De la Democratie en Amerique*, 1840, France.
- Vromen, J. (2011), Routines as Multilevel Mechanisms. *Journal of Institutional Economics*, 7 (2), 175-196.
- Williamson, O. (1991), Comparative economic organization: The analysis of discrete structural alternatives. *Administrative Science Quarterly*, 36 (2), 269-296.

Williamson, O. (1975), *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. Free Press, New York.

Συμβάλλουν τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας στον Ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων; Μια προσέγγιση σε δύο κλάδους παραγωγής

*Θεόδωρος Κουτρούκης **

Περίληψη

Όπως αναφέρεται σε παρόμοιες μελέτες, η ανάγκη για κοινωνική συνοχή και κινητροποίηση των εργαζομένων οδήγησε στην έγκριση της οδηγίας 94/45 / ΕΚ για τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργαζομένων (ΕΣΕ). Το γεγονός αυτό αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της πρωτοβουλίας για τη δημιουργία μιας κοινωνικής διάστασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεδομένου ότι παρέχει στους εργαζομένους το δικαίωμα πρόσβασης σε πληροφόρηση και συμβουλευτική στο πλαίσιο της προσπάθειας ανάπτυξης μιας κοινωνικά υπεύθυνης διακρατικής διαχείρισης.

Το παρόν άρθρο περιλαμβάνει διάφορα αποτελέσματα και την αξιολόγηση τους στα πλαίσια μίας έρευνας που διεξήχθη σχετικά με την εισαγωγή και λειτουργία των ΕΣΕ σε ένα εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων. Η έρευνα επικεντρώθηκε στους κλάδους πετρελαίου / λιπαντικών και τροφίμων / ποτών. Πιο συγκεκριμένα, ο σκοπός του άρθρου αυτού είναι να εξετάσει την υπόθεση ότι τα Ε.Σ.Ε. συμβάλλουν στην εξευρωπαϊσμό των ελληνικών εργασιακών σχέσεων σε εθνικό και εταιρικό επίπεδο και να διερευνήσουν τους καθοριστικούς παράγοντες αυτού του γεγονότος χρησιμοποιώντας ποιοτικές προσεγγίσεις σε συνδυασμό με αρκετές περιπτώσιολογικές μελέτες και συνεντεύξεις με εκπροσώπους εργοδοτών και εργαζομένων. Τα ευρήματα δείχνουν ότι τα ΕΣΕ συμβάλλουν στην εξευρωπαϊσμό των σχέσεων των εργαζομένων και ιδιαίτερα στο συντονισμό των οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων σε ευρωπαϊκό επίπεδο, στην προώθηση των ευρωπαϊκών πολιτικών ανθρωπίνων πόρων, στην ανάδειξη ενός ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, στη βελτίωση της επικοινωνίας της διαχείρισης της εργασίας και στη σύγκλιση των σχέσεων των εργαζομένων σε πολυεθνικές ομάδες. Παρόλα αυτά, η σχετική συνεισφορά των Ε.Σ.Ε. περιορίζεται σε εκείνα τα ζητήματα που είναι, εάν δεν αποτελούν αντικείμενο επιθυμίας, πλήρως ελεγχόμενα από τις Πολυεθνικές Επιχειρήσεις.

Λέξεις κλειδιά: Ευρωπαϊκά Συμβούλια Επιχειρήσεων, εξευρωπαϊσμός, πολυεθνικές εταιρείες

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

Εισαγωγή

Η διαρκής προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ιδίως η ολοκλήρωση της Παγκοσμιοποίησης προκαλεί σημαντικές επιδράσεις στο ευρωπαϊκό αλλά και στα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων. Οι επιδράσεις αυτές χαρακτηρίζονται από την τάση για μεγαλύτερη αποκέντρωση των συλλογικών διαπραγματεύσεων προς το επιχειρησιακό επίπεδο (σε αυτόνομες επιχειρησιακές μονάδες) καθώς και για εκ νέου συγκέντρωση τους στο (ευρωπαϊκό) επίπεδο του ομίλου, εξέλιξη που δεν προκύπτει πρωταρχικά από εξωγενή ρύθμιση, αλλά από την αναγκαιότητα για εσωτερικό συντονισμό και έλεγχο του ομίλου.

Ειδικότερα, οι διοικητικές δομές σε πολλές μεγάλες ευρωπαϊκές επιχειρήσεις συνδυάζουν τη συγκέντρωση των αποφάσεων στρατηγικής σημασίας (συγχωνεύσεις, εξαγορές, ανάπτυξη νέων προϊόντων κ.λπ.) στο υπερεθνικό εταιρικό κέντρο (headquarters) με την αποκέντρωση στα ζητήματα λειτουργίας των επιμέρους επιχειρήσεων-μελών του ομίλου, οι οποίες απλώς παρακολουθούνται από το κέντρο.

Παράλληλα, ο «ευρωπαϊσμός» (europeanization) βρίσκεται πλέον στην ημερήσια διάταξη της κονίστρας των εργασιακών σχέσεων (Marginson & Sisson, 1996a, 2001). Ειδικότερα, οι ανελίξεις αυτές συνδέονται με μία αλλαγή της ισορροπίας ανάμεσα στο «πολύ-εργοδοτικό» (multi-employer) επίπεδο του κλάδου και το «μονο-εργοδοτικό» (single-employer) της επιχείρησης στις εργασιακές σχέσεις σε βάρος του πρώτου. Επομένως, αντικατοπτρίζουν μία αυξανόμενη απόκλιση συμφερόντων μεταξύ μεγάλων και μικρότερων εργοδοτών ενόψει της περαιτέρω ενοποίησης της ευρωπαϊκής αγοράς, στο πλαίσιο της οποίας οι μεγάλοι εργοδότες αναμένεται να εγκαταλείψουν σταδιακά την τομεακή/ κλαδική διαπραγμάτευση και να καθιερώσουν επιχειρησιακές συμφωνίες, ενώ στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις θα συνεχίσουν να εφαρμόζονται οι κλαδικές ρυθμίσεις για τους όρους και τις συνθήκες εργασίας (Marginson & Sisson, 2001).

Άλλωστε, αυτά τα μονο-εργοδοτικά σχήματα εξυπηρετούν ιδιαίτερα τις διοικήσεις των ΠΕΕ στην προσπάθεια τους να αναπτύξουν συστήματα απασχόλησης επιχειρησιακής κλίμακας, προκειμένου να συμπίεσουν το κόστος τους, να καθιερώσουν εργασιακές ρυθμίσεις που είναι κατάλληλα προσαρμοσμένες (tailored) στις απαιτήσεις τους και να διασφαλίσουν την προσαρμοστικότητα που χρειάζονται στις ενδοεπιχειρησιακές εργασιακές σχέσεις πέρα από τις αγκυλώσεις

(Eurosclerosis) του ευρωπαϊκού ρυθμιστικού πλαισίου (Marginson & Sisson, 1996a, 1994). Το ζήτημα, άλλωστε, του «ευρωκορπορατισμού» είναι ένα ακανθώδες πεδίο της συζήτησης για το μέλλον των εργασιακών σχέσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Κουζής, 2001:329).

Εξάλλου, το πολύ-εργοδοτικό σύστημα ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων δεν εξυπηρετεί τις ΠΕΕ λόγω της αυξανόμενης αναντιστοιχίας ανάμεσα στο εκλογικό σώμα των εργοδοτικών οργανώσεων και των δραστηριοτήτων των ΠΕΕ, οι οποίες δεν μπορούν πλέον να ενταχθούν στα παραδοσιακά σχήματα των κλαδικών εκπροσωπήσεων των εργοδοτικών συμφερόντων, ενώ και τα οφέλη των ΠΕΕ από τις πολύ-εργοδοτικές διαπραγματεύσεις είναι μάλλον αμελητέα. Ως αποτέλεσμα αυτής της τάσης, οι διοικήσεις των ΠΕΕ ενδέχεται να αποφασίσουν ότι ένα εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων δεν τους είναι πλέον χρήσιμο και να στρέψουν τις δυνάμεις και το ενδιαφέρον τους στην οργάνωση του δικού τους επιχειρησιακού μορφώματος (Marginson & Sisson, 1996a).

Αυτές οι ΠΕΕ που αναπτύσσουν την υπερεθνική τους διάσταση στο γόνιμο ευρωπαϊκό έδαφος μπορούν να συντονίσουν και να ελέγξουν τις όψεις των εργασιακών σχέσεων από τη μία χώρα στην άλλη, να δρομολογήσουν πανευρωπαϊκές πολιτικές και πρακτικές, να δημιουργήσουν νέες δομές εργασιακών σχέσεων σε ευρωπαϊκή κλίμακα και, τέλος, να διακυβεύσουν -στρεφόμενες προς επιχειρησιο-κεντρικά συστήματα ρύθμισης- τις κυρίαρχες εθνικές πολύ-εργοδοτικές διαπραγματεύσεις (Marginson & Sisson, 1994).

Ωστόσο, η επίδραση των ευρω-εταιριών (Euro-companies) στα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων είναι αμφίδρομη, δεδομένων των περιορισμών που θέτουν τα τελευταία στην προσέγγιση που επιχειρούν οι εταιρίες και, συνεπώς, ο βαθμός προσαρμογής τους σχετίζεται άμεσα με τα περιθώρια διαφοροποίησης που επιτρέπουν τα εθνικά συστήματα.

Σε αυτό το σκηνικό, είναι -κατά τον Marginson- πολύ πιθανό να αναδυθούν νέα σχήματα στις σχέσεις διοίκησης και εργατικών συνδικάτων στις περιπτώσεις όπου: α) οι εταιρίες διαθέτουν μία ενιαία ιδιοκτησία και διοικητική δομή στην Ευρώπη, παράγουν παρόμοια προϊόντα και υπηρεσίες σε διαφορετικές εγκαταστάσεις ή ολοκληρώνουν κάθετα την παραγωγή τους σε περισσότερες παραγωγικές μονάδες ή υφίστανται ισχυροί επιχειρηματικοί λόγοι για την εμπλοκή της κεντρικής διεύθυνσης σε ένα διάλογο με τα συνδικάτα, όπως είναι τα σχέδια αναδιαρθρώσεων της

παραγωγής β) τα εργατικά συνδικάτα μπορούν να δημιουργήσουν μία συνδικαλιστική «οργάνωση-ομπρέλα» που θα καλύπτει όλα τα μέλη τους στον όμιλο γ) η επιχειρησιακή συνδικαλιστική οργάνωση εντός των εταιριών υφίσταται ήδη στο εθνικό επίπεδο και δ) σημαντικές ομάδες του εργατικού δυναμικού αναπτύσσουν μια διασυνωριακή κινητικότητα εντός του ομίλου (1992).

Οι διαπραγματεύσεις που θα μπορούσαν να αναπτυχθούν στις ευρω-εταιρίες θα μπορούσαν να προσλάβουν δύο κυρίως μορφές. Η πρώτη -με την εμπλοκή των ΕΣΕ- μπορεί να υλοποιηθεί (και έχει ήδη συμβεί σε μερικές περιπτώσεις) με τη διατύπωση κοινών γνώμων (joint opinions) εργαζομένων και διοίκησης γύρω από ζητήματα της πολιτικής απασχόλησης της εταιρίας/ ομίλου. Η δεύτερη με τη μορφή της «εξ αποστάσεως διαπραγμάτευσης» (arm's-length bargaining), κατά την οποία δεν υφίσταται απευθείας διαπραγμάτευση εργαζομένων-διοίκησης σε ευρωπαϊκή κλίμακα, αλλά οι θέσεις των μερών και τα παράγωγα των διαπραγματεύσεων στις επιμέρους επιχειρήσεις του ομίλου στα εθνικά επίπεδα επηρεάζονται ολόένα και περισσότερο από έναν υπερεθνικό συντονισμό (Marginson, 2000).

Οι συνέπειες από την τάση προς τον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων θα είναι σημαντικές. Οι εργασιακές σχέσεις στο ευρωπαϊκό επίπεδο δε φαίνεται πιθανό να ακολουθήσουν μία πορεία εναρμόνισης γιατί θα αναχαιτιστούν από τις ιστορικά σχηματισμένες διαφοροποιήσεις των εθνικών εργασιακών θεσμών, ενώ τα όποια θεσμικά μορφώματα θα αναπτυχθούν σε ευρωπαϊκή κλίμακα πρόκειται να λειτουργήσουν σε αλληλεπίδραση με τους εθνικούς θεσμούς, δίχως να αποτελούν απομιμήσεις των τελευταίων (Streeck, 1998 ; 1997). Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι η έλλειψη «άνωθεν» ρύθμισης θα οδηγήσει τα εθνικά συστήματα στην «ακινησία», λόγω κυρίως των θεσμικών παρεμβάσεων που εμφανίζονται στο εθνικό επίπεδο, αλλά και στη ραγδαία επέκταση των διεθνοποιημένων αγορών. Όπως, άλλωστε, επισημαίνει ο Streeck (1998) η βασική αντίφαση των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων είναι ότι συνδέονται οριζόντια με αγοραίες σχέσεις και κάθετα με θεσμικές σχέσεις (λόγω του αντίστοιχου υπερεθνικού συστήματος) και, επομένως, η ευρωπαϊκή ενοποίηση που σύρεται από τις δυνάμεις της αγοράς περιορίζει τη διασύνδεση των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων μόνο στο διασυνωριακό - και προφανώς επικουρικού χαρακτήρα- συντονισμό τους.

Άλλωστε, συνεχίζει ο Streeck (1998), η θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στην εναρμόνιση και τον συντονισμό είναι ότι η πρώτη υποκρύπτει εσωτερικό

ανταγωνισμό καθεστώτων εργασιακών σχέσεων, ενώ δε συμβαίνει κάτι τέτοιο με τον δεύτερο.

Σε αυτό το τοπίο, οι εργασιακές σχέσεις στο εθνικό επίπεδο βαίνουν προς τη μείωση της ικανότητας τους να αποτελούν πυλώνες κοινωνικής προστασίας και πολιτικής και προσανατολίζονται προς ένα πιο εθελοντικό πρότυπο, που θα εδράζεται λιγότερο στις ποινές και τους καταναγκασμούς και περισσότερο στα κίνητρα.

Τέλος, τα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων φαίνεται πως θα απορροφηθούν από τα ανάλογα υπερεθνικά μορφώματα, ενώ τα τελευταία θα συνεχίσουν να αναπτύσσονται ως επεκτάσεις και όχι υποκατάστατα των πρώτων. Επιπλέον, στην ημερήσια διάταξη των ισορροπιών κεφαλαίου και εργασίας θα συνεχίσουν να βρίσκονται και οι πιέσεις για κοινωνική επαναρύθμιση (re-regulation) των εργασιακών σχέσεων παρά την προώθηση της οικονομικής φιλελευθεροποίησης αλλά και εξαιτίας της (Streeck, 1998).

Το εγχείρημα των Ευρωπαϊκών Συμβουλίων Εργασίας

Το πρώτο εγχείρημα της λειτουργικής διεθνούς επέκτασης των ποικιλόμορφων εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων στο ευρωπαϊκό-υπερεθνικό περιβάλλον, το οποίο μάλιστα χαρακτηρίστηκε ως ρηξικέλευθη καινοτομία είναι η οδηγία 94/45/EK για τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας (ΕΣΕ), όπως ισχύει σήμερα (Κουτρούκης & Πετράς, 1997).

Έχει υποστηριχθεί ότι τα ΕΣΕ μπορούν να αποτελέσουν μία ρεαλιστική απάντηση της ευρωπαϊκής εργατικής πλευράς στις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης, διαμέσου κυρίως της ανάπτυξης μας «*ηθικής της αλληλεγγύης*» ανάμεσα στους εργαζόμενους διαφορετικών παραγωγικών μονάδων ενός ομίλου, ώστε τα εργατικά συνδικάτα να επινοήσουν ένα σύγχρονο εργατικό διεθνισμό (Wills, 2001).

Επομένως μπορεί να καθοριστεί ως αντικειμενικός σκοπός της εργασίας η συμβολή της σύστασης και λειτουργίας των ΕΣΕ στον ευρωπαϊσμό (europeanization) του ελληνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων σε εθνικό/ μακροοικονομικό αλλά και σε επιχειρησιακό/ μικροοικονομικό επίπεδο. Επιπλέον, θα επιχειρηθεί να διερευνηθούν οι παράγοντες που προσδιόρισαν τις επιδράσεις των ΕΣΕ στα δύο παραπάνω πεδία καθώς και οι μελλοντικές προοπτικές των ΕΣΕ. Στη συνέχεια

διατυπώθηκε η παρακάτω παραδοχή προς διερεύνηση: **«Τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια Εργασίας συμβάλουν στον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα».**

Είδαμε πως ένα αξιόλογο μέρος της ερευνητικής παραγωγής σχετικά με τα ΕΣΕ θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως έρευνες ευρωπαϊσμού (europeanization), δεδομένου ότι μελετούν τη συμβολή των ΕΣΕ στην ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων (Kerckhofs, 2000).

Ως *ευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων* έχουν οριστεί από τους Lecher και Platzer «*όλες οι μορφές δια-συνοριακών ή υπερεθνικών σχέσεων ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους σε διάφορα επίπεδα, καθώς και η αλληλεπίδραση των εθνικών και ευρωπαϊκών θεσμών και των κοινωνικών εταίρων στο σχηματισμό και την εφαρμογή ευρωπαϊκών πολιτικών απασχόλησης και κοινωνικών πολιτικών*» (Müller & Hoffman, 2001:113).

Αυτός ο ευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων μπορεί να προσλάβει τρεις κύριες κατευθύνσεις (Lecher, Platzer, Rüb & Weiner, 2002:8): α) την προώθηση μιας μεγαλύτερης αλληλεξάρτησης και ώσμωσης των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων (οριζόντιος ευρωπαϊσμός), β) την αυξανόμενη υιοθέτηση «ευρωπαϊκών στοιχείων» στα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων (π.χ. Οδηγίες της ΕΕ, Συμφωνίες των Κοινωνικών Εταίρων στο ευρωπαϊκό επίπεδο) (κάθετος ευρωπαϊσμός), σε συνδυασμό με μία πιο «ανοικτή» διάθεση αποδοχής (openness) σχετικά με τα ευρωπαϊκά θέματα στην εθνική οργάνωση και τις δραστηριότητες των μερών που εμπλέκονται στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και γ) τη βαθμιαία ανάδυση ενός ευρωπαϊκού επιπέδου εργασιακών σχέσεων.

Σε μία πολύ σημαντική μελέτη τους οι Lecher, Nagel & Platzer (1999:256) υποστηρίζουν ότι ο ευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων μπορεί να πραγματοποιηθεί σε τρία πεδία/ άξονες:

- Τον κοινωνικό διάλογο ανάμεσα στις ευρωπαϊκές οργανώσεις των εργοδοτών και των εργαζομένων που μπορούν να οδηγήσουν σε οιονεί «ευρω-κρατικές» ρυθμίσεις μετά από τις διαπραγματεύσεις των κοινωνικών εταίρων και τη συνοδευτική νομοθετική παρέμβαση του Συμβουλίου της ΕΕ.
- Τον υπερεθνικό συντονισμό και την αυξανόμενη ενοποίηση στην πράξη των τομεακών/ κλαδικών και των περιφερειακών διαπραγματεύσεων.

- Τις διαδικασίες πληροφόρησης και διαβούλευσης στις μεγάλες εταιρίες/ ομίλους με μία παράλληλη τάση προς τη σύναψη συμφωνιών στο επίπεδο των νεόδητων ΕΣΕ.

Στη βιβλιογραφία σχετικά με τη δυνατότητα των ΕΣΕ να διαδραματίσουν ένα ρόλο καταλύτη για τον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων έχουν διατυπωθεί τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις (Lecher, et al., 1999:70-73). Η πρώτη είναι εκείνη του νεοκορπορατισμού, η οποία πρεσβεύει ότι στην εποχή της κυριαρχίας του νεοφιλελευθερισμού δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια για κορπορατιστικές δομές (όπως τα ΕΣΕ) και συνεπώς τα ΕΣΕ έχουν κάποια σημασία για τα εργατικά συνδικάτα, όχι όμως αξιοσημείωτο «πολιτικό» μέλλον στην ευρωπαϊκή κονίστρα των εργασιακών σχέσεων.

Η δεύτερη είναι η κριτική θεωρία του εκσυγχρονισμού που πιστεύει ότι η οδηγία 94/45/ΕΚ δεν προτίθεται να καθιερώσει ένα λειτουργικό και αυτόνομο σύστημα εργατικής αντιπροσώπευσης αλλά μάλλον ένα πλαίσιο εντός του οποίου θα συνομολογούνται «*επιχειρησιακές συμπράξεις παραγωγικότητας*», ενώ η εργατική πλευρά θα διαθέτει ασφυκτικά περιορισμένο χώρο άσκησης επιρροής προς τη διοίκηση. Συνεπώς, υποστηρίζει αυτή η θεωρία, η σύσταση των ΕΣΕ δε θα προκαλέσει την «αυτόματη» ανάδυση ενός αυτόνομου συστήματος εργασιακών σχέσεων αλλά μάλλον θα αποτελέσει το πρόπλασμα μιας ευρωπαϊκής συνέλευσης (forum) των συντελεστών παραγωγής της εταιρίας. Έτσι, τα ΕΣΕ διατρέχουν τον κίνδυνο να «αποκολληθούν» από τα συλλογικά (πολύ-εργοδοτικά) συστήματα αλληλεγγύης και ρύθμισης, να αποδυναμώσουν τα εθνικά συστήματα ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων και να εξελιχθούν σε επιχειρησιακά προσανατολισμένα (company-oriented) μορφώματα υπερεθνικής αντιπροσώπευσης των εργαζομένων.

Η τρίτη προσέγγιση της δυναμικής θεωρίας του εκσυγχρονισμού θεμελιώνει την επιχειρηματολογία της στην επιτάχυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, η οποία δημιούργησε νέες ευκαιρίες για τα εργατικά συνδικάτα, εφόσον τα τελευταία επιδιώξουν το διεθνή τους συντονισμό. Τα ΕΣΕ μπορούν να προσφέρουν σημαντικές υπηρεσίες προς τις ευρωπαϊκές κλαδικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, ως όχημα για την υπερεθνική συνεργασία και την ισχυροποίηση της εργατικής πλευράς. Ακόμη, τα ΕΣΕ -σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση- θεωρούνται ως δυναμικά «κύτταρα» ενός σύνθετου ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, που προϋποθέτει την καθιέρωση και διασφάλιση

ισχυρών δεσμών ανάμεσα στα εργατικά συνδικάτα και τα ΕΣΕ αλλά απαιτεί και την επέκταση των πολιτικών αρμοδιοτήτων της ΕΕ στην απασχόληση και τα κοινωνικά ζητήματα.

Σε μία ανάλογη μελέτη του ο Carley (2001) υποστηρίζει ότι η ενοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων σε ευρωπαϊκή κλίμακα οδήγησε πολλούς πολυεθνικούς ομίλους να αναδιαρθρώσουν τις λειτουργίες τους για να δημιουργήσουν ευρωπαϊκές δομές διοίκησης, με σκοπό την ενοποίηση της παραγωγής της διανομής και του μάρκετινγκ στην Ευρώπη. Επιπλέον, οι πολυεθνικές εταιρίες προσπαθούν να διαχύσουν τις «καλές πρακτικές» παραγωγής, εργασίας και απασχόλησης (ιδίως στους τομείς της οργάνωσης της εργασίας, της διασφάλισης ποιότητας, των συμφωνιών διευθέτησης του εργάσιμου χρόνου και της «ελαστικοποίησης») που αναδύονται στους κόλπους τους σε όλες τις οικονομικές τους μονάδες στην Ευρώπη και αλλού.

Επιπλέον, σύμφωνα με τον Carley (2001:3) ένα ακόμη στοιχείο ευρωπαϊσμού ή διεθνοποίησης στο πλαίσιο των πλέον διεθνοποιημένων πολυεθνικών ομίλων είναι και ο προγραμματισμός τακτικών συναντήσεων των διευθυντών ανθρώπινων πόρων και εργασιακών σχέσεων από όλες τις χώρες και παραγωγικές μονάδες.

Ωστόσο, και στην πλευρά των εργαζομένων ο ευρωπαϊσμός των εργασιακών σχέσεων εκδηλώνεται με μία τάση χρήσης διεθνών συγκρίσεων και υπερεθνικού συντονισμού και ευκολότερης ανταλλαγής πληροφοριών -διαμέσου και των ΕΣΕ- αναφορικά με τις συνθήκες εργασίας, τα ωράρια, τις πρακτικές απασχόλησης, και τις αμοιβές, στοιχεία που συνήθως χρησιμοποιούνται στις εθνικές συλλογικές διαπραγματεύσεις. Ακόμη, τα ΕΣΕ συνδράμουν την υπερεθνική συνδικαλιστική συνεργασία και ενδεχομένως να διαδραματίσουν έναν ρόλο ως ευρωπαϊκός μηχανισμός διαπραγμάτευσης με την εργοδοσία στο μέλλον (Carley, 2001:4). Άλλωστε, και ο πρώην γενικός γραμματέας της Συνομοσπονδίας Ευρωπαϊκών Συνδικάτων (ETUC) έχει υποστηρίξει ότι «τα ΕΣΕ δεν είναι μόνο ένα ουσιαστικό βήμα προς τον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων, αλλά και προς την καινοτομία στην ευρωπαϊκή βιομηχανία» (Buschak, 1996).

Σε σχέση με την επίδραση των ΕΣΕ στις εργασιακές σχέσεις και ο Schulten (1996a) έχει τονίσει πως τα ΕΣΕ θα δημιουργήσουν νέες μορφές ρύθμισης που θα οδηγήσουν σε περαιτέρω αποδυνάμωση των εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων. Αυτό, θα μπορούσε να δρομολογήσει μία κατάτμηση των εργασιακών

σχέσεων στην ΕΕ σε δύο ανεξάρτητα συστήματα: το ένα για τις μεγάλες εταιρίες που θα επικεντρώνεται στο επίπεδο της επιχείρησης/ ομίλου με παράλληλη δράση ενεργών ΕΣΕ και το άλλο θα εξυπηρετεί τις μικρότερες εσωστρεφείς παραγωγικές μονάδες εγχώριας δραστηριότητας σε σχετικά προστατευμένες αγορές, που θα βασίζονται στις ποικίλες παραδόσεις και πρακτικές των εθνικών πλεγμάτων ρύθμισης. Σε αυτό το πλαίσιο λειτουργίας των ΕΣΕ εντάσσονται και οι φόβοι που έχουν αναδυθεί στους κόλπους πολλών συνδικαλιστικών οργανώσεων σχετικά με την ανάδυση -διαμέσου των ΕΣΕ- ενός υπερεθνικού «νεοσυνδικαλισμού», που θα κλώνιζε τον παραδοσιακό -εθνικά προσανατολισμένο- τους ρόλο (Schulten, 1996).

Άλλωστε, και ο Lamers (1998:79) έχει επισημάνει ότι το ευρωπαϊκό επίπεδο διαβούλευσης που διασφαλίζεται από το ΕΣΕ καθιστά ικανούς τους εκπροσώπους της κεντρικής διοίκησης και των εργαζομένων να αποκτήσουν μεγαλύτερη αντίληψη στην ετερογένεια και τους μηχανισμούς των ελεγχόμενων επιχειρήσεων και της εργατικής συμμετοχής στο πλαίσιο του ομίλου διεθνώς, και αυτό το γεγονός προσδίδει στο ΕΣΕ ένα σύνθετο και πολυεδρικό χαρακτήρα.

Αξιοσημείωτα είναι και τα πορίσματα μας ανάλογης έρευνας (Lecher & Rüb, 1999), που πραγματοποιήθηκε με μελέτες περίπτωσης ορισμένων πολυεθνικών ομίλων, στην οποία σημειώνεται ότι τα μέλη των ΕΣΕ αναπτύσσουν μία νέα ευρωπαϊκή συλλογική ταυτότητα, ενώ και τα μέλη των θεσμοθετημένων αυτών οργάνων διαδραματίζουν έναν ισότιμο ρόλο ανεξάρτητα από τη χώρα καταγωγής τους.

Τα ΕΣΕ έχουν, εξάλλου, θεωρηθεί από άλλους ερευνητές ως αντιπροσωπευτικά δείγματα ενός νέου τρόπου ρύθμισης στις πολυεθνικές επιχειρήσεις, τα οποία πιθανότατα προωθούν τη εξασθένιση των υφιστάμενων εθνικών συστημάτων εργασιακών σχέσεων και ενισχύουν την τάση προς πιο αποκεντρωμένα επιχειρησιακά συστήματα ρύθμισης (Müller & Hoffman, 2001:111).

Διαφορετική είναι όμως η άποψη του Streeck (1998), ο οποίος υποστηρίζει ότι τα ΕΣΕ είναι μάλλον απίθανο να συμβάλλουν θετικά στον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων, ενώ αντίθετα τα ΕΣΕ θα «χρωματιστούν» έντονα από το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων που ισχύει στη χώρα καταγωγής της πολυεθνικής επιχείρησης, θα αποτελέσουν με άλλα λόγια διεθνείς προεκτάσεις των εργασιακών σχέσεων που ισχύουν σε μία χώρα.

Ακόμη, έχει υποστηριχθεί ότι στο μέλλον οι διαπραγματευτικές σχέσεις μεταξύ εργαζόμενων και εργοδοτών στην Ευρώπη είναι πιθανότερο να αναπτυχθούν στο επίπεδο της ευρωπαϊκής επιχείρησης (Euro-company) παρά σε ένα συγκεντρωτικό πολυτομεακό /κλαδικό επίπεδο (Müller & Hoffman, 2001:116), ενώ ορισμένοι ερευνητές (Lecher et al., 1999:113) έχουν επισημάνει ότι τα ΕΣΕ θα είναι στο μέλλον «επιχειρησιο-κεντρικές ευρωπαϊκές νησίδες» σε μία θάλασσα εθνικά κατατεμημένων συστημάτων εργασιακών σχέσεων.

Εξάλλου, για το ίδιο θέμα έχει υποστηριχθεί από τους Marginson & Sisson ότι

«τα ΕΣΕ θα διευκολύνουν την ανάπτυξη διεθνικών συγκρίσεων σε θέματα αμοιβών, συνθηκών και πρακτικών εργασίας από τα εργατικά συνδικάτα στις συλλογικές διαπραγματεύσεις στο εθνικό και τα τοπικά επίπεδα εντός των πολυεθνικών εταιριών. (...) Είναι δυνατό να προβλεφθεί μεγαλύτερη παρέμβαση από τη διεθνή διοίκηση στο εταιρικό και το περιφερειακό επίπεδο, για να συντονίσει τις διοικητικές πολιτικές και πρακτικές στα ζητήματα απασχόλησης και εργασιακών σχέσεων στις επιμέρους επιχειρηματικές μονάδες. (...) Η συνολική επίδραση από αυτή την "εξ αποστάσεως" (arms-length) διαπραγμάτευση, στην οποία τα μέρη δεν διαπραγματεύονται τυπικά στο ευρωπαϊκό επίπεδο, αλλά επηρεάζουν και προβλέπουν το ένα τις αντιδράσεις του άλλου, μπορεί να προκαλέσει μία αυξανόμενη σύγκλιση στις εργασιακές πρακτικές και τις συνθήκες απασχόλησης από τη μία χώρα στην άλλη (...) η πιο πιθανή έκβαση είναι η ανάπτυξη της "εξ αποστάσεως" διαπραγμάτευσης, στην οποία οι διαπραγματεύσεις συνεχίζουν να διεξάγονται μέσω των υφιστάμενων κλαδικών και επιχειρησιακών δομών στο εθνικό και το υπο-εθνικό (sub-national) επίπεδο, αλλά οι θέσεις των μερών συντονίζονται όλο και περισσότερο πέραν των εθνικών συνόρων και τα αποτελέσματα είναι όλο και περισσότερο παρόμοια» (1996b).

Το ζήτημα της συμβολής των ΕΣΕ στον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων οδήγησε μάλιστα πολλούς ερευνητές να διατυπώσουν ορισμένα ερευνητικά προβλήματα που θα πρέπει να προσεγγιστούν. Έτσι, ο Lecher προτείνει ως θέματα που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης τον δυνητικό ρόλο των ΕΣΕ στην ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού συστήματος συλλογικών διαπραγματεύσεων σε ευρωπαϊκή κλίμακα και την ενθάρρυνση της σύγκλισης των εθνικών συστημάτων εργασιακών

σχέσεων, την επίδραση της λειτουργίας των ΕΣΕ στις εθνικές δομές συμμετοχής των εργαζομένων, τη φύση των διεθνών συμφωνιών που συνάπτονται από τα ΕΣΕ και τη συμβολή των ΕΣΕ στην ανάπτυξη σχημάτων διεθνούς συνδικαλιστικής συνεργασίας στις πολυεθνικές εταιρίες και ομίλους (Müller & Hoffman, 2001:121-122).

Επίσης, ο Knudsen (2000) προτείνει την διερεύνηση της συμβολής των ΕΣΕ στη «συγκέντρωση» των ρυθμίσεων για τις εργασιακές σχέσεις στο ευρωπαϊκό επίπεδο των πολυεθνικών ομίλων και την υπερεθνική ομογενοποίηση των σχέσεων εργασίας με τη διαπραγμάτευση στο επίπεδο των ΕΣΕ ζητημάτων όπως είναι η πολιτική προσωπικού του ομίλου, η εκπαίδευση, η υγιεινή και η ασφάλεια της εργασίας κ.α.

Μέθοδος

Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η διερεύνηση των στάσεων των κοινωνικών εταίρων έναντι όλων των παραπάνω ζητημάτων στις θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών ομίλων που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, και ιδίως εκείνων στις οποίες έχουν συστηθεί οι θεσμοί πληροφόρησης και διαβούλευσης των εργαζομένων σε εφαρμογή της ευρωπαϊκής οδηγίας 94/45/ΕΕ, που πρόβλεψε τη δημιουργία των ΕΣΕ στις ΠΕΕ, ικανοποιώντας ένα διαχρονικό αίτημα του ευρωπαϊκού συνδικαλιστικού κινήματος.

Σκοπός της έρευνας πεδίου ήταν η διερεύνηση της λειτουργίας των ΕΣΕ και των επιπτώσεων τους στις εργασιακές σχέσεις στην Ελλάδα σε εγχώριες επιχειρήσεις που διαθέτουν ΕΣΕ. Επιλέχθηκαν δύο κλάδοι παραγωγής και η εφαρμογή της ποιοτικής προσέγγισης θεωρήθηκε αναγκαία γιατί συνδυάζει διερευνητικά και ερμηνευτικά χαρακτηριστικά και θεωρείται ιδανική για τις περιπτώσεις, στις οποίες επιχειρείται η ανάδειξη θεωρίας από τα δεδομένα ενός προβλήματος (Κυριαζή, 2000:53).

Για της ανάγκες της έρευνας, επιλέχθηκαν οι κλάδοι τροφίμων ποτών (ΤΠ) και πετρελαιοειδών-λιπαντικών (ΠΛ) γιατί:

α) είναι σε μεγάλο βαθμό αντιπροσωπευτικοί της βιομηχανικής δραστηριότητας στη χώρα μας και διεθνώς, διαθέτουν διαφορετικούς συνδυασμούς ιδιοκτησίας, επιχειρησιακής κουλτούρας, διοικητικής τεχνοτροπίας, εργατικής αντιπροσώπευσης, παράδοσης εργασιακών σχέσεων και β) διαθέτουν παρόμοια ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας.

Ειδικότερα, διερευνήθηκαν όλες οι επιχειρήσεις που διαθέτουν ΕΣΕ στους δύο κλάδους, ώστε να στηριχθεί η εξωτερική εγκυρότητα και η αξιοπιστία της έρευνας. Τα χαρακτηριστικά των επιχειρήσεων ανά κλάδο απεικονίζονται στον πίνακα 1:

Έτσι, πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με εκπροσώπους των κοινωνικών εταιρών σε εθνικό και κλαδικό επίπεδο. Το περιεχόμενο των συνεντεύξεων απομαγνητοφωνήθηκε με τη ρητή συναίνεση των συμμετεχόντων, ενώ τους δόθηκε η δυνατότητα να ελέγξουν το πρώτο δοκίμιο της συνέντευξης, το οποίο στη συνέχεια τυποποιήθηκε.

Η συστηματική και μεθοδική τεκμηρίωση όλων των διαδικασιών της έρευνας διασφάλισε τη δυνατότητα μιας πανομοιότυπης επανάληψης της στο μέλλον, με υψηλή πιθανότητα να προκύψουν τα ίδια συμπεράσματα (Wallis, 2000), ενώ στην ενίσχυση της αξιοπιστίας της έρευνας συνέδραμε και η δοκιμασία της συμφωνίας των δύο κριτών που χρησιμοποιήθηκε για τον έλεγχο των πρωτοκόλλων των συνεντεύξεων.

Σύνοψη Αποτελεσμάτων

Τα κύρια ευρήματα της έρευνας αποτυπώνονται παρακάτω. Ειδικότερα ο πίνακας 1 αποτυπώνει το ρόλο των κοινωνικών εταιρών στο εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων και την άποψη τους για τους συμμετοχικούς θεσμούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ

ΦΟΡΕΑΣ	ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ/ ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ	ΑΠΟΨΗ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ/ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗΣ/ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (ΥΠΕΡΓ)	αρμόδιο υπουργείο για τη χάραξη της εργατικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης	θετική άποψη όπως διαπιστώνεται και από την υιοθέτηση της σχετικής εθνικής, ευρωπαϊκής και διεθνούς νομοθεσίας

<p>ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ & ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΩΝ (ΣΕΒ)</p>	<p>συλλογική έκφραση των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων, βασικός εκφραστής της εργοδοτικής πλευράς στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις, θεσμική συμμετοχή στον κοινωνικό διάλογο και σε επιτροπές / συναντήσεις / διαβουλεύσεις για διαμόρφωση της οικονομικής και εργατικής πολιτικής</p>	<p>η πληροφόρηση και η διαβούλευση αποτελούν θεσμό διαλόγου και συναινετικών διαδικασιών που βοηθούν στην επίλυση προβλημάτων στον τομέα της οργάνωσης της εργασίας στην επιχείρηση και για την υλοποίηση του αρκεί νομοθετική ρύθμιση με πλαίσιο αρχών, που θα εξασφαλίζει τη λειτουργία του θεσμού με βάση, τα χαρακτηριστικά, τις ιδιαιτερότητες και την κουλτούρα κάθε χώρου εργασίας</p>
<p>ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΡΓΑΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ (ΓΣΕΕ)</p>	<p>κεντρικός και βασικός εκφραστής των Ελλήνων εργαζομένων κυρίως στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις και θεσμική συμμετοχή στον κοινωνικό διάλογο και σε επιτροπές/ συναντήσεις / διαβουλεύσεις για διαμόρφωση της οικονομικής και εργατικής πολιτικής</p>	<p>θετική άποψη και αξιοποίηση αυτών των θεσμών ως πεδία παρέμβασης για την προώθηση των στόχων των εργαζομένων και η συμμετοχή σε αυτούς βοηθά την οργάνωση στην πιο τεκμηριωμένη διατύπωση των θέσεων της για τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα των εργαζομένων</p>
<p>ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΣΤΑ ΠΕΤΡΕΛΑΙΟΕΙΔΗ, ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ & ΧΗΜΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ (ΠΟΕΠΔΧ-Β)</p>	<p>συλλογική εκπροσώπηση των εργαζομένων του κλάδου πετρελαιοειδών, διυλιστηρίων και της χημικής βιομηχανίας και εκφραστής των εργαζομένων στις αντίστοιχες συλλογικές διαπραγματεύσεις</p>	<p>θετική άποψη, η οργάνωση έχει στηρίξει με τα μέσα που διαθέτει αυτούς τους θεσμούς στις επιχειρήσεις του κλάδου</p>

<p>ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΕΡΓΑΤΟΥΠΑΛΛΗ- ΛΙΚΩΝ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ (ΟΒΕΣ)</p>	<p>συλλογική έκφραση επιχειρησιακών/ εργοστασιακών σωματείων από διάφορους κλάδους παραγωγής (ξύλου, κρέατος, μαρμάρου, πλαστικών, πλεκτικής, κλωστηρίων, ηλεκτρ. ειδών)</p>	<p>θετική άποψη, οι θεσμοί δεν εφαρμόζονται σε όλες επιχειρήσεις στις οποίες αφορούν, η οργάνωση έχει στηρίξει με τα μέσα που διαθέτει τη διάδοση και λειτουργία αυτών των θεσμών στις επιχειρήσεις</p>
---	--	---

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Οι πίνακες 2 και 3 δείχνουν πως υπάρχει μία διαφοροποίηση των συμμετεχόντων. Οι εκπρόσωποι του υπουργείου Εργασίας καθώς και ορισμένοι εκπρόσωποι των εργαζομένων (ΓΣΕΕ, ΟΒΕΣ) θεωρούν ότι υπάρχει μία αξιοσημείωτη υστέρηση στην προσαρμογή των λειτουργιών (actors) των εργασιακών σχέσεων στην εθνική κουλτούρα κοινωνικού διαλόγου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2 : ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

<p>ΦΟΡΕΑΣ</p>	<p>ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ/ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗΣ/ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ</p>
<p>ΥΠΕΡΓ</p>	<p>Ύπαρξη καλού νομοθετικού πλαισίου, που όμως εφαρμόστηκε σε πολύ μικρό αριθμό επιχειρήσεων</p>
<p>ΣΕΒ</p>	<p>Με δεδομένη την πρόσφατη ψήφιση της Οδηγίας για την καθιέρωση θεσμών ενημέρωσης και διαβούλευσης των εργαζομένων σε εθνικό επίπεδο, θεωρούμε το πλαίσιο επαρκέστατο. Ο θεσμός πρέπει να λειτουργεί στη βάση των ιδιαιτεροτήτων και των χαρακτηριστικών κάθε χώρου εργασίας μέσα σε νομοθετικές ρυθμίσεις που θα λειτουργούν ως πλαίσια και δε θα καθορίζουν λεπτομέρειες για τη λειτουργία του.</p>
<p>ΓΣΕΕ</p>	<p>Το εθνικό πλαίσιο είναι ανεπαρκές και αυτό που υπάρχει υπολειτουργεί ή συρρικνώνεται. Στις δημόσιες επιχειρήσεις οι αντιπροσωπευτικές συνελεύσεις κοινωνικού ελέγχου, στις οποίες συμμετείχαν εκπρόσωποι των εργαζομένων και της κοινωνίας καταργήθηκαν το 1994. Επίσης, η συμμετοχή των εργαζομένων στα Διοικητικά Συμβούλια καταργείται μετά τη μετοχοποίηση ποσοστού τους πάνω από 51% (π.χ. ΟΤΕ, ΕΛΠΕ κλπ). Στον ιδιωτικό τομέα, τα εργασιακά συμβούλια και οι επιτροπές υγιεινής και ασφάλειας έχουν συγκροτηθεί σε ένα πολύ μικρό ποσοστό των επιχειρήσεων και έχουν</p>

	<p>δραστηριότητα σε ένα πολύ μικρότερο ποσοστό λόγω κυρίως της εργοδοτικής αυθαιρεσίας αλλά ορισμένες φορές και λόγω αντιμετώπισης τους με επιφύλαξη από τα συνδικάτα, επειδή νομίζουν ότι κινδυνεύουν να υποκατασταθούν από αυτά μέσα στην επιχείρηση. Θα πρέπει να αναβιώσουν οι θεσμοί συμμετοχής στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και να αξιοποιηθούν οι δυνατότητες που παρέχει η υφιστάμενη νομοθεσία στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Η συμμετοχή εκπροσώπων των εργαζομένων πρέπει να υπάρχει σε όλα τα κέντρα των αποφάσεων και των ελέγχων που αφορούν στη ζωή τους.</p>
ΠΟΕΠΔ-ΧΒ	<p>Στον κλάδο Π-ΧΒ έχουν προχωρήσει ικανοποιητικά οι θεσμοί αυτοί, και δεν εκδηλώθηκε το πρόβλημα σύγκρουσης εκπροσώπησης ανάμεσα στο επιχειρησιακό σωματείο και το συμβούλιο εργαζομένων γιατί υπήρχαν μόνο κλαδικά σωματεία.</p>
ΟΒΕΣ	<p>Δεν είναι ίδια η κατάσταση σε όλες τις εταιρίες. Όπου υπάρχει εργατικό συνδικάτο το θεσμικό πλαίσιο λειτουργεί θετικά, όπου δεν υπάρχει παραβιάζονται ή παραβλέπονται τα συμμετοχικά δικαιώματα</p>

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΦΟΡΕΑΣ	ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΡΟΛΟΥ ΛΟΙΠΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΣΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΘΕΣΜΩΝ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ/ ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗΣ/ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ & ΠΡΟΣΔΟΚΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΑΣΗ ΤΟΥΣ
ΥΠΕΡΓ	<p>Η συμμετοχή των κοινωνικών εταίρων στην ανάπτυξη των θεσμών αυτών ήταν ανεπαρκής. Το συνδικαλιστικό κίνημα αποθάρρυνε τη σύσταση τους και οι εργοδότες ήταν αρνητικοί. Τα εργατικά συνδικάτα δεν αντιλήφθηκαν τη σημασία του θεσμού των συμβουλίων εργαζομένων.</p>
ΣΕΒ	<p>Ο νόμος 1767/ 1988 «Συμβούλια Εργαζομένων και άλλες εργατικές διατάξεις» δεν έτυχε ευρείας εφαρμογής. Η πραγματικότητα του συνδικαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα καθώς και η δομή του δεν ευνόησε το θεσμό αυτό. Οι λοιπές εργοδοτικές οργανώσεις δεν έχουν καμία συμμετοχή στο θέμα στην πράξη.</p>
ΓΣΕΕ	<p>Η κυβέρνηση και η εργοδοτική πλευρά έχουν απαξιωτική έως εχθρική στάση στην λειτουργία και στην διεύρυνση των συμμετοχικών θεσμών. Οι άλλοι κοινωνικοί εταίροι πρέπει να επιδείξουν μια άλλη πιο δημοκρατική και πιο σύγχρονη αντίληψη για τους συμμετοχικούς θεσμούς. Τα συνδικάτα θα πρέπει να τους πιέσουν σε αυτή την κατεύθυνση αλλά και τα ίδια να θέσουν μέσα στις</p>

	πρώτες προτεραιότητες τους τη συγκρότηση και τη διεύρυνση αυτών των θεσμών και τουλάχιστον την αξιοποίηση της υφιστάμενης νομοθεσίας.
ΠΟΕΠΔ-ΧΒ	Στην αρχή οι επιχειρήσεις δεν ήθελαν τα συμβούλια εργαζομένων, αλλά τελικά συμμορφώθηκαν. Σε αυτό ευθύνεται ο νόμος που ήταν ασαφής γιατί δεν καθόριζε ποιος θα αναλάμβανε την πρωτοβουλία για τη σύσταση τους. Πρέπει με πρωτοβουλία του συνδικαλιστικού κινήματος να λυθεί το πρόβλημα της σχέσης συμβουλίων εργαζομένων- συνδικάτων, ότι δηλ. δεν είναι αντίπαλα όργανα, γιατί δημιουργούνται παρεξηγήσεις.
ΟΒΕΣ	Οι επιχειρήσεις έχουν αρνητική θέση έναντι των συμμετοχικών δικαιωμάτων, δεν εκχωρούν τέτοια δικαιώματα και ανταποκρίνονται μόνο όταν τα εργατικά συνδικάτα διεκδικούν την εφαρμογή του θεσμικού πλαισίου. Οι εργοδότες πρέπει να ανταποκριθούν θετικά στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο.

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Ωστόσο, (πίνακες 4 και 5) η εργοδοτική πλευρά (ΣΕΒ) θεωρεί ότι υπάρχει κάποια επίδραση και μάλιστα πολλές φορές οι εξελίξεις στο ζήτημα του κοινωνικού διαλόγου στο επίπεδο των επιχειρήσεων προπορεύονται σε σχέση με τις αντίστοιχες μακροοικονομικές εξελίξεις. Ακόμη, η εργατική πλευρά του κλάδου Π/Λ θεωρεί ότι σε αυτό τον κλάδο υπάρχει παράδοση κοινωνικής εταιρικής των δύο πλευρών. Σε σχέση με τις πολυεθνικές επιχειρήσεις φαίνεται πως οι συμμετέχοντες συμφωνούν πως μάλλον ισχύει ότι και στις άλλες επιχειρήσεις, μολονότι ο συμμετέχων του Υπουργείου Εργασίας πιστεύει πως στις πολυεθνικές επιχειρήσεις οι συμμετοχικοί θεσμοί έχουν αναπτυχθεί περισσότερο από τις υπόλοιπες (εθνικές) επιχειρήσεις.

Επιπλέον, όσον αφορά το πρότυπο εργασιακών σχέσεων που ακολουθούν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα, φαίνεται πως οι συμμετέχοντες συγκλίνουν στην άποψη ότι αυτό επηρεάζεται τόσο από τα εθνικά χαρακτηριστικά των εργασιακών σχέσεων όσο και από τις ιδιαιτερότητες των εταιριών αυτών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4 : ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΦΟΡΕΑΣ	Πιστεύετε ότι οι πρόοδοι που επιτεύχθηκαν τα τελευταία χρόνια στο πεδίο του κοινωνικού διαλόγου στο μακροοικονομικό/ εθνικό επίπεδο απεικονίζονται στο επίπεδο των	Πιστεύετε ότι οι πρόοδοι που επιτεύχθηκαν τα τελευταία χρόνια στο πεδίο του κοινωνικού διαλόγου στο μακροοικονομικό/ εθνικό επίπεδο απεικονίζονται στις θυγατρικές
--------	--	--

	επιχειρήσεων;	επιχειρήσεις πολυεθνικών εταιριών στην Ελλάδα;
ΥΠΕΡΓ	Υπάρχουν προβλήματα στο επίπεδο των επιχειρήσεων γιατί τα συμβούλια εργαζομένων και τα επιχειρησιακά σωματεία είναι σε μικρό βαθμό αποδεκτά.	Εξαρτάται από τον αριθμό των εργαζομένων, ωστόσο στις πολυεθνικές επιχειρήσεις υπάρχουν θεσμοί συμμετοχής σε μεγαλύτερο βαθμό από τις εθνικές επιχειρήσεις.
ΣΕΒ	Οι επιχειρήσεις επηρεάζονται από τις εξελίξεις του κοινωνικού διαλόγου καθώς και από τη δημιουργία των θεσμών που εκάστοτε δημιουργούνται. Παρόλα αυτά πολλές φορές οι επιχειρήσεις προπορεύονται των ρυθμίσεων, όσον αφορά την ανάπτυξη πολιτικών εργασιακών σχέσεων και αυτό εξαρτάται από τις οικονομικές επιδόσεις και τις πολιτικές διοίκησης.	Ισχύει ότι και στις άλλες επιχειρήσεις.
ΓΣΕΕ	Όχι. Στις περισσότερες επιχειρήσεις λόγω εργοδοτικής αυθαιρεσίας αλλά και ανεπάρκειας των κρατικών ελεγκτικών μηχανισμών (επιθεωρήσεων εργασίας) παραβιάζεται κατάφωρα όχι μόνο η εργατική νομοθεσία αλλά και το Σύνταγμα της χώρας μας και η δημοκρατική ομαλότητα.	Σε ορισμένες από αυτές έχουν συγκροτηθεί ΕΣΕ, σε γενικές όμως γραμμές ισχύουν τα ίδια με τις ελληνικές επιχειρήσεις. Στο χώρο των τραπεζών οι πολυεθνικές απαγορεύουν τις περισσότερες φορές ακόμα και το δικαίωμα των εργαζομένων να συνδικαλίζονται ή όπου αυτό δεν το μπορούν επιδιώκουν να ενσωματώσουν το συνδικάτο ή συνδικαλιστές στη λογική της επιχείρησής τους.
ΠΟΕΠΔ-ΧΒ	Στον κλάδο εμπορίας και διύλισης υπάρχει παράδοση συνεργασίας των δύο πλευρών.	Ισχύει ότι και στις εθνικές επιχειρήσεις.
ΟΒΕΣ	Όχι	Σε μερικές περιπτώσεις ναι, σε μερικές όχι.

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

ΠΙΝΑΚΑΣ 5 : ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΦΟΡΕΑΣ	Πιστεύετε ότι οι πρόοδοι που επιτεύχθηκαν τα τελευταία χρόνια στο πεδίο του κοινωνικού διαλόγου στο μακροοικονομικό/ εθνικό επίπεδο απεικονίζονται στις θυγατρικές επιχειρήσεις πολυεθνικών εταιριών στην Ελλάδα;	Θεωρείτε ότι οι «νησίδες» εργασιακών σχέσεων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο των πολυεθνικών εταιριών στην Ελλάδα ανταποκρίνονται στο εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων ή καθορίζονται από τις ιδιαιτερότητες αυτών των εταιριών;
ΥΠΕΡΓ	Εξαρτάται από τον αριθμό των εργαζομένων, ωστόσο στις πολυεθνικές επιχειρήσεις υπάρχουν θεσμοί συμμετοχής σε μεγαλύτερο βαθμό από τις εθνικές επιχειρήσεις.	Δεν υπάρχει διαφορά.
ΣΕΒ	Ισχύει ότι και στις άλλες επιχειρήσεις.	Προκύπτουν από συνδυασμό πολιτικών και των δύο στοιχείων.
ΓΣΕΕ	Σε ορισμένες από αυτές έχουν συγκροτηθεί ΕΣΕ, σε γενικές όμως γραμμές ισχύουν τα ίδια με τις ελληνικές επιχειρήσεις. Στο χώρο των τραπεζών οι πολυεθνικές απαγορεύουν τις περισσότερες φορές ακόμα και το δικαίωμα των εργαζομένων να συνδικαλιζονται ή όπου αυτό δεν το μπορούν επιδιώκουν να ενσωματώσουν το συνδικάτο ή συνδικαλιστές στη λογική της επιχείρησής τους.	Συμβαίνουν και τα δύο, ένα διπλό δηλαδή σύστημα.
ΠΟΕΠΔ-ΧΒ	Ισχύει ότι και στις εθνικές επιχειρήσεις.	Μάλλον όχι, υπάρχουν πολλές δυσκολίες στον ιδιωτικό τομέα και η ΓΣΕΕ θα πρέπει να αναλάβει πρωτοβουλία για το θέμα αυτό.
ΟΒΕΣ	Σε μερικές περιπτώσεις ναι, σε μερικές όχι.	Επικρατεί μία μικτή κατάσταση. Συνήθως οι πολυεθνικές επιχειρήσεις αλλάζουν τις εργασιακές σχέσεις και τις προσαρμόζουν στα μέτρα τους,

		επικαλούμενες ανταγωνιστικότητας.	προβλήματα
--	--	--------------------------------------	------------

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Στους πίνακες 6 και 7 είναι φανερό πως ευεργετικές επιδράσεις των ΕΣΕ εντοπίζονται μόνο στις απόψεις των εργατικών οργανώσεων και ειδικότερα στις ευρωπαϊκές επικοινωνίες των εργαζομένων, τη λήψη πληροφόρησης από τον εργοδότη για σημαντικές πτυχές της λειτουργίας της εταιρίας/ ομίλου, την ενίσχυση του διεκδικητικού πλαισίου των συνδικάτων. Ωστόσο, κανείς από τους συμμετέχοντες δεν δήλωσε κάποια αρνητική επίδραση από τη λειτουργία των ΕΣΕ.

Στο ζήτημα της συμβολής των ΕΣΕ στον ευρωπαϊσμό του εθνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων φαίνεται πως οι συμμετέχοντες συμπλέουν στην άποψη ότι μία ανάλογη εξέλιξη ενδεχομένως να πραγματοποιηθεί στο μέλλον. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες θεωρούν ότι η οργάνωση που εκπροσωπούν θα μπορούσε να διαδραματίσει κάποιο ρόλο σε ενδεχόμενες ευρωπαϊκές συλλογικές διαπραγματεύσεις στο μέλλον (ο ΣΕΒ συμμετέχει ήδη διαμέσου της UNICE). Επιπλέον, ενώ η εργατική πλευρά θεωρεί ότι η σύσταση και λειτουργία των ΕΣΕ προωθεί τη συνεργασία με τις συγγενείς οργανώσεις σε ευρωπαϊκή κλίμακα, δε συμβαίνει κάτι τέτοιο με τον ΣΕΒ, ο οποίος, όμως, διαθέτει ήδη μία εμπεδωμένη συνεργασία με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές εργοδοτικές οργανώσεις διαμέσου της UNICE.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΣΕ

ΦΟΡΕΑΣ	ΥΠΕΡΓ	ΣΕΒ	ΓΣΕΕ
Ποιες θεωρείτε τις σημαντικότερες ευεργετικές επιδράσεις από τη λειτουργία των ΕΣΕ για το ελληνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων;	Η ίδια η συμμετοχή είναι ένα παλαιό αίτημα.	Δεν έχουν διαπιστωθεί ευεργετικές ή αρνητικές επιδράσεις στο ελληνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων από τη λειτουργία των ΕΣΕ. Επειδή η λειτουργία των ΕΣΕ αφορά σε ένα πολύ μικρό μέρος των ελληνικών επιχειρήσεων. Θα ήταν ενδιαφέρον	Ενισχύουν τον προγραμματικό λόγο των συνδικάτων όσον αφορά τη διεκδίκηση σύγχρονων και αναβαθμισμένων εργασιακών σχέσεων από τον εργοδότη τους.

<p>Ποιες θεωρείτε τις κυριότερες αρνητικές επιδράσεις;</p>	<p>Δεν υπάρχουν</p>	<p>να εξεταστούν τα αποτελέσματα στις εργασιακές σχέσεις μετά την εφαρμογή της νέας οδηγίας περί πληροφόρησης και διαβούλευσης των εργαζομένων στο εθνικό επίπεδο.</p>	<p>Μέχρι αυτή τη στιγμή δεν είχαμε τέτοιες επιδράσεις.</p>
<p>Πιστεύετε ότι ο θεσμός των ΕΣΕ συμβάλει στον ευρωπαϊσμό του εθνικού συστήματος των εργασιακών σχέσεων;</p>	<p>Προς το παρόν δε φαίνεται κάτι τέτοιο, ίσως να συμβεί στο μέλλον.</p>	<p>Ίσως ναι, στο βαθμό που οι ευρωπαϊκές εξελίξεις επηρεάζουν τα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων.</p>	<p>Μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα ναι, γιατί προϋποθέτει και την πραγματική σύγκλιση της χώρας μας.</p>
<p>Θεωρείτε ότι η οργάνωσή σας θα μπορούσε στο μέλλον να παίξει κάποιο ρόλο σε υπερεθνικές (ευρωπαϊκές) συλλογικές διαπραγματεύσεις; Διευκρινίστε.</p>	<p>Οι κοινωνικοί εταίροι μπορούν και πρέπει να βρουν λύσεις με διαπραγματεύσεις.</p>	<p>Ήδη, ο ΣΕΒ συμμετέχει στις συλλογικές διαπραγματεύσεις που διεξάγονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο μεταξύ της UNICE και της ETUC, οι οποίες αφορούν θέματα εργασιακά/κοινωνικά οριζόντιου χαρακτήρα και με στόχο την επίτευξη συμφωνιών πλαισίων.</p>	<p>Βεβαίως, γιατί συμμετέχουμε στην εκτελεστική επιτροπή της ΣΕΣ που πιέζει σε αυτή την κατεύθυνση.</p>
<p>Θεωρείτε ότι η λειτουργία των ΕΣΕ προώθησε τη συνεργασία με τις συγγενείς οργανώσεις σε ευρωπαϊκή κλίμακα;</p>	<p>Τη συνεργασία με το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.</p>	<p>Μάλλον όχι.</p>	<p>Αναμφισβήτητα ναι.</p>

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

ΠΙΝΑΚΑΣ 7 : ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΣΕ (κλαδικοί φορείς)

ΦΟΡΕΑΣ	ΠΟΕΠΔ-ΧΒ	ΟΒΕΣ
Ποιες θεωρείτε τις σημαντικότερες ευεργετικές επιδράσεις από τη λειτουργία των ΕΣΕ για το ελληνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων;	Το θετικό είναι υποχρέωση του εργοδότη να δώσει πληροφόρηση που παλιά δεν έδινε (π.χ. να αναλύει οικονομικά αποτελέσματα και επενδύσεις και να συζητεί για αυτά).	Ευρωπαϊκές επαφές των εκπροσώπων των εργαζομένων, καλύτερη εικόνα του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι, προθάλαμος για την ευρωπαϊκή επιχείρηση.
Ποιες θεωρείτε τις κυριότερες αρνητικές επιδράσεις;	Δεν υπάρχουν από τα ΕΣΕ. Μόνο από τα τοπικά συμβούλια εργαζομένων και τη σύγκρουση τους μερικές φορές με τα σωματεία.	Διαφορετικές εργασιακές σχέσεις σε κάθε χώρα, διαφορετικές αντιλήψεις για τα ΕΣΕ, περιορισμένες οι δυνατότητες του συνδικαλιστικού κινήματος για τα σοβαρά ζητήματα που τους απασχολούν.
Πιστεύετε ότι ο θεσμός των ΕΣΕ συμβάλει στον ευρωπαϊσμό του εθνικού συστήματος των εργασιακών σχέσεων;	Είναι πρόωρο, θα μπορούσε όμως. Το συνδικαλιστικό κίνημα δεν κατάφερε να έχει ισότιμη συνεργασία σε ευρωπαϊκό επίπεδο λόγω διαφορετικών νοοτροπιών, ενώ οι επιχειρήσεις το έχουν καταφέρει.	Ναι
Θεωρείτε ότι η οργάνωσής σας θα μπορούσε στο μέλλον να παίξει κάποιο ρόλο σε υπερεθνικές (ευρωπαϊκές) συλλογικές διαπραγματεύσεις; Διευκρινίστε.	Θα μπορούσε. Γίνεται κάποιο βήμα δειλά-δειλά στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Ενέργειας, που όμως δεν έχει ωριμάσει ακόμη.	Ναι. Όπως καθιερώθηκε με νόμο στη χώρα μας η επιχειρησιακή συλλογική σύμβαση εργασίας, έτσι μπορεί να θεσμοθετηθεί στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής επιχείρησης η αντίστοιχη Συλλογική Σύμβαση.

Θεωρείτε ότι η λειτουργία των ΕΣΕ προώθησε τη συν-εργασία με τις συγγενείς οργανώσεις σε ευρωπαϊκή κλίμακα;	Ναι	Ναι.
---	-----	------

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Στους πίνακες 8 και 9 είναι πρόδηλο ότι οι συμμετέχοντες συμπλέουν στην άποψη ότι τα ΕΣΕ διευρύνουν τη δυνατότητα προώθησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού στις αντίστοιχες πολυεθνικές επιχειρήσεις, ενώ ισχυρή είναι και η άποψη (με εξαίρεση τον ΣΕΒ) ότι τα ΕΣΕ αποτελούν μέρος ενός αναδυόμενου ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων.

Το ζήτημα της θετικής σχέσης των ΕΣΕ με το εγχείρημα της καθιέρωσης ευρωπαϊκών συλλογικών διαπραγματεύσεων φαίνεται πως βρίσκει γόνιμο έδαφος στις απόψεις της εργατικής πλευράς (κυρίως ως μελλοντική προοπτική υπό προϋποθέσεις), δεδομένου ότι τα εργατικά συνδικάτα στην Ευρώπη παραμένουν οι πρωταγωνιστές του εγχειρήματος. Ωστόσο, τη θέση αυτή δε συμμερίζεται η εργοδοτική πλευρά (ΣΕΒ).

Επίσης, φαίνεται ότι οι συμμετέχοντες συγκλίνουν στην άποψη πως τα ΕΣΕ παρέχουν τη δυνατότητα ανάπτυξης των σχέσεων και της συνεργασίας μεταξύ των συνδικαλιστικών οργανώσεων σε ευρωπαϊκή κλίμακα, εξέλιξη που αποτελεί ζητούμενο κυρίως για την εργατική πλευρά, ενώ η εργοδοτική πλευρά διαθέτει ήδη ένα ικανοποιητικό βαθμό αποτελεσματικής συνεργασίας, που μάλλον προηγήθηκε της σύστασης και λειτουργίας των ΕΣΕ.

Η συμβολή των ΕΣΕ στη μελλοντική σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων σε επίπεδο ομίλων/ εταιριών είναι κατά τους συμμετέχοντες μία υπαρκτή πλην όμως αβέβαιη πραγματικότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΣΕ

ΦΟΡΕΑΣ	ΥΠΕΡΓ	ΣΕΒ	ΓΣΕΕ
Πιστεύετε ότι τα ΕΣΕ διευρύνουν τη δυνατότητα προώθησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις;	-	Οι πολιτικές ανθρώπινου δυναμικού υπάρχουν ήδη στις πολυεθνικές εταιρίες ανεξάρτητα από τα ΕΣΕ. Θεωρούμε ότι τα ΕΣΕ μπορούν ίσως να συμβάλουν σε επίπεδο συντονισμού των ενεργειών καθώς και στο εύρος εφαρμογής των πολιτικών αυτών.	Ναι, με την προϋπόθεση ότι πιέζουν τα συνδικάτα σε αυτή την κατεύθυνση.
Θεωρείτε ότι τα ΕΣΕ αποτελούν μέρος ενός αναδυόμενου ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων; Διευκρινίστε.	Ναι, πιθανότατα.	Όχι. Με βάση τη Συνθήκη του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ, μέσω των ευρωπαϊκών συλλογικών διαπραγματεύσεων διαμορφώνονται ήδη συμφωνίες με περιεχόμενο πλαίσια αρχών και κανόνων σε επιμέρους θεσμικά ζητήματα λαμβάνοντας υπόψη τις εθνικές ιδιαιτερότητες των κρατών μελών.	Ναι, εφόσον όμως συμπληρωθούν με τη δυνατότητα υπογραφής και ευρωπαϊκών συλλογικών συμβάσεων εργασίας.
Θεωρείτε ότι τα ΕΣΕ μπορεί να αποτελέσουν το πρώτο βήμα προς την καθιέρωση συλλογικών διαπραγματεύσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο; Σε επίπεδο κλάδου ή ομίλου εταιριών;	Δεν μπορούν εύκολα οι κοινωνικοί εταίροι να συμφωνήσουν, ίσως αργότερα να συμβεί κάτι τέτοιο.	Όχι	Ναι

<p>Θεωρείτε ότι τα ΕΣΕ παρέχουν τη δυνατότητα ανάπτυξης των σχέσεων και της συνεργασίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων σε ευρωπαϊκό επίπεδο;</p>	<p>Ναι, σίγουρα.</p>	<p>Η συνεργασία μεταξύ των συνδικαλιστικών οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων στο ευρωπαϊκό επίπεδο υπάρχει ήδη από ανεξάρτητες αφετηρίες.</p>	<p>Μόνο αν τα ΕΣΕ στηρίζονται και από ισχυρά συνδικάτα.</p>
<p>Πιστεύετε ότι τα ΕΣΕ θα συμβάλλουν μελλοντικά σε μία ομογενοποίηση/ σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων σε επίπεδο ομίλων/ εταιριών;</p>	<p>-</p>	<p>Δεν αποκλείεται, εξαρτάται όμως από τα δεδομένα κάθε επιχείρησης.</p>	<p>Ναι</p>

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

ΠΙΝΑΚΑΣ 9: ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΕΣΕ (κλαδικοί φορείς)

ΦΟΡΕΑΣ	ΠΟΕΠΔ-ΧΒ	ΟΒΕΣ
<p>Πιστεύετε ότι τα ΕΣΕ διευρύνουν τη δυνατότητα προώθησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις;</p>	<p>Οι εργοδότες είναι πολύ πιο μπροστά από το συνδικαλιστικό κίνημα και τα συμβούλια εργαζομένων γιατί οι επιχειρήσεις και ιδίως οι πολυεθνικές έχουν κοινή πολιτική. Η δομή των συνδικάτων τα κάνει να ακολουθούν τις εξελίξεις και δεν έχουν δυνατότητες γιατί δεν υπάρχει παρόμοια οργάνωση με τον εργοδότη.</p>	<p>Ναι.</p>

<p>Θεωρείτε ότι τα ΕΣΕ αποτελούν μέρος ενός αναδυόμενου ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων; Διευκρινίστε.</p>	<p>Μπορεί να πάρει αυτή τη μορφή, αν το βοηθήσουν τα συνδικάτα και οι ενδιαφερόμενοι φορείς.</p>	<p>Ναι. Στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης η Ευρώπη πρέπει να διατηρήσει τον πολιτισμό που διαμορφώθηκε στις κοινωνικές σχέσεις στο κοινωνικό σύστημα της Ευρώπης.</p>
<p>Θεωρείτε ότι τα ΕΣΕ μπορεί να αποτελέσουν το πρώτο βήμα προς την καθιέρωση συλλογικών διαπραγματεύσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο; Σε επίπεδο κλάδου ή ομίλου εταιριών;</p>	<p>Θεωρητικά ναι, αλλά ήμαστε μακριά από αυτό και στα δύο επίπεδα.</p>	<p>Ναι, έγινε ήδη το πρώτο βήμα με τις συμφωνίες που έγιναν στα πλαίσια των μικρών δυνατοτήτων που έχουν τα ΕΣΕ.</p>
<p>Θεωρείτε ότι τα ΕΣΕ παρέχουν τη δυνατότητα ανάπτυξης των σχέσεων και της συνεργασίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων των κοινωνικών εταίρων σε ευρωπαϊκό επίπεδο;</p>	<p>Ναι, σίγουρα</p>	<p>Ναι, έστω και περιορισμένα.</p>
<p>Πιστεύετε ότι τα ΕΣΕ θα συμβάλλουν μελλοντικά σε μία ομογενοποίηση/ σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων σε επίπεδο ομίλων/ εταιριών;</p>	<p>Υπάρχει αυτή η δυνατότητα και οι προϋποθέσεις αλλά είναι αμφίβολο αν θα γίνει. Πρέπει να γίνει συντονισμός και με τους άλλους ευρωπαίους συναδέλφους.</p>	<p>Ναι, πρέπει να υλοποιήσουμε την πραγματική σύγκλιση στο επίπεδο της ποιότητας ζωής.</p>

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία στοιχείων της πρωτογενούς έρευνας

Συζήτηση

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας γίνεται αποδεκτή η παραδοχή ότι τα ΕΣΕ συμβάλουν στον ευρωπαϊσμό των εργασιακών σχέσεων στην Ελλάδα. Ειδικότερα, τα ΕΣΕ κυρίως προωθούν τη συνεργασία των συνδικαλιστικών οργανώσεων (εργοδοτών /εργαζομένων) σε ευρωπαϊκή κλίμακα, διευρύνουν τη δυνατότητα προώθησης μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ανθρώπινου δυναμικού από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, αποτελούν μέρος ενός αναδυόμενου ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, αποτελούν ένα δίαυλο επικοινωνίας των ενδιαφερόμενων μερών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, συμβάλλουν σε μία ομογενοποίηση/ σύγκλιση των εργασιακών σχέσεων στο πλαίσιο των πολυεθνικών ομίλων/ εταιριών.

Η ένταξη των ΕΣΕ στο εθνικό θεσμικό πλέγμα των εργασιακών σχέσεων, στο οποίο δεν υφίσταται η μακρά παράδοση συμμετοχικών θεσμών που εμφανίζεται σε άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, έχει δρομολογήσει έναν προβληματισμό σε σχέση με τις δυνητικές επιδράσεις των ΕΣΕ στον ευρωπαϊσμό του ελληνικού συστήματος εργασιακών σχέσεων.

Είναι πρόδηλο ότι εξακολουθεί να επικρατεί μεγάλη ασάφεια σχετικά με την έννοια του ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, ενώ η όποια συνεργασία εργατικών και εργοδοτικών οργανώσεων σε εθνική κλίμακα δεν αντανακλάται κατ' ανάγκη στις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Είναι, άλλωστε, πολύ πιθανό πως αν πρόκειται κάποιες οργανώσεις κοινωνικών εταίρων να επηρεάσουν με τη στρατηγική τους τις εργασιακές σχέσεις στο πλαίσιο των πολυεθνικών ομίλων, αυτές δε θα είναι τόσο οι εθνικές οργανώσεις, όσο οι ευρωπαϊκές (ETUC, UNICE κ.λπ).

Το στοιχείο αυτό ίσως αποτελεί -με κάθε επιφύλαξη- μία συνηγορία της άποψης του Schulten (1996) πως οι πολυεθνικές εταιρίες που διαθέτουν ΕΣΕ τείνουν να αποκοπούν σταδιακά από τα εθνικά συστήματα εργασιακών σχέσεων και να δημιουργήσουν «νησίδες ευρωπαϊκών εργασιακών σχέσεων». Αντίθετα, οι υπόλοιπες μικρότερου μεγέθους επιχειρήσεις παραμένουν προσκολλημένες στο εθνικό σύστημα ρύθμισης των εργασιακών σχέσεων.

Η συγκριτική ανάλυση των δύο υπό διερεύνηση κλάδων επιβεβαιώνει την τάση που έχει διαγνωσθεί πως σε πολλές πολυεθνικές εταιρίες υφίσταται ταυτόχρονα μία τάση για αύξουσα αποκέντρωση προς τις αυτόνομες επιχειρηματικές μονάδες

(business units) και μία συγκέντρωση στο ευρωπαϊκό επίπεδο. Με άλλα λόγια, η αύξηση του βαθμού μεταβίβασης αρμοδιοτήτων προς αυτόνομες επιχειρηματικές μονάδες και η ανάγκη για εσωτερικό συντονισμό και έλεγχο, επιτυγχάνονται διαμέσου μιας τάσης συγκέντρωσης (glocalization) σε ευρωπαϊκό/ παγκόσμιο επίπεδο (Marginson & Sisson, 1996a).

Συμπερασματικά, φαίνεται πως ισχύει η διαπίστωση ότι στη διαδικασία διεθνοποίησης των εργασιακών σχέσεων την πρωτοκαθεδρία κατέχουν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Με αυτή την έννοια, ο προσανατολισμός του ευρωπαϊσμού των εργασιακών σχέσεων, που συντελείται τα τελευταία χρόνια φαίνεται πως εξυπηρετεί πολύ περισσότερο τις ανάγκες των επιχειρήσεων να ομογενοποιήσουν και να διεθνοποιήσουν κάποιες από τις οικονομικές τους λειτουργίες παρά την επιθυμία των εργατικών συνδικάτων να δημιουργήσουν ισχυρούς πυλώνες ενός ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων.

Επομένως, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η παράδοξη διαπίστωση πως ενώ το ευρωπαϊκό συνδικαλιστικό κίνημα δε φείσθηκε πολυετών προσπαθειών για την υιοθέτηση μιας οδηγίας για τη συμμετοχή των εργαζομένων στις πολυεθνικές εταιρίες, είναι μάλλον η πλευρά των επιχειρήσεων που προς το παρόν ωφελείται περισσότερο από τη σύσταση και λειτουργία των ΕΣΕ. Άλλωστε, η οδηγία 94/45/ΕΚ εμφανίστηκε στο στερέωμα των εργασιακών σχέσεων της Γηραιάς Ηπείρου, σε μια εποχή που η συμμετοχή των εργαζομένων είχε πλέον αναπροσανατολιστεί προς την εξυπηρέτηση κυρίως επιχειρησιακών και διοικητικών σκοπών (που επιδίωκαν οι διοικήσεις) και όχι δημοκρατικών και ανθρωπιστικών (που πρέσβευαν τα εργατικά συνδικάτα).

Αντίθετα, τα προσδοκώμενα κρίσιμα οφέλη της εργατικής πλευράς, που εντοπίζονται στο επίπεδο των δυνατοτήτων της συνομολόγησης ευρωπαϊκών συλλογικών συμβάσεων εργασίας, της σύγκλισης των όρων απασχόλησης των εργαζόμενων στο πλαίσιο των πολυεθνικών οικονομικών ομίλων, της ενεργοποίησης ενός ευρωπαϊκού επιπέδου συνδικαλιστικής δράσης και τελικά της ανάδυσης ενός ευρωπαϊκού συστήματος εργασιακών σχέσεων, φαίνεται ότι προς το παρόν παραπέμπονται στις ελληνικές καλένδες. Οι επιλογές και οι πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κοινωνικών εταίρων τα επόμενα χρόνια σε αυτό το πεδίο θα δείξουν, αν μία ανάλογη εξέλιξη είναι επιθυμητή και κυρίως εφικτή.

Βιβλιογραφία

- Κουζής, Γ. (2001), *Εργασιακές Σχέσεις και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση*, Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Κουτρούκης, Θ. & Πετράς, Ν. (1997), Ευρωπαϊκά Συμβούλια Επιχειρήσεων: Η επόμενη ημέρα του κοινωνικού διαλόγου στην Ευρώπη, *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, 7, 43-60.
- Κυριαζή, Ν. (1999), *Η κοινωνιολογική έρευνα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Buschak, W. (1996), European Works Councils- a step towards the Europeanisation of Industrial Relations, *European Works Councils Bulletin*, 6, 20.
- Carley, M. (2001), *Bargaining at European level? Joint texts negotiated by European Works Councils*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working conditions.
- Kerckhofs, P. (2000), *European Works Council: Literature overview*, Brussels: ETUI.
- Knudsen, H. (2000), *European Works Councils: The experience among Danish employee representatives and managers*, paper to IIRA 12th World Congress, Tokyo, May 29-June 2.
- Lamers, J. (1998), *The added value of European Works Councils*, Haarlem: AWWN.
- Lecher, W. & Rüb, S. (1999), The constitution of European Works Councils: From information forum to social actor?, *European Journal of Industrial Relations*, 5,1, 7-25.
- Lecher, W., Nagel B. & Platzer H.-W. (1999), *The establishment of European Works Councils: From information committee to social actor*, Aldershot: Ashgate.
- Lecher, W., Platzer H.-W., Rüb, S. & Weiner K.-P. (2002), *European Works Councils: Negotiated Europeanisation*, Aldershot: Ashgate.
- Marginson, P. (1992), European Integration and Transnational Management –Union Relations in the Enterprise, *British Journal of Industrial Relations*, 30, 4, 529-545.
- Marginson, P. (2000), The Eurocompany and Euro Industrial Relations, *European Journal of Industrial Relations*, 1, 9-34.
- Marginson, P. & Sisson, K. (1994), The structure of transnational capital in Europe: the emerging Euro-Company and its implications for industrial relations, in Hyman, R. & Ferner, A. (eds), *New Frontiers in European Industrial Relations*, Oxford: Blackwell, 15-51.

- Marginson, P. & Sisson, K. (1996a), Multinational Companies and the Future of Collective Bargaining: a review of the Research issues, *European Journal of Industrial Relations*, 2 (2), 173-197.
- Marginson, P. & Sisson, K. (1996b), European Works Councils – Opening the door to European Bargaining?, *Industrielle Beziehungen*, 3 (3), 229-236.
- Marginson, P. & Sisson, K. (2001), *European Dimensions to collective bargaining: New symmetries within an asymmetric process?*, paper to the 6th European IIRA Congress, Oslo, 25-29 June.
- Müller, T. & Hoffman, A. (2001), EWC Research: a review of the literature, *Warwick Papers in Industrial Relations*, Nr. 65.
- Schulten, T. (1996), European Works Councils: Prospects for a New system of European Industrial Relations, *European Journal of Industrial Relations*, 2 (3), 303-324.
- Streeck, W. (1997), Neither European Nor Works Councils: A reply to Paul Knutsen, *Economic and Industrial Democracy*, 18 (2), 325-337.
- Streeck, W. (1998), *The internationalization of Industrial Relations in Europe: Prospects and Problems*, MPIfG Discussion paper 98/2.
- Wallis, E. (2000), *Industrial Relations in the privatised coal industry: continuity, change and contradictions*, Aldershot: Ashgate.

Συγχρηματοδοτούμενα Προγράμματα και η συμβολή τους στην Περιφερειακή και Τοπική Ανάπτυξη στην Ελλάδα

*Δεληθέου Βασιλική #, Ποδηματάς Ελευθέριος *, Μιχαλάκη Ευανθία [‡]*

Περίληψη

Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από τα γεωμορφολογικά της χαρακτηριστικά, καθώς είναι μια ορεινή χώρα και, ταυτόχρονα, έχει τα πιο κατοικημένα νησιά στην Ευρώπη. Επιπρόσθετα, ο πληθυσμός της δεν μοιράζεται εξίσου σε ολόκληρη την επικράτεια, αλλά συγκεντρώνεται στα δύο μητροπολιτικά κέντρα (Αθήνα - Θεσσαλονίκη), γεγονός που οδηγεί σε άνιση κατανομή πόρων μεταξύ περιφερειών και δυσμενείς συνθήκες ανάπτυξης στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές. Επομένως, θα πρέπει να υπάρξει μια ορθολογική αντίδραση στα προβλήματα που εντοπίζονται σε μια προσπάθεια εξάλειψης των περιφερειακών ανισοτήτων και των επιπτώσεών τους. Ο Αναπτυξιακός Σχεδιασμός και ο Περιφερειακός Σχεδιασμός καθορίζουν την πολιτική που πρέπει να ασκείται προκειμένου να επιτευχθεί ισορροπημένη ανάπτυξη στον χώρο, χωρίς να παραβιάζονται οι σχετικοί κανονισμοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στην Ελλάδα ο Αναπτυξιακός Σχεδιασμός και ο Περιφερειακός Σχεδιασμός της χώρας πραγματοποιήθηκαν κυρίως μέσω των Ολοκληρωμένων Μεσογειακών Προγραμμάτων (ΟΜΠ) 1986-1992, τριών Κοινοτικών Πλαισίων Στήριξης, του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) 2007-2013 και του τρέχοντος Προγράμματος (ΕΣΠΑ) 2014 -2020. Αυτά τα προγράμματα περιφερειακής αναπτυξιακής πολιτικής δεν βασίζονται μόνο σε εθνικούς πόρους αλλά συγχρηματοδοτούνται και από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο προσανατολισμός των προαναφερθέντων αναπτυξιακών και θεματικών στόχων προσαρμόζεται σε κάθε περίοδο προγραμματισμού ανάλογα με τις ανάγκες και τα χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής. Οι κύριοι στόχοι της στρατηγικής «Ευρώπη 2020» είναι η έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη, η οποία στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020 στη χώρα μας μπορεί να επιδιωχθεί μέσω ένδεκα (11) θεματικών στόχων. Στην ενσωμάτωση αυτών των κατευθύνσεων ανάπτυξης του προγράμματος ΕΣΠΑ 2014-2020 συμβάλλουν οι δήμοι κάθε περιοχής, καθώς μπορούν να εκμεταλλευτούν και να συγχρηματοδοτήσουν προγράμματα που στοχεύουν σε μικρότερες χωρικές κλίμακες (LAU 1).

Το άρθρο αυτό στοχεύει στο να προσεγγίσει τη σημασία και τη συμβολή των προαναφερθέντων προγραμμάτων στην προώθηση της περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: Περιφερειακός Προγραμματισμός, Συγχρηματοδοτούμενα Προγράμματα, Περιφερειακή Ανάπτυξη, Τοπική Ανάπτυξη.

Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα

* Μεταπτυχιακό Δίπλωμα στη Βιώσιμη Ανάπτυξη, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα. Υποψήφιος Διδάκτορας, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα

[‡] Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα

Εισαγωγή

Η Ελλάδα διανύει μια περίοδο έντονης οικονομικής ύφεσης, που επηρεάζει την Περιφερειακή και Τοπική Ανάπτυξή της. Τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα συμβάλλουν στην βελτίωση της υφιστάμενης κατάστασης στη χώρα, καθώς χαράζουν μια προγραμματισμένη πολιτική περιορισμού των προβλημάτων της και καθοδηγούν την ανάπτυξή της. Η συμβολή σε αυτά γίνεται με Κοινοτικούς, Εθνικούς (Περιφερειακούς και Δημοτικούς) και Ιδιωτικούς Πόρους.

Οι κοινοτικοί πόροι είναι η κύρια πηγή χρηματοδότησης της αναπτυξιακής πολιτικής στην Ελλάδα. Τα πέντε μεγάλα ταμεία, που συγχρηματοδοτούν αυτή την Πολιτική είναι το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), το οποίο ενισχύει την Περιφερειακή και Αστική Ανάπτυξη, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ), το οποίο ενθαρρύνει την κοινωνική ένταξη και χρηστή διακυβέρνηση και το Ταμείο Συνοχής (ΤΣ), το οποίο συμβάλλει στην οικονομική σύγκλιση των λιγότερο αναπτυγμένων Περιφερειών. Επιπροσθέτως, το Ευρωπαϊκό Γεωργικό Ταμείο Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΓΤΑΑ) και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Θάλασσας και Αλιείας (ΕΤΘΑ) βοηθούν συγκεκριμένους τομείς οικονομικής δραστηριότητας (το πρώτο τον αγροτικό κλάδο και το δεύτερο την αλιεία).

Τα έσοδα του Κράτους προέρχονται κυρίως από φόρους, δανεισμό και σε πολύ μικρό βαθμό από επιχειρηματική δραστηριότητα. Η φορολογία ως μέσω εισπραξης εσόδων γίνεται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Ο δημόσιος δανεισμός προσφέρει έσοδα στο κράτος που, αν αξιοποιηθούν σωστά, θα οδηγήσουν στην Οικονομική και Περιφερειακή Ανάπτυξη. Το Δημόσιο μπορεί να προβεί σε εσωτερικό ή εξωτερικό δανεισμό.

Τα έσοδα των Περιφερειών, που συμβάλλουν στα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα εξασφαλίζονται μέσω των ΚΑΠ και δίνονται μέσω του Τακτικού Προϋπολογισμού και του Τ.Π. και Δανείων.

Τα έσοδα των Δήμων, που συγχρηματοδοτούν προγράμματα, προέρχονται από επιχορηγήσεις του κρατικού προϋπολογισμού, εισοδήματα που λαμβάνει από την αξιοποίηση της κινητής και ακίνητης περιουσίας του, τοπικά δυνητικά τέλη και εισφορές, ανταποδοτικά τέλη και δικαιώματα και τέλος φόρους, εισφορές και τέλη (Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Ι., 2016). Οι Δήμοι μπορούν να αυξήσουν τα έσοδά τους και από μη αναμενόμενες πράξεις.

Στα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα μπορεί να συμβάλει και ο ιδιωτικός τομέας. Με την συμβολή του περιορίζει σε ικανοποιητικό βαθμό το κόστος του προγράμματος, τηρούνται τα χρονοδιαγράμματα και χρησιμοποιεί νέες τεχνολογίες και τεχνογνωσία για να μειώσει τα κόστη.

Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ)

Με την Τρίτη Διεύρυνση της ΕΟΚ, και την είσοδο σε αυτή των χωρών της Ιβηρικής Χερσονήσου (Ισπανία, Πορτογαλία), οι νότιες περιοχές της κοινότητας πίεσαν για την ανάπτυξη μιας πολιτικής, που θα εξομαλύνει τις επιπτώσεις της νέας διεύρυνσης (Γιώτη-Παπαδάκη Ο., 2010). Αποτέλεσμα αυτών των διαπραγματεύσεων ήταν τα Μεσογειακά Ολοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ), που εφαρμόστηκαν στις Περιφέρειες της Νότιας Γαλλίας, της Νότιας Ιταλίας και σε όλη την Ελλάδα (Παπαδασκαλόπουλος Α. και Χριστοφάκης Μ., 2016).

Είναι ολοκληρωμένα προγράμματα, που έχουν χωρική και κλαδική διάσταση. Στην Ελλάδα εφαρμόστηκαν συνολικά 7 ΜΟΠ. Τα 6 από αυτά είχαν χωρική διάσταση και ένα είχε κλαδική διάσταση, που αναφερόταν στον κλάδο της Πληροφορικής. Οι δράσεις, που περιλαμβάνονταν στα ΜΟΠ, αφορούσαν τους τομείς της γεωργίας, της αλιείας, της βιομηχανίας–βιοτεχνίας-ΜΜΕ, τις υπηρεσίες και το ανθρώπινο δυναμικό (Παπαδασκαλόπουλος Α. και Χριστοφάκης Μ., 2016).

Η χρηματοδότηση των προγραμμάτων έγινε από τα Διαρθρωτικά Ταμεία της Κοινότητας, από δάνεια της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων (ΕΤΕπ) και από πρόσθετους ειδικούς πόρους του κοινοτικού προϋπολογισμού. Η χρηματοδότηση των έργων από την κοινότητα δεν μπορούσε να υπερβαίνει το 70% του συνολικού κόστους.

Μέσω των χρηματοδοτήσεων από τα ΜΟΠ, η Ελλάδα επωφελήθηκε από σημαντικές εισροές πόρων. Η Περιφερειακή και Τοπική Πολιτική εφαρμόστηκε με συνοχή και αλληλεξάρτηση προκειμένου να επιτευχθούν συγκεκριμένοι και ιεραρχημένοι στόχοι. Μείζονος σημασίας είναι ότι σε αυτά συνεργάστηκαν ο δημόσιος ο ιδιωτικός τομέας και ότι στην κατάρτισή τους ενεργό ρόλο είχαν οι τοπικοί φορείς (Παπαδασκαλόπουλος Α. και Χριστοφάκης Μ., 2016).

Προγραμματικές Περίοδοι Ευρωπαϊκών Συγχρηματοδοτούμενων Προγραμμάτων

Τα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης, ως μη επιστρεπτέες ενισχύσεις, ήταν αποτέλεσμα της μεταρρύθμισης των Διαρθρωτικών Ταμείων, με σκοπό την ενίσχυση της οικονομικής και κοινωνική συνοχής της Κοινότητας. Το πρώτο ΚΠΣ πραγματοποιήθηκε την περίοδο 1989-1993 και διέθεσε συνολικά περίπου 15,5 δισεκ. ECU (Παπαδασκαλόπουλος Α. και Χριστοφάκης Μ., 2016). Οι κύριοι άξονες προτεραιότητας ήταν έξι (6).

Ο έκτος άξονας - Περιφερειακή και Τοπική Ανάπτυξη – επιτυγχάνεται με την εφαρμογή μέτρων σε περιφερειακό επίπεδο. Η απόφαση για την υλοποίησή τους, πραγματοποιούταν σε Εθνικό αλλά κυρίως σε Περιφερειακό επίπεδο. Ωστόσο η εφαρμογή των μέτρων γινόταν σε Περιφερειακό και Τοπικό επίπεδο. Οι στόχοι του Α΄ ΚΠΣ επιτυγχάνονταν μέσω δώδεκα (12) τομεακών (ΤΕΠ) και δεκατριών (13) Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ).

Σύμφωνα με στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, στο Α΄ ΚΠΣ το 50,3% των ενισχύσεων δόθηκε στην Περιφερειακή - Τοπική Ανάπτυξη ξεπερνώντας τον αρχικό σχεδιασμό που το ποσοστό ήταν 40,9%. Οι πόροι αυτοί όμως δεν αξιοποιήθηκαν ορθώς, καθώς αναλώθηκαν σε μικρά έργα κεντρικών φορέων Περιφερειών, Νομαρχιών, Δήμων και Κοινοτήτων. Έτσι δεν συνέβαλαν στην Περιφερειακή Ανάπτυξη καθώς δεν υπήρχε το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο και υπήρχε έλλειψη αποκεντρωμένων δομών διαχείρισης των πόρων.

Στο Β΄ ΚΠΣ, σε σύγκριση με το Α΄ ΚΠΣ, διαπιστώνεται επιμήκυνση της προγραμματικής περιόδου κατά ένα έτος και αύξηση των χορηγούμενων πόρων. Το συνολικό ποσό ανέρχεται σε 29,72 δις ECU, καθώς και 3.061 δις ECU από το Ταμείο Συνοχής (Παπαδασκαλόπουλος Α. και Χριστοφάκης Μ., 2016) . Οι άξονες παρέμβασης ήταν πέντε (5).

Στο Β΄ ΚΠΣ, βάσει δεδομένων από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το ΥΠΕΘΟ, η αρχική κατανομή των πόρων του προγράμματος επικεντρώθηκε στον Άξονα 1 «Μείωση του περιφερειακού χαρακτήρα της χώρας και προώθηση της εσωτερικής ολοκλήρωσης μέσω της ανάπτυξης των βασικών υποδομών» (27,8%). Ο Άξονας 5 «Μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων και άρση της απομόνωσης των νησιωτικών περιοχών, μέσω της αξιοποίησης του τοπικού δυναμικού τους» με 25% συνέβαλλε

στην Περιφερειακή Ανάπτυξη, που επιτυγχάνονταν μέσω 13 ΠΕΠ. Ωστόσο, και στο Β΄ ΚΠΣ παρατηρείται μετατόπιση των πόρων μεταξύ των αξόνων, αλλά πλέον δεν είναι τόσο εύκολη όπως ήταν στο Α΄ ΚΠΣ (Πετράκος Γ.-Ψυχάρης Ι., 2004). Στο τέλος της προγραμματικής περιόδου ο Άξονας 5, που περιλάμβανε την προώθηση της Περιφερειακής Ανάπτυξης, απορροφά το μεγαλύτερο συγκριτικό ποσοστό των ενισχύσεων από 25% σε 28,5%. Αντίθετα, ο στόχος που είχε τεθεί για ενίσχυση των χρηματοδοτήσεων σε μεγάλα έργα ξεκίνησε αρχικά με σχεδιασμό για κάλυψη του 27,8% των πόρων, ενώ το μερίδιο στο τέλος της προγραμματικής περιόδου ήταν 22,3%. Έτσι, πόροι που θα διατίθεντο στην ανάπτυξη μεγάλων έργων μετατοπίστηκαν σε πραγματοποίηση μικρότερων έργων περιφερειακής εμβέλειας. Εξακολουθεί να υφίσταται το πρόβλημα της προώθησης μικρών έργων υποδομής, όμως σε πολύ μικρότερη ένταση από το αντίστοιχο φαινόμενο στο Α΄ ΚΠΣ (Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Ι., 2016) .

Στη προγραμματική περίοδο του Γ΄ ΚΠΣ (2000-2006) το συνολικό ποσό των χρηματοδοτήσεων, χωρίς να υπολογίζονται οι χρηματοδοτήσεις των Κοινοτικών Πρωτοβουλιών, ήταν μεγαλύτερο των 50 δισεκ. ευρώ (Διαθρωτικά Ταμεία, Ταμείο Συνοχής και Εθνική Συμμετοχή περίπου 39,2 δισεκ. ευρώ, ιδιωτική χρηματοδότηση περίπου 11,5 δισεκ. ευρώ) (Παπαδασκαλόπουλος Α. και Χριστοφάκης Μ., 2016). Περιλάμβανε επτά (7) άξονες προτεραιότητας και τα Επιχειρησιακά Προγράμματα ήταν είκοσι τέσσερα (24). Οι Άξονες Προτεραιότητας 1-6 είχαν σχέση με την ανάπτυξη Τομεακών Πολιτικών, ενώ ο έβδομος (7) αποτελούνταν από δεκατρία (13) ολοκληρωμένα ΠΕΠ. Ο βασικότερος Άξονας Προτεραιότητας ήταν ο 3^{ος}, οι Μεταφορές, με σχετικό μερίδιο στην αρχή του Γ΄ ΚΠΣ 28,8% και ακολουθεί ο 7^{ος} Άξονας Προτεραιότητας, που προωθεί την Περιφερειακή Ανάπτυξη με ποσοστό 25,8%, διαπιστώνοντας πλέον σταθεροποίηση του ποσοστού της (Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Ι., 2016).

Στο Γ΄ ΚΠΣ το ευρωπαϊκό κανονιστικό πλαίσιο είναι πιο δεσμευτικό (Καν. 1260/1999). Με αυτόν τον τρόπο ελέγχεται, εμποδίζεται και περιορίζεται η μεταφορά πόρων ανάμεσα στους Άξονες Προτεραιότητας. Απόδειξη αποτελεί ότι η μετακίνηση πόρων δεν πραγματοποιείται σε μεγάλο βαθμό καθώς το ποσοστό του συνολικού κόστους που καταβλήθηκε στον 3^ο Άξονα είναι 27,92%, δηλαδή παρουσιάζει απόκλιση κατά +0.88%, και στον 7^ο Άξονα το ποσοστό είναι 26,8%, με απόκλιση +1% .

Στο Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς (ΕΣΠΑ 2007-2013) διατίθενται άνω των 45 δισεκ. Ευρώ για άσκηση Περιφερειακής Αναπτυξιακής Πολιτικής. Η υλοποίησή του γίνεται μέσα από δέκα (10) Άξονες Προτεραιότητας. Ο ένατος (9ος) άξονας αναφέρεται στην Περιφερειακή Ανάπτυξη (ΠΕΠ) και πραγματοποιείται μέσω δεκατριών (13) Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (8 τομεακών ΕΠ και 5 ΠΕΠ) (Παπαδασκαλόπουλος Α. και Χριστοφάκης Μ., 2016). Η μείωση του αριθμού των ΠΕΠ από 13 σε 5 έγινε για λόγους διαδικαστικούς, καθώς με τον περιορισμό τους ενισχύθηκε το κριτήριο επιλεξιμότητας σε κοινοτικές ενισχύσεις (Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Ι., 2016). Όμως δημιουργήθηκαν ορισμένα προβλήματα διότι οι Περιφέρειες, που αποτελούσαν ένα ΠΕΠ δεν είχαν τα ίδια χαρακτηριστικά και ιδιαιτερότητες. Επιπλέον, δεν μπορούσαν να εναρμονιστούν με τις Περιφέρειες της κατηγορίας NUTS¹ 2, καθώς δεν ταυτίζονται.

Σύμφωνα με στοιχεία του ΥΠΟΙΟ2006α το μεγαλύτερο ποσοστό Δημόσιας Δαπάνης στο ΕΣΠΑ 2007-2013 προοριζόταν να διατεθεί στον Άξονα Προτεραιότητας της Περιφερειακής Ανάπτυξης με ποσοστό 36,8%, ο οποίος για πρώτη φορά χρηματοδοτείται αποκλειστικά από το ΕΤΠΑ (Πετράκος Γ. και Ψυχάρης Ι., 2016) και ακολουθεί ο Άξονας της Ενίσχυσης της Προσπελασιμότητας (23,9%). Με την ολοκλήρωση του ΕΣΠΑ στις 31/3/2017 το ποσοστό απορρόφησης της Κοινοτικής Συνδρομής (βάσει αιτήσεων), ήταν στον Άξονα Προτεραιότητας Περιφερειακή Ανάπτυξη, από 36,8% σε 38,28%, και στον άξονα ενίσχυση της Προσπελασιμότητας, από 23,9% σε 20,74%.

Οι στόχοι της Διαρθρωτικής Πολιτικής της Ε.Ε. για την προγραμματική περίοδο 2007-2013 είναι τρεις (3). Ο πρώτος ήταν ο στόχος «Σύγκλιση», που χρηματοδοτείται από το Ε.Τ.Π.Α., το Ε.Κ.Τ. και το Ταμείο Συνοχής και προσέφεραν το 82% των πόρων, που θα διατεθούν από τα Διαρθρωτικά Ταμεία. Στη συγκεκριμένη κατηγορία εντάσσονταν οι Περιφέρειες με κκΑΕΠ μικρότερο του 75% του μέσου όρου της ΕΕ των 25, αλλά και όσες υπερέβαιναν το 75% του μέσου κκΑΕΠ της ΕΕ των 25 και δεν

¹ Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει θεσπίσει κοινή στατιστική ονοματολογία των εδαφικών μονάδων, που αποκαλείται «NUTS», με σκοπό να διευκολύνει τη συλλογή, την ανάπτυξη και τη δημοσίευση εναρμονισμένων περιφερειακών στατιστικών στην ΕΕ. Το ιεραρχικό αυτό σύστημα χρησιμοποιείται επίσης για τις κοινωνικοοικονομικές αναλύσεις των περιφερειών και τον καθορισμό των παρεμβάσεων στο πλαίσιο της πολιτικής συνοχής της ΕΕ (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο).

ξεπερνούσαν το μέσο κκΑΕΠ της ΕΕ των 15. Σε αυτή την κατηγορία ανήκε η Αττική, η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία. Ο δεύτερος στόχος ήταν η «Περιφερειακή Ανταγωνιστικότητα και Απασχόληση», που χρηματοδοτήθηκε με το 16% των πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων. Τα ταμεία που τον ενίσχυσαν ήταν το Ε.Τ.Π.Α. και το Ε.Κ.Τ.. Οι Περιφέρειες, που εντάχθηκαν σε αυτό τον στόχο, ήταν όσες δεν ανήκαν στο στόχο «Σύγκλιση» και όσες ανήκαν σε αυτόν στην προηγούμενη προγραμματική περίοδο και δεν περιλαμβάνονταν πλέον λόγω της οικονομικής τους ανάπτυξης. Στην Ελλάδα μόνο οι Περιφέρειες της Στερεάς Ελλάδας και το Νότιο Αιγαίο κάλυπταν τις συγκεκριμένες κατηγορίες. Ο τρίτος στόχος προωθούσε την “Ευρωπαϊκή Εδαφική Συνεργασία” και του παρείχαν το 2% των συνολικών πόρων των Διαρθρωτικών Ταμείων. Η υλοποίησή του έγινε με τη βοήθεια του Ε.Τ.Π.Α.. Στην υλοποίηση του συμβάλλουν 12 Ειδικά Επιχειρησιακά Προγράμματα Εδαφικής Συνεργασίας σε επίπεδο διασυνοριακό, διακρατικό και διαπεριφερειακό.

Στο ΕΣΠΑ 2007-2013 δεν εντάσσονται ως προτεραιότητα οι τομείς της Αγροτικής Ανάπτυξης και της Αλιείας, διότι δημιουργήθηκαν δύο ειδικά στρατηγικά σχέδια για την ανάπτυξή τους, που εκτελούνται παράλληλα. Για την προώθηση της Αγροτικής Ανάπτυξης ακολουθείται το Εθνικό Σχέδιο Στρατηγικής Αγροτικής Ανάπτυξης (ΕΣΣΑ Α) ενώ για την Αλιεία το Εθνικό Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης της Αλιείας (ΕΣΣΑ-ΑΛ) (Παπαδασκαλόπουλος Α. και Χριστοφάκης Μ., 2016).

Στο Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ) 2014 - 2020 οι θεματικοί στόχοι που ακολουθούνται είναι 11. Οι στόχοι 1-3 συμβάλλουν στην έξυπνη ανάπτυξη, οι στόχοι 4-7 στην βιώσιμη ανάπτυξη και οι στόχοι 8-11 στην ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς. Οι θεματικοί στόχοι δεν διαθέτουν όλοι την ίδια βαρύτητα. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στους πρώτους τέσσερις (4) στόχους, που προωθούν την έξυπνη ανάπτυξη και την μείωση της χρήσης άνθρακα. Οι περισσότερες Αναπτυγμένες Περιφέρειες και οι Περιφέρειες Μετάβασης θα πρέπει να διαθέσουν το λιγότερο το 80% των πόρων του Ε.Τ.Π.Α. σε αυτούς, ενώ οι λιγότερο αναπτυγμένες Περιφέρειες τουλάχιστον το 50% των πόρων του Ε.Τ.Π.Α.. Εξαίρεση αποτελούν οι Περιφέρειες, που ενώ κατηγοριοποιούνται στην κατηγορία Περισσότερων Αναπτυγμένων ή Μετάβασης, στο ΕΣΠΑ (2007-2013) ανήκαν στις Περιφέρειες Σύγκλισης (Κρήτη, Πελοπόννησος, Β. Αιγαίο, Θεσσαλία, Ιόνια Νησιά). Η συμβολή αυτών στους στόχους 1-4 πρέπει να είναι πάνω από το 60% των πόρων του Ε.Τ.Π.Α.. Μέσω του δεσμευτικού χαρακτήρα των χρηματοδοτήσεων η Ε.Ε.

προσπαθεί να κατευθύνει τα κράτη μέλη επηρεάζοντας τις επιλογές τους. Κράτη όπως η Ελλάδα, που στηρίζονται στην χρηματοδότηση από τα Διαρθρωτικά Ταμεία επηρεάζονται περισσότερο (Κουρτέση Α. και Αυδίκος Β., 2013).

Στο ΕΣΠΑ 2014-2020 θα υπάρξει μείωση των απόλυτων ποσών των ενισχύσεων στις λιγότερο αναπτυγμένες Περιφέρειες, ενώ θα αυξηθούν στις Περιφέρειες Μετάβασης και στις Περισσότερο Αναπτυγμένες. Η Ελλάδα διαθέτει πέντε (5) λιγότερο αναπτυγμένες Περιφέρειες (Ήπειρος, Α. Μακεδονία/Θράκη, Δ. Ελλάδα, Θεσσαλία και Κ. Μακεδονία), έξι (6) Περιφέρειες Μετάβασης (Πελοπόννησος, Ι. Νησιά, Β. Αιγαίο, Κρήτη, Δ. Μακεδονία, Στ. Ελλάδα) και 2 περισσότερο αναπτυγμένες (Αττική και Ν. Αιγαίο). Η κατάταξη των Ελληνικών Περιφερειών στις παραπάνω κατηγορίες έγινε σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία του κ.κ.ΑΕΠ των Περιφερειών κατά την περίοδο 2007-2009. Μέχρι τα τέλη του 2009 η χώρα δεν είχε υποστεί τις συνέπειες της οικονομικής ύφεσης με αποτέλεσμα το επίπεδο ανάπτυξης της χώρας και των Περιφερειών να είναι συγκριτικά αυξημένο (Κουρτέση Α. και Αυδίκος Β., 2013). Για την διόρθωση του στατιστικού λάθους η ρήτρα επανεξέτασης θα προσφέρει περίπου 2 δισεκ. ευρώ κυρίως στις Περιφέρειες που είναι Περισσότερο Αναπτυγμένες. Ακόμα, τα έτη 2008-2010, το ΑΕΠ της χώρας ήταν οριακά μεγαλύτερο του 90% του μέσου όρου των χωρών της Ε.Ε. των 27 και δεν θα έπρεπε να χρηματοδοτηθεί η Ελλάδα από το ταμείο Συνοχής, αλλά τελικώς έλαβε ενίσχυση διότι βρίσκεται σε μεταβατική κατάσταση (Κουρτέση Α. και Αυδίκος Β., 2013). Έτσι, σε σύγκριση με την προγραμματική περίοδο 2007-2013 οι ενισχύσεις, που θα δοθούν θα είναι μικρότερες λόγω της παραπάνω κατανομής.

Όπως και στην προηγούμενη προγραμματική περίοδο (ΕΣΠΑ 2007-2013) αναπτύσσονται Ειδικά Επιχειρησιακά Προγράμματα Εδαφικής Συνεργασίας σε επίπεδο διασυνοριακό, διακρατικό και διαπεριφερειακό. Ακόμα εξακολουθούν να μην εντάσσονται ως προτεραιότητα οι τομείς της Αγροτικής Ανάπτυξης και της Αλιείας και της Θάλασσας, διότι έχουν δημιουργηθεί δύο Τομεακά Επιχειρησιακά Προγράμματα που συμπληρώνουν τα Επιχειρησιακά Προγράμματα.

Συγχρηματοδοτούμενα Προγράμματα για Δήμους

Οι δήμοι δεν έχουν την δυνατότητα να χαράξουν χωροταξική ή περιβαλλοντική πολιτική, είναι σε θέση όμως να ξεκινήσουν τη διαδικασία εκπόνησης πολεοδομικών μελετών, οι οποίες θα πρέπει να εγκριθούν από την Περιφέρεια στην οποία ανήκει ο Δήμος ή από το ΥΠΕΚΑ. Μπορούν όμως να δημιουργήσουν και να αναπτύξουν τις κατάλληλες πολιτικές για το αστικό περιβάλλον.

Η πρωτοβουλία URBAN στηρίχτηκε στην φιλοσοφία της «εκ των κάτω ανάπτυξης» δηλαδή στην συμβολή των τοπικών αναπτυξιακών φορέων στο σχεδιασμό και υλοποίηση του προγράμματος, με σκοπό την προώθηση της τοπικής αναπτυξιακής δυναμικής (Μ. Χριστοφάκης, 2001). Το πρόγραμμα URBAN έχει ως στόχο, μέσω ολοκληρωμένων προγραμμάτων αστικής ανάπτυξης, να αναβαθμίσει τα υποβαθμισμένα τμήματα των πόλεων και των συνοικιών. Η υλοποίησή του γίνεται μέσω 118 προγραμμάτων σε επίπεδο Ε.Ε., ενώ στην Ελλάδα εφαρμόστηκαν 6 υποπρογράμματα. Αυτά ήταν: α) Κερατσίνι- Δραπετσώνα, β) Περιστέρι, γ) Νέα Ιωνία- Βόλος, δ) Πάτρα, ε) Δυτική Θεσσαλονίκη, στ) Ερμούπολη. Παρατηρείται, ότι σε όλα τα υποπρογράμματα η Κοινοτική Συμμετοχή υπερέβαινε την Εθνική. Η Ιδιωτική Συμμετοχή ήταν πολύ μικρή, περίπου 1 δισεκ. δρχ.(Μανωλά-Γκούντρα Κ., 2007). Αυτή επικεντρωνόταν κυρίως στο υποπρόγραμμα Δυτική Θεσσαλονίκη και ακολουθεί αυτό του Κερατσινίου-Δραπετσώνας και της Ερμούπολης. Τα άλλα τρία παρουσίαζαν μηδενική Ιδιωτική Συμμετοχή. Συνολικά το πρόγραμμα URBAN I στην Ελλάδα χρηματοδοτήθηκε κατά 23,79% από Εθνικούς Πόρους, η Κοινοτική Συμμετοχή ήταν 71,39% και η Ιδιωτική Συμμετοχή μόλις 4,82%. Η συνολική χρηματοδότηση των προγραμμάτων (μαζί με την Κεντρική Τεχνική Βοήθεια) ανέρχεται στα 63.374.923€. Τα αποτελέσματα των δράσεων απέφεραν ορατή βελτίωση του αστικού περιβάλλοντος. Με αυτόν τον τρόπο τέθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξη των περιοχών αυτών.

Η επιτυχία του προγράμματος οδήγησε στην δημιουργία του URBAN II με στόχο την κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική αναζωογόνηση των πόλεων και οικισμών. Οι περιοχές, που επιλέχθηκαν ήταν το Πέραμα και τμήματα της Κομοτηνής και του Ηρακλείου Κρήτης. Η Κοινοτική Συμμετοχή στα Προγράμματα υπερέβαινε την Εθνική και σε όλα συμμετείχε ο Ιδιωτικός τομέας. Το ΕΤΠΑ χρηματοδοτεί όλα τα έργα των προγραμμάτων σε ποσοστό 75% (Μανωλά-Γκουντρά Κ., 2007).

Οι Ολοκληρωμένες Χωρικές Επενδύσεις (ΟΧΕ) ή Ολοκληρωμένες Εδαφικές Παρεμβάσεις (ΟΕΕ) συμβάλλουν στην Ολοκληρωμένη Βιώσιμη Ανάπτυξη που προωθείται ιδιαίτερα στο ΕΣΠΑ 2014-2020. Οι ΟΧΕ διακρίνονται σε αυτές που προωθούν την Βιώσιμη Αστική Ανάπτυξη (ΒΑΑ) και σε ΟΧΕ για άλλες χωρικές στρατηγικές. Οι ΟΧΕ συνδυάζουν δύο (2) τουλάχιστον Άξονες Προτεραιότητας και είναι ιδανικό εργαλείο για την δημιουργία ολοκληρωμένων αστικών επεμβάσεων. Η χρηματοδότηση τους πραγματοποιείται κυρίως από ΕΚΤ, ΕΤΠΑ, και Ταμείο Συνοχής ενώ σε συγκεκριμένες δράσεις μπορεί να συμμετέχουν και τα ταμεία ΕΓΤΑΑ και ΕΤΘΑ. Το ΕΤΠΑ προσφέρει τουλάχιστον το 5% των πόρων του στις ΟΧΕ για την ΒΑΑ. Στην Περιφέρεια Αττικής, στο Δήμο Αθηνών αναπτύσσεται το «Έργο Αθήνα» που αποτελείται 4 άξονες και 66 έργα με συνολικό προϋπολογισμό 132,14 εκατ..

Το πρόγραμμα JESSICA καταρτίστηκε με την συμβολή της Ευρωπαϊκής Τράπεζας Επενδύσεων (ΕΤΕπ), της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Τράπεζας Ανάπτυξης του Συμβουλίου της Ευρώπης (CEB). Στόχος είναι η ανάπτυξη αστικών περιοχών με την δημιουργία επενδύσεων σε αυτές. Το πρόγραμμα αξιοποιεί πόρους από τα Διαρθρωτικά Ταμεία και ενισχύεται επιπλέον μέσω χορήγησης δανείων με ευνοϊκούς όρους, δηλαδή η χρηματοδότηση μπορεί να έχει διάρκεια μέχρι 20 έτη, προσφέρει επιτόκιο μικρότερο από αυτό της αγοράς και καλύπτει έως το 70% του επιλέξιμου κόστους. Ιδιαίτερο πλεονέκτημα είναι ότι προσφέρει κεφάλαια σε μια εποχή έλλειψης ρευστότητας. Ακόμη, γίνεται ανακύκλωση πόρων και μόχλευσή τους, καθώς δίνεται η δυνατότητα να συμμετέχει σε αυτό και ο ιδιωτικός τομέας προσελκύοντας τεχνογνωσία, που θα χρησιμοποιηθεί στην διαχείριση και πραγματοποίηση των έργων. Η δημιουργία συμβάσεων που ωφελούν τόσο τον ιδιωτικό όσο και τον δημόσιο τομέα γίνεται μέσω ολοκληρωμένων σχεδίων για την Βιώσιμη Αστική Ανάπτυξη.

Στην Ελλάδα το πρόγραμμα JESSICA λειτουργεί με την συμβολή των Ταμείων Αστικής Ανάπτυξης. Αυτά έχουν την ευθύνη για την επιλογή των έργων, την υπογραφή των συμβάσεων, την παρακολούθηση των έργων, που θα χρηματοδοτηθούν, και την καταβολή της χρηματοδότησης, συγκεντρώνοντας τους απαραίτητους πόρους. Η διαχείριση του προγράμματος πραγματοποιείται από Χρηματοδοτικούς Οργανισμούς. Στην Περιφέρεια Αττικής διαχειριστής του ΤΑΑ είναι η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

Το πρόγραμμα ELENA είναι ένα συγχρηματοδοτούμενο εργαλείο της ΕΤΕπ και του Τ.Π. και Δανείων. Ο προσανατολισμός του προγράμματος είναι ο ενεργειακός τομέας, ενώ προσφέρει στους Δήμους της χώρας τεχνική βοήθεια. Μερικές από τις αρμοδιότητές του είναι η εκτέλεση μελετών βιωσιμότητας και αγοράς και η προετοιμασία διεξαγωγής διαγωνισμών. Το “ELENA” δεν χρηματοδοτεί την υλοποίηση της επένδυσης, και έτσι η πραγματοποίηση γίνεται με την συμβολή άλλων χρηματοδοτικών εργαλείων.

Οι μεταρρυθμίσεις της νέας προγραμματικής περιόδου 2014-2020 φέρνουν τους Δήμους αντιμέτωπους με μείωση των εθνικών πόρων για επιχορήγηση επενδύσεων (Κουρτέση Α. και Αυδίκος Β., 2013). Ταυτοχρόνως η πρόσβαση των Δήμων στο χρηματοπιστωτικό σύστημα είναι πολύ δύσκολη και περιορίζεται η δυνατότητα δανεισμού τους, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να εξασφαλίσουν το ποσοστό συμμετοχής στα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα. Θα πρέπει έτσι να προσανατολιστούν σε εναλλακτικές δυνατότητες χρηματοδότησης, για να εξασφαλίσουν πόρους για τις επενδύσεις τους. Έτσι θα αποκτήσουν εκτός από τα απαραίτητα κεφάλαια, ανθρώπους και τεχνογνωσία στους Δήμους τους. Εκτός από την μείωση των χρηματοδοτήσεων μεταβάλλονται οι κανονισμοί και οι θεσμικές προτεραιότητες του ΕΣΠΑ. Ο έλεγχος του προϋπολογισμού των Δήμων διεξάγεται πλέον με πολύ αυστηρούς κανόνες.

Η δημιουργία ΣΔΙΤ θα συμβάλλει στην οικονομική αναζωογόνηση των ΟΤΑ συμπεριλαμβανομένων και των Δήμων, διότι δεν θα πραγματοποιήσουν επενδύσεις οι οποίες θα έπρεπε να πραγματοποιηθούν και δεν θα χρειαστεί να προβούν σε εκταμίευση του ποσού που απαιτείται. Ο ιδιώτης θα επωφεληθεί, είτε από την εκμετάλλευση του έργου είτε από την είσπραξη ενός συμφωνηθέντος ποσού είτε με την εκχώρηση δικαιωμάτων εκμετάλλευσης μιας άλλης περιοχής. Από την σύμπραξη επωφελούνται και οι δύο συμβαλλόμενοι .

Οι Δήμοι όμως έρχονται αντιμέτωποι με ανάγκες, όπως η ολοκλήρωση βασικών υποδομών και την συντήρηση ή την αναβάθμιση αυτών, που ήδη έχουν εκτελεστεί. Οι υποδομές, που πρέπει να αποτελέσουν προτεραιότητα και είναι μείζονος σημασίας, είναι αυτές που περιορίζουν την υποβάθμιση του περιβάλλοντος και το προστατεύουν. Επίσης, η κατασκευή υποδομών διοίκησης, πολιτισμού-αθλητισμού και κοινωνικών δομών, είναι σημαντική. Ακόμη, οι επενδύσεις στον τουριστικό κλάδο μπορούν να βελτιώσουν την ελκυστικότητα των πόλεων και οι επενδύσεις στην

κατασκευή έργων μεταφοράς θα βοηθήσουν στην άρση των προβλημάτων προσβασιμότητας και θα διευκολύνουν τις μετακινήσεις των πολιτών.

Τα πλεονεκτήματα, που δημιουργούν οι πολιτικές του ΕΣΠΑ 2014-2020, είναι, ότι παρόλο που το γενικό πολιτικό και οικονομικό σύστημα είναι ασταθές, η Τοπική Αυτοδιοίκηση παραμένει σταθερό σημείο αναφοράς. Ακόμα λόγω του μεγέθους των Δήμων η εφαρμογή των προγραμμάτων γίνεται πιο γρήγορα και η προσαρμογή στις ανάγκες του καθενός είναι ευκολότερο να πραγματοποιηθεί.

Το Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων σύμφωνα με το ΠΔ 169/2013 χρηματοδοτεί μόνο ΟΤΑ, ενώσεις, συνδέσμους τους και Ν.Π.Δ.Δ.. Επιπρόσθετα, καλύπτει και άλλες ανάγκες τους σε περίπτωση, που δεν έχει παρουσιαστεί κάποιο ενδιαφέρον από άλλη τράπεζα. Συγκεκριμένα το Τ.Π και Δανείων στηρίζει τα επενδυτικά σχέδια των ΟΤΑ μέσω της συμμετοχής τους στο συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα με την ΕΤΕπ. Η ισχύς του και ο θεσμικός του ρόλος πέτυχε διεθνείς συμμαχίες με πολύ ευνοϊκούς όρους. Ακόμα μέσω προγραμμάτων εξυγίανσης, ενισχύει την ρευστότητα των Δήμων και βοηθάει στον ισοσκελισμό των προϋπολογισμών τους, με στόχο να καλυφθούν οι υποχρεώσεις του Δήμου. Δραστηριοποιείται επίσης στην υποστήριξη προγραμμάτων του ΕΣΠΑ μέσω του ειδικού καταπιστευματικού λογαριασμού του Υπουργείου Οικονομικών. Ο χαρακτήρας του Ταμείου είναι επίσης και συμβουλευτικός, καθώς προσφέρει προτάσεις και μέτρα στην πολιτεία, έτσι ώστε αυτή να βρει χρηματοδοτικές λύσεις.

Άλλα Συγχρηματοδοτούμενα Προγράμματα

Η Ε.Ε. συγχρηματοδοτεί προγράμματα τα οποία δεν εφαρμόζονται ξεκάθαρα ούτε σε περιφερειακό ούτε σε τοπικό επίπεδο, αλλά συμβάλουν στην ανάπτυξη και των δύο.

Το πρόγραμμα EASI ενθαρρύνει την ανάπτυξη στον τομέα της απασχόλησης και της κοινωνικής καινοτομίας. Το πρόγραμμα αυτό υλοποιείται με την συμμετοχή τριών προγραμμάτων. Αυτά είναι το PROGRESS, το EURES και το (MF/SE). Το πρόγραμμα PROGRESS αφορά τη απασχόληση και την κοινωνική αλληλεγγύη. Οι τομείς στους οποίους δραστηριοποιείται είναι η απασχόληση, η κοινωνική προστασία και ενσωμάτωση, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας, η ποικιλομορφία και καταπολέμηση των διακρίσεων, όπως και η ισότητα των δυο φύλων. Οι Ευρωπαϊκές

Υπηρεσίες Απασχόληση (EURES) στοχεύουν στην εξασφάλιση της ελεύθερης κυκλοφορίας εργαζομένων εντός των χωρών, που απαρτίζουν την ΕΕ των 27 και τη Νορβηγία, το Λιχτενστάιν, την Ισλανδία και την Ελβετία. Ακόμη, προσφέρει νέες θέσεις εργασίας και είναι πολύ χρήσιμο για τους ιδιώτες (φοιτητές, άνεργοι). Το πρόγραμμα MF/SE ή αλλιώς Μηχανισμός Μικροχρηματοδοτήσεων και Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας έχει ως στόχο την χρηματοδότηση μικρών επιχειρήσεων που δεν μπορούν να λάβουν δάνεια από τράπεζες και την ενίσχυση δημιουργίας μικρών και νεοφυών επιχειρήσεων. Για την υλοποίηση του προγράμματος ιδρύονται μικροπιστωτικά ιδρύματα.

Το Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας προς τους Απόρους (TEBA FEAD) έχει ως κύριο στόχο να βοηθήσει και να οδηγήσει τους απόρους να ξεφύγουν από την φτώχεια. Παρέχει υλική βοήθεια, που πρέπει όμως να συνοδεύεται και από μέτρα κοινωνικής ένταξης. Η βοήθεια προς αυτούς μπορεί να προσφερθεί απευθείας είτε από τις εθνικές αρχές είτε σε συνεργασία αυτών με οργανώσεις (ΜΚΟ).

Το Ευρωπαϊκό Ταμείο Προσαρμογής στην Παγκοσμιοποίηση (ΕΤΠ) στηρίζει άτομα, που μένουν άνεργα λόγω μεταβολής επί τα χείρω του οικονομικού κλίματος της αγοράς εξαιτίας της παγκοσμιοποίησης. Η παροχή βοήθειας προσφέρεται στους εργαζομένους εταιριών που απέλυσαν πάνω από 500 άτομα ή σε εργαζομένους που απολύθηκαν σε μεγάλο βαθμό από έναν κλάδο. Στόχος του είναι η επανένταξη στην αγορά εργασίας.

Το Ταμείο Ασύλου ενισχύει την διαχείριση των μεταναστευτικών ροών κυρίως με την ανάπτυξη κοινής πολιτικής στα θέματα ασύλου, την προσωρινή προστασία και τον σεβασμό των δικαιωμάτων τους.

Το Ταμείο Αλληλεγγύης της ΕΕ (ΤΑΕΕ) ενισχύει τις δημόσιες επενδύσεις των κρατών μελών της στην περίπτωση αντιμετώπισης καταστροφών. Σε περίπτωση μεγάλων φυσικών ή περιφερειακών καταστροφών μπορεί να χρηματοδοτήσει και τις υπό ένταξη χώρες.

Συγχρηματοδοτούμενα επίσης Προγράμματα παρέχονται και στην ενίσχυση του Πολιτισμού- ΜΜΕ και της Ιστορικής μνήμης. Μερικά από αυτά είναι τα Προγράμματα «Δημιουργική Ευρώπη», «Media», «Πολιτισμός» και το «Ευρώπη για τους Πολίτες».

Στον τομέα της ενίσχυσης της εκπαίδευσης και της νεολαίας συγχρηματοδοτούνται τα προγράμματα «ERASMUS+» και «ERASMUS για Νέους Επιχειρηματίες». Το πρόγραμμα «ERASMUS+» έχει ως στόχο την εκπαίδευση, την

ενίσχυση δεξιοτήτων, την κατάρτιση, τον εκσυγχρονισμό των συστημάτων εκπαίδευσης και την κατάρτιση της νεολαίας σε όλους τους τομείς μάθησης. Το πρόγραμμα “ERASMUS για Νέους Επιχειρηματίες” έχει ως στόχο την μετακίνηση επιχειρηματιών με δραστηριότητα έως 3 χρόνια και ατόμων, που θέλουν να ιδρύσουν μια επιχείρηση. Η μετακίνηση πραγματοποιείται σε μια ευρωπαϊκή χώρα για 1-6 μήνες με σκοπό την απόκτηση εμπειρίας και τεχνογνωσία.

Αντί Επιλόγου

Συμπεραίνεται ότι η Ελλάδα σταδιακά προσαρμόστηκε στις αναπτυξιακές πολιτικές και τις προτεραιότητες της Ε.Ε.. Από την εφαρμογή του Α΄ ΚΠΣ έως το ΕΣΠΑ 2007-2013, η διαφορά του αρχικού προγραμματισμού των χρηματοδοτήσεων με την τελική κατανομή των πόρων έχει παρουσιάσει μικρή απόκλιση.

Θα πρέπει να συνεχιστεί η αξιοποίηση των κονδυλίων στο μέγιστο βαθμό στη Νέα Προγραμματική Περίοδο όπως πραγματοποιήθηκε στο ΕΣΠΑ 2007-2013, όπου η απορρόφηση των κοινοτικών συνδρομών (βάσει αιτήσεων) ταυτίζονταν πλήρως με την Εγκεκριμένη Κοινοτική Συμβολή σε όλους τους άξονες προτεραιότητας.

Επίσης κρίνεται σκόπιμη η διεύρυνση των χρηματοδοτήσεων των Περιφερειών και των Δήμων τόσο μέσω από το Πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων, όσο και μέσω συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων με την Ευρωπαϊκή Ένωση². Έτσι οι ΟΤΑ πρώτου και δεύτερου βαθμού θα μπορέσουν να αυξήσουν τις δραστηριότητές τους λόγω μεγαλύτερων επιδοτήσεων.

Θα ωφελήσει επίσης, να διαφοροποιούνται οι επιλέξιμοι θεματικοί στόχοι των ΠΕΠ του ηπειρωτικού με του νησιωτικού τμήματος της χώρας καθώς θα προσαρμόζονται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Στα ΠΕΠ που έχουν καταρτιστεί, τροποποιούνται οι επιλέξιμες επενδυτικές προτεραιότητες ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες των Περιφερειών.

Επιπλέον, για την εφαρμογή των θεματικών στόχων του ΕΣΠΑ 2014-2020, επιβάλλεται η διαμόρφωση μιας Ολοκληρωμένης Αναπτυξιακής Στρατηγικής, για τον Ελληνικό Νησιωτικό Χώρο και μια Ολοκληρωμένης Αναπτυξιακής Στρατηγικής για τον Ελληνικό Ορεινό Χώρο, που να λειτουργεί συμπληρωματικά, προκειμένου να

² Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΙΤΑ) (2016), Τριετής Στρατηγική Μεταρρυθμίσεων στη Δημόσια Διοίκηση και Τοπική Αυτοδιοίκηση, σ.σ.91.

αξιοποιηθούν ορθά τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα, να επιτευχθούν οι τελικοί αναπτυξιακοί στόχοι, προκειμένου να αμβλυνθούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, καθώς στην Ελλάδα διαπιστώνονται περιοχές με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως η ορεινότητα, η νησιωτικότητα, η διπλή νησιωτικότητα και η πολυνησιωτικότητα.

Στο Εταιρικό Σύμφωνο για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ) 2014 - 2020 οι θεματικοί στόχοι της βιώσιμη ανάπτυξη πρέπει να αποκτήσουν μεγαλύτερη βαρύτητα και όχι μόνο να προωθείται ο άξονα μείωση χρήσης άνθρακα.

Τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα στα οποία μπορεί να συμμετέχει η χώρα, οι Περιφέρειες και οι Δήμοι είναι πολλά. Οι αιρετοί θα πρέπει συνεχώς και στοχευμένα να ενημερώνονται, να παρακολουθούν συνέδρια και να συμβουλεύονται την γνώμη των συλλογικών τους οργάνων (ΚΕΔΕ, ΠΕΔ, ΠΕΑΣ).

Το πρόγραμμα JESSICA θα πρέπει να επεκτείνει τις δράσεις του πέρα από την αστική ανάπτυξη και αναβάθμιση, στον τομέα της περιβαλλοντικής και αειφόρου ανάπτυξης των πόλεων. Μέχρι τώρα εντάσσονται στο πρόγραμμα μόνο ολοκληρωμένες αστικές παρεμβάσεις, που συμπεριλαμβάνουν έργα προώθησης της παραγωγής ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές και ενεργειακή αναβάθμιση κτιρίων. Οι χρηματοδοτήσεις θα πρέπει να γίνονται με στόχο την εξοικονόμηση ενέργειας και να προσανατολιστεί το πρόγραμμα στην αστική περιβαλλοντική ανάπτυξη και αναβάθμιση.

Προτείνεται να μην λαμβάνεται υπόψη ως κριτήριο κατάταξης των περιφερειών μόνο το κΚΑΕΠ διότι μετράει μόνο το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης της Περιφέρειας σε ένα έτος και αφήνει εκτός το επίπεδο ζωής, το σύστημα υγείας, την εκπαίδευση και τα επιμέρους φυσικά χαρακτηριστικά των Περιφερειών. Ακόμη δεν υπολογίζεται η εποχικότητα, που εντοπίζεται σε ορισμένες περιφέρειες και η έντασή της.

Τέλος, αρωγοί και πρωτοπόροι στην ανάπτυξη των Περιφερειών και των Δήμων θα πρέπει να είναι οι Τοπικοί Φορείς και κυρίως οι κάτοικοι, οι οποίοι μπορούν να συμβάλλουν ενεργά στην χάραξη της αναπτυξιακής πολιτικής, καθώς μόνοι αυτοί γνωρίζουν τις πραγματικές ανάγκες τους.

Βιβλιογραφία

- Γιώτη – Παπαδάκη Ο. (2010), Ευρωπαϊκή Πολιτική Ολοκλήρωση και Πολιτικές Αλληλεγγύης, Εκδόσεις Κριτική, Β΄ έκδοση, Αθήνα, σ.σ. 216 -218.
- Δεληθέου Β., Βινιεράτου Μ. (2017), Αποκέντρωση και Αυτοδιοίκηση, Σημειώσεις Μαθήματος, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα.
- Δεληθέου Β. (2016), ΣΔΙΤ και ΟΤΑ, Παρουσίαση, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Αθήνα.
- Έκλεισε με μεγάλη επιτυχία το ΕΣΠΑ 2007-2013: η Ελλάδα πρώτη σε απορρόφηση σε όλη την Ευρώπη. Διαθέσιμα στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.mnec.gr/index.php/%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B5%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CF%85%CF%80%CE%BF%CF%85/%CE%B4%CE%B5%CE%BB%CF%84%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CF%8D%CF%80%CE%BF%CF%85/3913-ekleise-me-megali-epityxia-to-espas-2007-2013-i-ellada-proti-se-aporrofisi-se-oli-tin-evropi> .Τελευταία επίσκεψη 9/4/2017.
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στην Υπηρεσία σας. Διαθέσιμα στο διαδικτυακό τόπο: http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/el/displayFtu.html?ftuld=FTU_5.1.6.html . Τελευταία επίσκεψη 10/4/2017.
- ΕΣΠΑ 2007-2013. Διαθέσιμα στο διαδικτυακό τόπο: <https://2007-2013.espa.gr/el/Pages/staticWhatIsESPA.aspx> .Τελευταία επίσκεψη 19/3/2017.
- ΕΣΠΑ 2014-2020. Διαθέσιμα στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.espa.gr/el/Pages/staticESPA2014-2020.aspx> .Τελευταία επίσκεψη 22/3/2017.
- Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΙΤΑ), Νησιωτική πολιτική - Τοπική Αυτοδιοίκηση και Νησιωτικότητα, Αθήνα, Ιούλιος 2016, σ.σ. 103-104.
- Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης (ΙΤΑ), Τριετής Στρατηγική Μεταρρυθμίσεων στη Δημόσια Διοίκηση και Τοπική Αυτοδιοίκηση, Αθήνα, Νοέμβρης 2016, σ.σ. 91, 106.
- Καβαδιά Ε. (2016), Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων - Ο ρόλος της Τράπεζας της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ελλάδα. Επενδυτικό Σχέδιο για την Ανάπτυξη και την Απασχόληση, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Κουρτέση Α. και Αυδίκος Β. (2013) Η νέα Πολιτική Οικονομικής, Κοινωνικής και Εδαφικής Συνοχής 2014-2020: Μια πρώτη ανάλυση και κριτική, Γεωγραφίες , 21, 143-145
- Μανωλά-Γκούντρα Κ. (2007), «Κοινοτική Πρωτοβουλία URBAN» Πολιτικές για τον Αστικό Χώρο και Εφαρμογές , Αθήνα.

- Παπαδασκαλόπουλος Α., Χριστοφάκης Μ. (2016), Περιφερειακός Προγραμματισμός και Αναπτυξιακός Σχεδιασμός, Εκδόσεις Παπαζήση, Β΄ έκδοση, Αθήνα, σ.σ. 79-86, 303, 304
- Πετράκος Γ., Ψυχάρης Ι. (2016), Περιφερειακή Ανάπτυξη στην Ελλάδα, Εκδόσεις Κριτική, Β΄ έκδοση, Αθήνα, σ.σ. 412, 520, 523-525, 527, 528.
- Σταυρίδης Κ. (2015), Χρηματοδότηση δράσεων εξοικονόμησης ενέργειας μέσω του χρηματοδοτικού εργαλείου JESSICA, Αθήνα.
- Χριστοφάκης Μ. (2001), Τοπική Ανάπτυξη και Περιφερειακή Πολιτική, Εκδόσεις Παπαζήση, Α΄ έκδοση, Αθήνα, σ.160.

Καρανάτσης, Κ.

Μια εκδοχή για τις οικονομικές ανισότητες. 18ος-20ος αιώνας

Αθήνα: Εκδόσεις Πεδίο, 2017, 223 σελ.

Ο κορυφαίος Ελβετός ιστορικός Paul Bairoch (1994, 5) παραφράζοντας μια γνωστή ρήση του Λέοντος Τολστόι, έγραψε προσφυώς «Η οικονομική ιστορία είναι μια κουφή που απαντάει σε ερωτήματα που κανείς οικονομολόγος δεν της έθεσε ποτέ». Ο Κώστας Καρανάτσης (ΚΚ), Επίκουρος Καθηγητής Οικονομικής Ιστορίας στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων θέτει το αιώνιο (από τον καιρό του Άνταμ Σμιθ που είχε μεγάλες ιστορικές ανησυχίες) ερώτημα: «γιατί κάποιοι έγιναν πλούσιοι και κάποιοι άλλοι παρέμειναν φτωχοί» και καταθέτει τη δική του εκδοχή για τη δημιουργία των οικονομικών ανισοτήτων διεθνώς. Παρόλο που ο συγγραφέας ουδόλως επιδιώκει τη σύγκριση, πόσο μάλλον την αναμέτρηση με επιφανείς συναδέλφους που έθεσαν το ίδιο ερώτημα όπως οι Douglass North και David Landes, και λίαν προσφάτως οι Daron Acemoglu και Thomas Piketty, ωστόσο μοιραία οι γνωρίζοντες κάνουν τις δικές τους συγκρίσεις.

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε επτά κεφάλαια τα οποία δεν ακολουθούν τη συνήθη καταγραφή της ιστορικής εξέλιξης του καπιταλιστικού συστήματος από τη λεγόμενη «βιομηχανική επανάσταση» μέχρι σήμερα. Αντιθέτως, συνδέει επιλεκτικά τα γεγονότα με τις πολιτικές αλλά και τις θεωρητικές εξελίξεις. Λέμε επιλεκτικά γιατί αφού εξετάσει με συνθετικό τρόπο την παραγωγική μεταμόρφωση της Βρετανίας στο 2^ο κεφάλαιο, εστιάζει στη μελέτη περιπτώσεων εκβιομηχάνισης χωρών που σπάνια συναντά κανείς σε ένα εγχειρίδιο οικονομικής ιστορίας. Ενώ δεν εξετάζει τις άλλες μητροπόλεις του καπιταλισμού όπως η Γαλλία, η Γερμανία, το Βέλγιο, και οι ΗΠΑ, το 3^ο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στις περιπτώσεις των Σκανδιναβικών χωρών (Σουηδία, Δανία, Νορβηγία), των Βαλκανικών (Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία, Ρουμανία) όπως και δύο χωρών της Ανατολικής Ευρώπης (Ρωσία, Ουγγαρία), αλλά και στην Αργεντινή. Ο προφανής λόγος είναι η αναζήτηση

της οικονομικής καθυστέρησης αυτών των χωρών «που έτρεχαν ξοπίσω από τις 'πρωτοπόρες' και ανεπτυγμένες δυνάμεις της εποχής» όπως λέει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας (63). Το ίδιο συμβαίνει και με την εξέταση της περιόδου του Μεσοπολέμου και των συνεπειών της κρίσης του 1929 στο επόμενο κεφάλαιο. Μετά τη συνοπτική έκθεση των ιστορικών δεδομένων των δύο πρώτων δεκαετιών (από την οποία λείπει κάθε αναφορά στο οξυμένο ζήτημα της ιμπεριαλιστικής επέκτασης), ο ΚΚ εξετάζει την τύχη των παραπάνω χωρών αυτήν την παραγμένη περίοδο. Αν η έλλειψη αναφοράς στις ανεπτυγμένες οικονομίες της Δύσης είχε νόημα κατά την εξέταση της «απογοείωσης» τους, εδώ η αναφορά σε δεύτερο πλάνο της αμερικανικής κρίσης και της εξάπλωσης της συνιστά κατά τη γνώμη μου παράλειψη. Η επιτυχής σύνθεση της θεωρητικής συνιστώσας της κρίσης (σελ. 134-9) καθιστά αυτήν την παράλειψη απλώς πιο ευδιάκριτη. Εξίσου εμφανής είναι και η έλλειψη αναφοράς στο σοσιαλδημοκρατικό πείραμα της Σουηδίας (παρά τη μελέτη περίπτωσης) και στο από πολλές απόψεις πρωτοποριακό πολιτικό πρόγραμμα της κυβέρνησης του «Λαϊκού Μετώπου» στη Γαλλία του Λέοντος Μπλουμ.

Το πέμπτο κεφάλαιο συνθέτει εξαιρετικά τη σχέση οικονομίας και πολέμου στη διάρκεια του 20^{ου} αι. Ο συγγραφέας δεν περιορίζεται στους δύο παγκόσμιους πολέμους και στην εξέταση των οικονομικών τους αιτίων (με εμφανή και πάλι την έλλειψη αναφοράς στον ιμπεριαλιστικό ανταγωνισμό), και των συνεπειών τους, αλλά και σε όσα ακολούθησαν στον Ψυχρό Πόλεμο (που άρχισε με την ομιλία του Churchill το 1946 και όχι με την ομιλία Truman στο Κογκρέσο ένα χρόνο αργότερα). Κάλιστα, το πρώτο μέρος του έκτου κεφαλαίου (σελ. 171-7) θα μπορούσε να ενσωματωθεί στο προηγούμενο αφού το δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ αποτελούν εμβληματικές στρατηγικές εξωτερικής επέμβασης στη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Αντιθέτως, από την εξέταση της μεταπολεμικής χρυσής εποχής 1945-1973 (και όχι 1947-1972), ο ΚΚ παραλείπει το κορυφαίο κοινωνικό επίτευγμα της περιόδου που είναι η εγκαθίδρυση του Κράτους Πρόνοιας: συντάξεις, οικογενειακά επιδόματα, προστασία της απασχόλησης, κρατική μέριμνα διαφόρων κοινωνικών ομάδων είναι «κατακτήσεις» των δεκαετιών του 1950 και 1960. Πριν τον Πόλεμο δεν υπάρχουν παρά μόνον ως συνθήματα στις

συνδικαλιστικές διεκδικήσεις και στις εργατικές απεργίες. Το 6^ο κεφάλαιο κλείνει με μια ενδιαφέρουσα σύνοψη των εξελίξεων που ακολούθησαν το «πετρελαϊκό σοκ» του 1973. Η παρουσίαση του ενεργειακού προβλήματος (σελ. 180-4) είναι θαυμάσια και πολλαπλώς διδακτική. Ωστόσο, επιτρέψτε μου, θα διαφωνήσω πλήρως με τον τίτλο «τα χρόνια της αβεβαιότητας 1973-1998». Ο τίτλος ισχύει για την περίοδο 1973-1979 της στασιμότητας, του υψηλού πληθωρισμού κόστους, της ανεργίας και της πολιτικής αστάθειας σε αρκετές χώρες της Δύσης. Μετά τη διπλή καταιγίδα Θάτσερ-Ρέιγκαν το 1979-80, το παγκόσμιο κέντρο του καπιταλισμού ανανέωσε τις πηγές κερδοφορίας του σημειώνοντας σημαντικές επιδόσεις (ΜΟ ετήσιας αύξησης Βρετανικού ΑΕΠ 2,73% τη δεκαετία του 1980). Ακολούθησε η άνοδος των 4 Ασιατικών Τίγρεων και η έναρξη της νέας φάσης επέκτασης που οι δημοσιολόγοι αποκάλεσαν «παγκοσμιοποίηση», μετά την κατάρρευση της Ανατολικής Ευρώπης το 1989 και τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991. Σωστά ο συγγραφέας, ως καλός γνώστης της ιστορίας, δεν παρασύρεται από τον συρμό των «παγκοσμιολογούντων» γνωρίζοντας, από το πρώτο κιόλας κεφάλαιο, ότι η πρόσφατη πορεία μετά το 1989 εγγράφεται σε μία μακρά ιστορική εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος τους τελευταίους πέντε αιώνες. Όπως επισημάναμε αλλού, «αποτελεί μία νέα μετεξέλιξη ενός τρόπου παραγωγής που διαμορφώθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα, και του οποίου οι υλικές και πνευματικές ρίζες βρίσκονται στην εποχή της μεγάλης εξόδου των Ευρωπαίων, στις αρχές του 16ου αι. Αν θέλαμε να δώσουμε ένα όνομα που να ανταποκρίνεται στην παρούσα φάση οικονομικής εξέλιξης, θα ήταν καλύτερο να μιλούσαμε για ομογενοποίηση των θεσμικών όρων λειτουργίας της αγοράς σε παγκόσμιο επίπεδο».

Το 7^ο και τελευταίο κεφάλαιο ασχολείται με τις οικονομικές διακυμάνσεις και κρίσεις εστιάζοντας στις αντιδράσεις των κυβερνήσεων που κλήθηκαν να τις διαχειριστούν για να αποκαταστήσουν τις ισορροπίες. Η ιστορία αυτών των παρεμβάσεων βρίθει από λάθη αλλά και από επιτυχίες. Ο ΚΚ εποπτεύει με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο τι συνέβη στο παρελθόν αλλά ταυτόχρονα παίρνει το ρίσκο να κρίνει τις οικονομικές εξελίξεις. Εκτός από συναρπαστικό το βιβλίο είναι χρήσιμο για όσους ενδιαφέρονται να διαβάσουν μια τεκμηριωμένη εκδοχή για τον άνισο τρόπο της μακραιώνης εξέλιξης του

παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και να έχουν μια σχολιασμένη βιβλιογραφική επισκόπηση.

Καθηγητής Μιχαήλ Ζουμπουλάκης

Βιβλιογραφία

Acemoglu, D. & J.A. Robinson (2012) *Γιατί αποτυγχάνουν τα Έθνη;* Αθήνα, Λιβάνης 2013.

Bairoch, P. (1994) *Mythes et paradoxes de l'histoire économique*, La Découverte, 1999.

Landes, D.S. (1998) *Ο πλούτος και η φτώχεια των εθνών*, Εκδόσεις Λιβάνη 2005.

North, D.C. (1990) *Θεσμοί, θεσμική αλλαγή και οικονομική επίδοση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2006.

Piketty, T. (2013) *Το Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Πόλις 2014.

Smith, A. (1776) *An inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations*, 5th edition 1789, re-edited by E. Cannan 1904, The University of Chicago Press, 1976.

Ζουμπουλάκης, Μ. (2003) «Η παγκοσμιοποίηση σε ιστορική προοπτική», στο Χ. Κόλλιας- Χ. Ναξάκης- Μ. Χλέτσος (επιμ.) *Μύθοι και πραγματικότητες στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Πατάκης, Αθήνα.

ABSTRACTS

Workplace Harassment, Mental Health and Work Life of Teachers of Primary and Secondary Education.

Anthoula Dolkera, Eleni Andreou

Workplace harassment is an extremely corrosive phenomenon that exerts a negative influence on the professional status and psychosocial well-being of employees. The aim of the present study was to record the prevalence of labor harassment among teachers in Greece and how workplace harassment affects mental health and working life of teachers. The sample consisted of 508 teachers serving in public primary and secondary schools in Greece. To achieve this goal, the Negative Acts Questionnaire (NAQ) and the General Health Questionnaire (GHQ) were used. According to the results, 11.6% of teachers have been victims of work-related harassment over the past 6 months and workplace harassment is negatively related to levels of work satisfaction, mental health and perceived productivity. The findings are examined in the light of relative contemporary research.

Keywords: Workplace Harassment, teachers, mental health, occupational satisfaction, productivity.

Emotional intelligence and teachers' burnout.

Elias Dionisios Flabouras Nietos, Athanasios Koustelios, Eleni Zournatzi

This research aimed at investigating the effect of emotional intelligence on the burnout levels of teacher working in state schools. The survey involved 430 teachers working in state primary and secondary schools in different regions of the country. Participants completed questionnaires that evaluated emotional intelligence and burnout. The results analysis of multiple regression revealed that emotional intelligence play a significantly predictive role in all dimensions of burnout. It seems then that it is imperative to implement specific interventions and programmes in order to enhance the teachers' emotional intelligence as well as to preventive measures to avoid burnout symptoms.

Keywords: Emotional intelligence, burnout, education.

Referenced practices of nursery teachers for literacy: Using an integrated model for the understanding and interpretation of emerging literacy in kindergarten.

Eirini Papanastasatou, Efthymia Penteris

The paper examines the reported practices of kindergarten teachers in relation to the promotion of literacy in the kindergarten. For the purposes of this research we constructed a questionnaire, which reflects the framework of the comprehensive emergent literacy model (Rohde, 2015), which focuses on the holistic and interactive process of the major components of literacy and emphasizes on the key role of the environment, here the kindergarten, for the acquisition of relevant skills. 260 kindergarten teachers from 29 prefectures of Greece participated in the study. The least and most emphasized practices of kindergarten teachers are presented and their characteristics that may be related to their implementation are examined. The results of the study, focusing on the low frequency of practices that describe collaboration with the family, are discussed, among else, in relation to the relevant training needs of the kindergarten teachers.

Keywords: literacy, kindergarten teachers' practices, comprehensive literacy model.

"Diglossia in Cyprus": Unanswered questions and unseen aspects of the Greek Cypriot context.

Kalia Drousioti

The present article aims to clarify the meaning of diglossia and to critique the view that the Greek-Cypriot dialect follows a relationship of (Fergusonian) diglossia with the Standard Modern Greek, which is widely expressed over the past decades. In particular, the present article aims to shed light on important questions and aspects of the sociolinguistic situation of Cyprus that this view has simultaneously raised and obscured. Furthermore, since important questions and aspects remain unanswered and silenced, the assertion that the Standard Modern Greek is selected for formal situations, learned at school and considered artificial and foreign to the Greek Cypriots who only acquire the Greek-Cypriot dialect should be critically re-examined. It will be shown that scholars who claim that the linguistic situation of Cyprus is diglossic also consider the (Greek) ethnic identity of Greek-Cypriots problematic. These scholars give in to ideological treatments of 'ethnos' and incriminate it for the collapse of the bi-communal state of Cyprus. In such operations, diglossia becomes an ideological tool which truncates the Greek-Cypriot linguistic context and tailors it to the purposes of a currently widely disseminated metanarrative.

Keywords: diglossia, Greek-Cypriot dialect and Standard Modern Greek.

Special Tribute: 5th International Conference on Applied Economics “Institutions & Development”

The “Theory of the Leisure Class” in the Homeric era.

Paschalis Arvanitidis, Neofytos Pantelis Papadopoulos

The “Theory of the Leisure Class” is the masterpiece of Thorstein Veblen, the founder of Institutional Economics. In this, Veblen analyzes the formation and evolution of socio-economic institutions based on the economic behavior of the upper social, “leisure”, class. The current paper summarizes the key elements of the Veblenian theory and examines it in the Homeric era, as this is depicted in the Iliad. The Iliad is a significant source of information of the society in the Dark Age Greece, a period for which available historical sources are scarce. The poem, alongside with the events of the Trojan War, outlines the characteristics and behavior of the leisure class, and the whole society of that time in general, providing valuable information for understanding, evaluating and validating the key concepts of the Veblenian theory.

Keywords: *Iliad, Greek Dark Age, Theory of the Leisure Class, Veblen.*

The macro-cultural origins of the United States of America.

Ganas Nikitas, Kyriazis Nikolas

The birth of the USA was something unique, not only for its impact on the course of world history but also for the development of democracy. The English colonies which were established in 1776 in the United States of America were holders of a unique heritage of institutions, ideas and political experience that gradually have been gaining for one and a half centuries before they attained their independence in comparison with other New World colonies or other colonies in others parts of the world that achieved independence in the 20th century. In this research we examine how institutions and values can interpret the creation of democracy in the US by using the macroculture tool. Investigating the history of the United States, we traced four crucial fields-milestones: religion, the existence of early representative institutions, the development of agriculture, and the geographical position combined with the absence of a feudal order. The standards and values that emerged through the above-mentioned fields-milestones were gradually transferred to the political field and shaped the macropolitics of the United States. It is finally highlighted that these values have decisively advocated the establishment of a strong democratic system.

Keywords: *differentiated instruction, perceptions, secondary education.*

Do European Works Councils contribute to the Europeanization of industrial relations? A bi-sectoral approach.

Theodore Koutroukis

As reported in similar studies, the necessity for social cohesion and workers motivation has resulted in the adoption of EU 94/45/EC on European Works Councils (EWCs). This fact has been the cornerstone of the venture to establish a social dimension of the European Union, since it gives employees the right of access to information and consultation as part of the effort to develop a socially responsible transnational management.

This paper includes several results and their assessment of a research conducted on the introduction and functioning of EWCs in a national industrial relations system. The research concentrated on the oil/lubricants and food/beverage sectors. More specifically, the aim of that paper is to examine the hypothesis that EWCs contribute to the Europeanization of the Greek industrial relations at national and company levels and to explore the determining factors of that fact, using qualitative approaches in a combination with several case studies and interviews with employer and employee representatives. The findings indicate that EWCs contribute to the Europeanization of employee relations, and especially, to the co-ordination of social partners' organizations at the European level, the promotion of European Human Resources policies, the emergence of a European system of Industrial Relations, the improvement of labour-management communication and the convergence of employee relations within multinational groups. Although, pertinent EWCs' contribution has been limited in those issues that are - if not wished -, fully controlled by the MNCs.

Keywords: *European Works Councils, Europeanization, Multinational Companies.*

Co-Financed Programs and their contribution to Regional and Local Development in Greece.

Delitheou Vassiliki, Podimatas Eleftherios, Michalaki Evanthia

Greece is characterized by geomorphological features as it is a mountainous country and, at the same time, has the most inhabited islands in Europe. Moreover, the population is not shared equally across the territory, but it is concentrated in the two metropolitan centers (Athens - Thessaloniki) which leads to an unequal distribution of resources between regions and unfavorable growing conditions in the less developed regions. So, it should be a rational response to the problems, identified in an effort to eliminate the regional disparities and its impacts. The Development Planning and Regional Planning determine the policy, which must be exercised in order to obtain balanced development in space, without violating the relevant regulations of the European Union. In Greece the Development Planning and Regional Planning

of the country was mainly done through the Integrated Mediterranean Programmes (IMP) 1986-1992, three Community Support Frameworks, the National Strategic Reference Framework (NSRF) 2007-2013 and the current Program (NSRF) 2014-2020. These regional development policy programs are not only based on national resources but are co-financed by European Union as well. The orientation of the above said development and thematic objectives are adjusted in each programming period to the needs of each region and its characteristics. The main objectives of Europe 2020 is smart, sustainable and inclusive growth, which in the NSRF 2014-2020 in our country may be pursued through eleven (11) thematic goals. In the embodiment of these development directions of the NSRF 2014-2020 program contribute the municipalities of each region, as they can exploit and co-fund programs aiming at smaller spatial scales (LAU 1).

This article aims to approach the importance and contribution of the above mentioned programs to the promotion of Regional and Local Development in Greece.

Keywords: Regional Programming, Co-funded Programmes, Regional Development, Local Development.